

КОСМІЧЕ ЗІСТІ
1614-1615
1616-1617

XVI-XVII

Дніпро
Дніпропетровська

P

Історія

**О. Репан,
В. Старостін
О. Харлан**

**ПАЛІМПСЕСТ:
поселення XVI—XVIII ст.
в історії Дніпропетровська**

КИЇВ
«Українські пропілеї»
2007

ББК

ISBN

Рецензенти:

Ковальова І.Ф. — доктор історичних наук, професор кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського національного університету;

Сокирко О.Г. — кандидат історичних наук, доцент, в.о. завідувача кафедри давньої та нової історії Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Малюнки та реконструкції виконані архітектором, аспірантом Київського національного університету будівництва та архітектури Харланом О.В.

Рекомендовано до друку

© ТОВ «Видавництво
«Українські пропілеї»

ЗМІСТ

Передмова (Швидько Г.)	4
Вступ	6
Розділ 1. Архітектура і будівництво (Харлан О.)	14
Розділ 2. Шляхи і господарство (Репан О., Старостін В.) ..	76
Розділ 3. Люди (Репан О.)	120
Розділ 4. Церква (Репан О.)	136
Розділ 5. Адміністрація і суд (Репан О.)	152
Розділ 6. Війна і політика (Репан О.)	
Розділ 7. Трансформація (Старостін В.)	
Заключення	
Список використаних джерел і літератури	

КРІЗЬ ЗАВІСУ ЧАСУ

Важко бути першими, надто тоді, коли доводиться долати стереотипи, затьотість у небажанні сприйняття нового, хоча й очевидного, усталену традицію повторення одного і того ж сюжету, хіба що з його варіаціями. Хто відважується бути першим, мусить багато знати, багато сил витратити на пошуки незаперечних аргументів, здійснити їх критичний аналіз, на підставі різних за видами історичних джерел реконструювати досліджуваний період історії життя людини, діяльності якоїсь суспільної структури, країни, регіону тощо. Автори даної книги – дослідники молоді, але вже добре відомі своїми краєзнавчими працями, взяли за непосильну з точки зору читача, хоч якоюсь мірою обізнаного з історичними проблемами нашого міста на Дніпрі, справу: заглибитися в часовому вимірі у козацьку епоху історії сучасного модерного, індустріального Дніпропетровська.

Феномен українського козацтва полягає в його пронизуючій всі сфери життя суспільства ролі, в багатогранності його матеріальної і духовної спадщини. Одним зі зримих наслідків існування козацтва протягом XVI-XVIII ст. було заснування козаками багатьох містечок, слобід, сіл, хуторів, від яких починається літочислення сотень міст і сіл Подніпров'я та Степової України. Говорячи про необхідність дослідження історії міст і сіл України, особливо так званих «історичних», яким виповнилося по 300 і більше років, академік, Голова Всеукраїнської спілки краєзнавців, Герой України П.Т.Тронько зазначив: «Історичні міста зберегли великі культурні цінності: археологічні та історичні об'єкти, старе планування забудови, ансамблі й монументи – незаперечні свідчення своєрідності, неповторності і краси кожного з них». У нашого ж міста все з названих культурних цінностей є, тільки воно формально не є «історичним», бо вік його штучно зменшений до 231 року.

Дніпропетровськ славний неповторністю і красою, а ще більше – своєю історією та сьогоденням. Однією з ознак неповторності нашого міста є те, що цей суспільний організм зародився в XVII ст. як козацьке містечко, у 80-ті рр. XVIII ст. почав швидко розбудовуватися вже в статусі губернського міста, яке в процесі свого розвитку місто інтегрував майже десяток козацьких слобід.

Пізній початок спеціального вивчення історії Катеринослава та існуюча в XIX ст. традиція вважати датою народження міста першу найяскравішу подію його історії – приїзд цариці у 1787 р. і символічну закладку нею першого каме-

ню у фундамент майбутнього собору (котрий почали будувати більш ніж через 40 років) — вплинули на всю подальшу історіографію історії міста. Однак раз по раз в деяких роботах виринала певна неузгодженість фактів. Святкування 100-літнього ювілею міста у 1887 р., а через 89 років — 200-літнього ювілею не роз'яснювало, а ще більш затруднювало розв'язання питання про витoki нашого міста. На наш погляд, причина цього криється не тільки в традиції і сваволі у цьому питанні міських чиновників. Її треба шукати й у науковій площині. Більш глибока офіційна історія міста для науковців та краєзнавців була настільки очевидно, що ніби й не вимагало доказів, зводячись до твердження про «козацьке минуле» Дніпропетровська та про поглинену містом козацьку слободу Половищу.

І ось, нарешті, маємо серйозне дослідження, в якому йдеться про козацьке коріння нашого міста. Його автори — О. Репан, В. Старостін та О. Харлан — підійшли до вивчення первісного етапу життя нашого міста комплексно — на підставі історичних джерел, реконструкції укріплень і храмів тощо. Науковець-історик О. Репан, авторитетний краєзнавець В. Старостін, архітектор О. Харлан дослідили історію трьох козацьких поселень — Старої Самари, Старого та Нового Кодаків, показавши особливості кожного з них за їх функціями воєнного, адміністративного і економічного порядку. Автори, з одного боку, добре обізнані з наявною літературою та історичними джерелами, які відображають історію трьох згаданих козацьких поселень, а з другого — добре орієнтуються на місцевості, що особливо важливо для визначення воєнної функції поселень з їх фортецями, для описання топографічних особливостей планування міст і фортець. Дослідники крок за кроком, знімаючи нашарування віків, заглиблюються в далеке минуле міста, розкривають його зародження, функціонування, господарське і суспільне життя.

Авторські судження в книзі аргументовані і логічні. Взагалі, відсутність голослівних гасел у даному дослідженні посилює переконливість спокійного, суто наукового аналізу наявного фактичного матеріалу. Тому і висновки всього дослідження дуже чітко сформульовані, і так само аргументовано заперечити авторам щодо їх висновків не можна. Скажімо, нам шкода, що слободі Половиці автори відводять лише опосередковану роль у формуванні території міста Катеринослава, бо це дещо не збігається з нашими міркуваннями. Але ж факти, як відомо, річ уперта.

У цій книзі є свіжість підходу до вирішення застарілої проблеми визначення витоків нашого міста, є значний фактичний матеріал, є неупереджене осмислення фактів і є велика любов до рідного краю, окрасою якого є, безперечно, «історичне» місто Дніпропетровськ.

Побажаємо ж авторам і надалі успішних краєзнавчих досліджень, а читачам — приємної мандрівки в далеку і славну історію нашого міста!

Ганна Швидько

*доктор історичних наук, професор,
академік Української Академії історичних наук,
Заслужений діяч науки і техніки України,
Голова обласної організації Всеукраїнської спілки*

Палімпсест — старовинний рукопис, звичайно пергаментний, з якого стерто попередній текст і на його місці написано новий.

ВСТУП

Свого часу Льюїс Мамфорд констатував, що жодневизначення міста неможливо прикласти до всіх його проявів, і ніякий окремих опис не може охопити всі його перетворення «від зародкового соціального осердя до складних форм зрілості... Походження міста у темряві, більша частина його минулого похована або стерта так, що його неможливо відновити»¹. Невпевність термінології та недостатність інформації дозволяє застосовувати при встановленні літочислення міст найрізноманітніші методики. Різноманітність методик в свою чергу дозволяє містам досить довільно вести своє літочислення. Історія міста може рахуватись від виникнення першого постійного поселення на його території (зафіксованого, як в писемних джерелах, так і методами археології), від першої згадки назви населеного пункту, від розпорядження про заснування населеного пункту. Назва першопоселення може як співпадати, так і не співпадати з назвою сучасного міста. Власне першопоселення може бути розташоване на периферії, або навіть за межами сучасного міста.

Літочислення Дніпропетровська викликає жваві суперечки в історіографії. Для пересічного мешканця все просто — місто ви-

¹ Пучков А. Города: От библейских времён до средневековья. — К.: Издательский дом А+С, 2005. — С. 12.

никло в 1776 р. Початок саме такому стереотипу масової свідомості поклало гучне святкування 200-річчя Дніпропетровська у 1976 р. Ця дата є дотепер актуальною як для офіційних органів влади, так і для офіційної історії міста².

Теза про те, що місто виникло наприкінці XVIII ст. як принципово новий об'єкт, не пов'язаний з історією попередніх населених пунктів, утвердилася вже з XIX ст. Офіційна історіографія до революційної доби робила акцент передусім на акції урочистого закладення Преображенського собору у 1787 році, згадуючи при цьому і про невдалий досвід розміщення Катеринослава на р. Кільчень.

Такий погляд на походження Катеринослава розроблявся на основі ідеологічних програм 1780-х рр. і був закріплений працями А. Скальковського та, особливо, Гавриїла Розанова, які робили наголос на відмінностях Катеринослава від попередніх населених пунктів з точки зору міських ознак. У цілій серії публікацій, які вийшли з друку до святкування 100-річного ювілею міста у 1887 році (статті «Екатеринославского Юбилейного листка», роботи М. Владимірова³, О. Єгорова⁴) послідовно проводилася точка зору, що місто Катеринослав засноване саме у 1787 р. Ця концепція і в подальшому розроблялася у численних краєзнавчих публікаціях і міцно вкоренилася у свідомості городян кінця XIX — початку XX ст. і не підлягала сумніву аж до початку 1970-х рр.

У першій половині 1970-х рр. виникла ідея нової точки відліку літочислення міста, заснована на традиційному включенні в історію Катеринослава відомостей про існування міста-попередника — Катеринослава Кільченського (Катеринослава I). На початку 1970-х рр. з'являється низка розвідок з історії Катеринослава Кільченського (найбільш значущою з яких була робота мистецтвознавця С. Ревського) та проводиться значна архівна робота, за результатами якої датою заснування міста визначається 1776 р⁵.

² Історія міста Дніпропетровська. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 5.

³ Первое столетие г. Екатеринослава. 1787 — 9 мая — 1887 г. Доклад Екатеринославского Городской Управы к торжественному заседанию Думы 9 мая 1887 года (Материалы для исторического очерка) / Сост. М.М. Владиміров. — Екатеринослав, 1887.

⁴ Егоров А. Екатеринославское блукание (1776 — 1791). — Екатеринослав, 1887.

⁵ Ревский С.Б. Екатеринослав Кильченский: Историко-архитектурный очерк. — Днепропетровск, 1974.

Разом з тим вже з XIX ст. публікується низка робіт та добірок документів присвячених вивченню окремих аспектів життя населених пунктів у XVIII ст. (праця Феодосія Макаревського⁶, статті та добірки у «Летописях Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии» та ін.⁷). Публікується і значна кількість робіт з історії запорізького козацтва в яких теж подаються певні відомості стосовно території сучасного міста (праці А. Скальковського⁸, Д. Яворницького⁹, Я. Новицького¹⁰). Протягом XX ст. з'являється велика кількість комплексних праць з різних аспектів історії всього регіону наприкінці XVIII ст. у яких певна увага приділяється і проблемам даної місцевості (роботи Н. Полонської-Василенко¹¹, О. Дружиніної¹², В. Кабузана¹³, В. Тимофійка¹⁴ та ін.). Хоча в цих роботах автори використовують традиційну і усталену модель заснування Катеринослава, але інформаційний потенціал та аналітичні викладки авторів досить часто входять з нею у суперечність.

⁶ Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — Днепропетровськ, 2000.

⁷ Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших Запорожских владений // ЛЕУАК. Вып. 9. — Екатеринослав, 1912; Беднов В. К истории бывших запорожских старшин и козаков // ЛЕУАК. Вып. 10. — Екатеринослав, 1915; Залюбовский Г. Брилевый шлях // Екатеринославский Юбилейный листок. — Екатеринослав, 1887.

⁸ Скальковский А. Історія Нової Січі або останнього Коша Війська Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994.

⁹ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. Т.1. — Владимир, 1903, Эварницкий Д.И. (Д.И. Яворницкий) Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — К.: Веселка, 1995, Эварницкий Д. Планы части реки Днепра 1779 и 1780 гг. — Екатеринослав, 1905, Яворницкий Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К., 1990-1991.

¹⁰ Новицкий Я. Старожитные уезды Екатеринославской губернии — Новомосковский и Павлоградский // Сборник статей Екатеринославского Научного общества по изучению края (издан к XVIII археологическому съезду в г. Екатеринославе). — Екатеринослав, 1905, Новицкий Я. Материалы для истории Запорожских козаков (Из Запорожского Сечевого архива за 1770 и 1771 гг.) // ЛЕУАК. Вып. 5. — Екатеринослав, 1909.

¹¹ Полонська-Василенко Н. Південна Україна року 1787 (3 студій з історії колонізації) // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Т. 2. — Мюнхен, 1967.

¹² Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 — 1880 гг. — М., 1959.

¹³ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — пер. пол. XIX века (1719 — 1858 гг.) — М., 1976.

¹⁴ Тимофеенко В. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. — К., 1984, Тимофеенко В. Формирование градостроительной культуры Юга Украины (материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР). — К., 1986.

На початок 1990-х рр. критичний масив інформації стосовно розвитку козацьких поселень в районі сучасного Дніпропетровська призвів до спроб переосмислити офіційну дату заснування. Увагу на нелогічність ігнорування козацької складової в історії міста звертали доктори історичних наук, професори Ю.Мицик¹⁵, Г.Швидько¹⁶, А.Бойко¹⁷. Досліджуючи більш широкий контекст заселення і господарського освоєння степової України XVI-XVIII ст. професор В.Пірко дійшов висновку, що велика кількість міст регіону бере свій початок від більш ранніх поселень і їх історію варто розглядати з часу заснування цих поселень, причому у випадку Катеринослава необхідно враховувати розвиток кількох населених пунктів¹⁸.

Нижче ми пропонуємо коротку характеристику джерельної та історіографічної бази роботи. До завдань цього аналізу не входять теоретичні побудови — лише ознайомлення шановного читача з інформаційним потенціалом як джерел, так і літератури щодо досліджуваної теми. З огляду на обмеженість обсягу видання ми вирішили не робити посилання на кожен позицію, яка згадується під час огляду джерел та історіографії — всі ці дані присутні в списку джерел і літератури.

Джерельною базою роботи стали різноманітні джерела. За способом фіксації інформації їх можна розділити на речові (археологічні) та писемні. Використовувались як друковані, так і недруковані джерела. Писемні джерела, в свою чергу, можна поділити на картографічні, документальні та наративні.

Археологічні знахідки стали залучатися до розвідок з історії Дніпропетровська порівняно недавно. Для нашої роботи найвагомішими стали комплекси археологічних знахідок, зроблених співробітниками Науково-дослідної лабораторії археології

¹⁵ Мицик Ю. Як виникло наше місто // Мицик Ю. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст. — Дніпропетровськ, 1997. — С.128-153.

¹⁶ Швидько Г. Пошуки істини (До початкової історії м. Дніпропетровська) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. — Вип. 1. — Дніпропетровськ, 2001. — С.107-121.

¹⁷ Бойко А. Питання будівництва Катеринослава в працях Д.І.Яворницького (Матеріали до історії Катеринослава) // Проблеми історіографії та джерелознавства запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д.І.Яворницького — Запоріжжя, 1993. — С. 62-72.

¹⁸ Пірко В. Заселення і господарське освоєння степової України в XVI-XVIII ст. — Донецьк, 2004. — С. 180.

Подніпров'я Дніпропетровського національного університету під час розкопок Новобогородицької фортеці (Старої Самарі) в районі сучасного сел. Шевченка в складі Дніпропетровська.

З картографічних джерел найважливішими стали: мапи України та частин України роботи Г. Боплана¹⁹; «План Новороссийской губернии Саксаганского уезда, течение р. Днепра (правый берег) 1778 г. от местечка Новое Кайдаки до местечка Старые Кайдаки» (РДВІА, ф. ВУА); «План Старої Самари», 1747 (РДВІА, ф. ВУА); мапи Катеринослава Кільченського²⁰; мапи Російського генштабу випуску 1860 — 1880-х рр.; мапи, вміщені в ґрунтовній праці військового інженера, генерал-лейтенанта Федора Ласковського виданій у Санкт-Петербурзі в 1865 році — «Материалы для истории инженерного искусства в России» (ч. III).

Серед друкованих документальних джерел відзначимо комплекс справ Коша Нової Запорозької Січі (т. 1-4), які дозволяють відстежити стосунки Коша і місцевої паланкової адміністрації, конфлікт навколо Старосамарської сотні, проблему переселенців у Вольностях, особливості судочинства і торгівлі тощо. Принадно згадується наша територія в універсалах українських гетьманів. Важливе значення мали комплекси різноманітних як за змістом, так і за хронологією документів, що їх видавали А. Андрієвський, Д. Яворницький, В. Біднов, А. Бойко, В. Козирев, Ю. Мицик, В. Мільчев, Т. Кузик, Т. Хмарський, Г. Швидько. Цікаві документи з історії Дніпропетровська вміщені у збірці «Днепропетровску 200».

Серед неопублікованих варто виокремити документи Генеральної військової канцелярії (ф. 51) Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, де міститься чимало матеріалів про взаємини Гетьманщини та Коша. У Санкт-Петербурзі знаходяться цікаві матеріали в Російській національній бібліотеці (Відділ спецфондів), представлені звітами Імператорської Археологічної Комісії кін. XIX-поч. XX ст.

У роботі використані друковані нарративні джерела, які містять різноманітну інформацію про стан козацьких поселень у XVII-XVIII ст. Серед іноземців це, в першу чергу, Г. Боплан. Що-

¹⁹ Боплан і Україна. Збірник наукових праць. — Львів, 1998.

²⁰ Ревский С. Екатеринослав Кильченский: Историко-архитектурный очерк. — Днепропетровск, 1974.

до місцевих мешканців, йдеться про усну оповідь колишнього запорожця Микити Коржа, уродженця Нового Кодака, який залишив опис укріплень цього паланкового центру та характеристики різних сторін життя Вольностей загалом. Треба також додати спогади, записані Я.Новицьким. Реконструкції подій другої половини XVII — початку XVIII ст. сприяли т.зв. «козацькі літописи» — С.Величка та Г.Грабянки. В епістолярній спадщині І.Мазепи представлені події будівництва Богородицької фортеці та реакція місцевого населення на це.

Історіографію даної проблеми можна умовно поділити на три великі групи: дослідження з місцевої історії, розвідки з минулого регіону Південної України, які тим чи іншим чином торкаються історії козацьких поселень та роботи з різних аспектів історії України, що містять принагідні згадки про події на нашій території.

Перша група вже у XIX ст. була представлена доволі репрезентативно. Причому йдеться як про ґрунтовні нариси з історії козацьких поселень архієпископа Феодосія (Макаревського), так і про низку розвідок В.Біднова, Г.Залюбовського, А.Єгорова, І.Манжури, Я.Новицького. Вже на радянський час припадає написання Д.Яворницьким історії міста. Не забуваймо, що робота писалася у 1930-х роках, у відповідній атмосфері. Зрозуміло, що Д.Яворницький мав зважати на офіційну точку зору, яка вимагала змальовувати події української історії під оглядом постійного позитивного російського впливу. Навіть створена в таких умовах робота науковця не побачила світ до кінця 1980-х років. Вже в повоєнний час були опубліковані науково-популярна робота «Город на трех холмах» М.Шатрова, дослідження С.Ревського.

Спеціальну увагу козацьким поселенням науковці приділяють з кінця 1980-х рр. Йдеться перш за все про розвідки А.Бойка, В.Заруби, І.Кочергіна, Ю.Мицика, О.Репана, В.Старостіна, Г.Швидько. Окремо вкажемо на розв'язання давньої краєзнавчої суперечки з приводу локалізації Богородицької фортеці в районі с. Шевченка та пов'язання її історії з історією запорозького містечка Самарь. Ця теза, висловлена спочатку краєзнавцями В.Бінкевичем та В.Камеко, була науково доведена завдяки дослідженням д.і.н. І.Ковальової та інших археологів Дніпропетровського національного університету (В.Векленко, В.Шалобудов). Певне узагальнення матеріалу подається в роботах з історії міста 2001 та 2006 р.

Другу групу складають, перш за все, розвідки з минулого Запорізької Січі. В монографії використані як роботи класиків ХІХ ст. А. Скальковського і Д. Яворницького, так і доробок їх спадкоємців В. Голобуцького, М. Слабченка, О. Рябініна-Скляревського, Н. Полонської-Василенко. Вивчення історії Запорозької Січі динамізувалося на сучасному етапі. Йдеться про розвідки та монографічні дослідження С. Андреевої, Л. Гісцової, Ю. Головка, В. Грибовського, Т. Кузик, О. Кузьмука, Х. Лашенко, І. Лимана, О. Олійника, В. Пірка, О. Харлана, Н. Ченцової тощо. Серед робіт, що висвітлюють останню чверть ХVІІІ — першу чверть ХІХ ст., назовемо дослідження А. Бойка, О. Дружиніної, В. Кабузана, В. Тимофійенка.

Дослідження, які можна віднести до третьої групи, були найбільш корисними при вивченні місця Старого і Нового Кодаків та Старої Самарі у воєнно-політичних процесах, що виходять за межі регіону. Залучалися як роботи, що вже стали класичними (М. Костомарова, О. Апанович), так і напрацювання наших сучасників — О. Гуржія, В. Заруби, М. Крикуна, П. Кулаковського, В. Станіславського, І. Стороженка, В. Яценка тощо.

Попри великі напрацювання як теоретичного, так і фактичного матеріалу, спроб комплексного аналізу усієї мережі населених пунктів козацького часу та початкового періоду російської колонізації на сьогодні фактично не було, хоча лише цей спосіб є єдиною можливістю для визначення реальних подій, пов'язаних з виникненням Катеринослава-Дніпропетровська.

В центрі уваги знаходиться територія сучасного Дніпропетровська та його найближчих околиць у ХVІ — на початку ХІХ ст. З природно-географічної точки зору визначальними чинниками для цього терену виступають впадіння р. Самари в Дніпро та початок дніпрових порогів. Нижня хронологічна межа обумовлена наявністю археологічних та писемних джерел, що вказують на функціонування стабільних поселень. Верхня пояснюється початком стабільного розвитку Катеринослава, який до початку ХІХ ст. зазнавав суттєвих переформатувань саме як урядовий проект.

Автори усвідомлюють, що по берегам Дніпра ще в ІІ — V ст. н.е. існували сталі поселення²¹. Залишки раньослов'янських поселень цього періоду виявлено в багатьох надзаплавних райо-

²¹ Археологія Української РСР. Ранньослов'янський та давньоруський період. — К.: Наукова думка, 1975. — Т. 3. — С. 71.

нах міста²². Розміри поселень пов'язані з місцем їх розташування. Найбільші з них було виявлено біля перевозів. Ці поселення не могли зникнути, не залишивши слідів містобудівної культури. Отже, середньовічна будівнича діяльність на цій території мала глибинні місцеві корені, що за багато століть тісно сплелися з елементами культури різних народів, які з'являлися на Півдні України. Проте прямого зв'язку між населеними пунктами князівського часу та XVI ст. наразі не простежується.

На думку авторів, підхід, який розпочинає історію міста від юридичного акту, не спрацьовує в умовах степового прикордоння, до якого в XVI–XVIII ст. належав наш край. У цьому контексті відносити поселення до міського типу дозволяє наявність низки певних ознак, які мають враховуватися комплексно. Поселення є містом, якщо відіграє роль комунікативного, торговельного, ремісничого, культурного (церковного), воєнного та адміністративного центру для певної території, на якій наявні інші населені пункти. Додатковими чинниками, які вимагають врахування, є чисельність населення та архітектурні особливості. Перед авторами стоять два взаємопов'язаних завдання: простежити наявність/відсутність безперервної урбаністичної традиції на терені нашого міста і її можливий зв'язок із Катеринославом. Відповідно, основна увага концентрується на Старій Самарі, Старому і Новому Кодаку, які в тогочасних документах маркуються означником «город».

²² Днепропетровск. Архитектурно-исторический очерк. Андрущенко Н.П., Зубарев С.Е., Ленченко В.А. — К.: Будівельник, 1985. — С. 19.

РОЗДІЛ 1. АРХІТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО

Дослідження історичних ландшафтів ареалу сучасного міста Дніпропетровська є окремою, досить специфічною частиною вивчення культурної спадщини потужного урбаністичного центру. На жаль, містобудівна спадщина Дніпропетровщини козацької доби ніколи не була предметом наукових досліджень, тому в сучасній українській літературі, присвяченій вивченню архітектури та містобудування різних регіонів країни, історичні поселення на теренах Дніпропетровська — це велика біла пляма. У цьому розділі ми спробуємо локалізувати місцезнаходження та реконструювати архітектурно-планувальні особливості окремих містобудівних утворень, що знаходилися в районі злиття річок Дніпра та Самари у XVII — XVIII ст.

Географічні та етнічні особливості території визначають розвиток своєрідної і специфічної культурної традиції. Регіони з індивідуальними природно-кліматичними умовами, етнічним складом, природними ресурсами утворюють своєрідний комплекс зі своїми неповторними рисами.

По Дніпру відбувався послідовний процес заселення Надпорожжя вихідцями з різних регіонів, який приніс сюди різні архітектурні і планувальні традиції.

Риси нових традицій в сполученні з природно-географічними²³ й кліматичними умовами лісостепу України призвели до на-

²³ Описание реки Дніпра от м. Переволочнаго до Чернаго моря // Записки Одесскаго общества истории и древностей. — Т. 3. — Одеса, 1853. — С. 571-577.

родження регіональних типів і форм поселень, які здобули кінцевий розвиток в період з XVI по XVIII ст. і тому являють для нас найбільший інтерес.

Експедиції останніх років по Дніпропетровщині²⁴, метою яких було виявлення нових та дослідження залишків відомих старовинних містобудівних утворень, дали можливість зібрати дані про групу поселень XVI — XVIII ст. на території сучасного міста Дніпропетровська і його околиць. Маються на увазі поселення з дерево-земляними укріпленнями в Новому Кодаку²⁵, Старому Кодаку²⁶ та Старій Самарі²⁷.

Оскільки дерев'яні оборонні споруди вказаних укріплень, що доповнювали та посилювали земляні, повністю втрачено, а іноді втрачено більшу частину²⁸ або половину²⁹ земляних компонентів, спробуємо на основі натурального обстеження самих старовинних об'єктів містобудування і архітектури, а також залучення відповідних графічних (картографічних й іконографічних) та текстових джерел (архівних й бібліографічних) розглянути, виявити та реконструювати закономірності розвитку їх архітектурних і містобудівних властивостей.

У 1-й половині XVI ст. в Надпорожжі з'являються укріплення, зведені за новітніми європейськими правилами, з урахуванням наявності артилерії і застосування елементів італійської та голландської систем.

Ідея побудування замку чи навіть лінії укріплень на Нижньому Дніпрі відома з історії ще з 1536 року³⁰. Про неї висловлювалися видатні діячі української та польської історії, а князь Дмитро

²⁴ Автор розділу з 1996 року вивчає містобудівну та архітектурну спадщину Дніпропетровської області. З 1996 по 2006 рік було проведено понад 30 архітектурно-етнографічних експедицій по поселенням Верхньодніпровського, Новомосковського, Дніпропетровського, Нікопольського та Царичанського районів. Зібрано велику кількість матеріалу з етнографії, побуту та архітектури, який опрацьовується та друкується в наукових виданнях і пресі.

²⁵ Нині знаходиться в складі міста Дніпропетровська, в Ленінському районі.

²⁶ Село Старі Кодаки підпорядковане Новоолександрівській сільраді Дніпропетровського району // Коментарі.

²⁷ Самара (Стара Самара, Богородичне, Самарь) — залишки фортеці збереглися дотепер поблизу селища Шевченко

²⁸ Маються на увазі залишки фортеці XVIII ст. у Новому Кодаку.

²⁹ Маються на увазі залишки земляних укріплень фортеці у селі Старий Кодак.

³⁰ Вперше такий задум висловив черкаський і канівський староста Остафій (Остап) Дашкович // Мицик Ю.А. Козацький край. — С. 132.

Вишневецький навіть збудував замок на острові Мала Хортиця неподалік старовинної Кічкаської переправи. Спочатку проекти будівництва укріплень були спрямовані проти агресії Османської імперії та ординських нападів, а пізніше й проти козаків.

Ймовірно, проект укріпленої лінії почав реалізовуватись польським урядом після зведення фортеці Кодак, оскільки є відомості про існування польських земляних фортець³¹ на вказаній території, що розташовувались вздовж правого берега Дніпра. Одна з них була збудована у 1645 році біля дніпровської переправи й називалась Новий Кодак³², друга (у 1647 р. вже існувала) розташовувалась нижче гирла Орілі (її будівництво здійснювалося з ініціативи шляхтича К.Арцишевського³³), так званий «маєток невідомого дозорця» збудований у гирлі річки Самоткані³⁴, а Михайло Литвин у XVI ст. згадує про замок Міссурім (Мишурин Ріг)³⁵. Вказані фортеці, ймовірно, знаходилися на місці старовинних замчищ литовської доби (наприклад, у Мишуриному Розі замок існував ще за литовських часів).

У 1635 році в пониззі Дніпра на правому березі навпроти Кодацького порога польським урядом збудовано Кодацьку фортецю. Більша частина дослідників та науковців пов'язують виникнення поселення **Кодак (Старий Кодак)** з її заснуванням. Існують також думки, що доводять більш давнє походження цього населеного пункту³⁶ і навіть існування у ньому козацьких укріплень³⁷.

³¹ Здавна фортецею називався важливий в військовому відношенні укріплений пункт с довгочасними оборонними спорудами, в якому знаходився постійний гарнізон, озброєний і забезпечений всім необхідним для тривалої боротьби в умовах облоги // Яковлев В.В. История крепостей. — М. — СПб., 2000. — С. 3.

³² Феодосій Макаревський. Краткие сведения о местной иконе Божьей матери, находящейся в Самарском Пустынно-Николаевском монастыре Екатеринославской епархии // Скалозуб Ю. История Екатеринославской епархии 1775 — 1917 годы. — Дніпропетровськ: Січ, 2001. — С. 258.

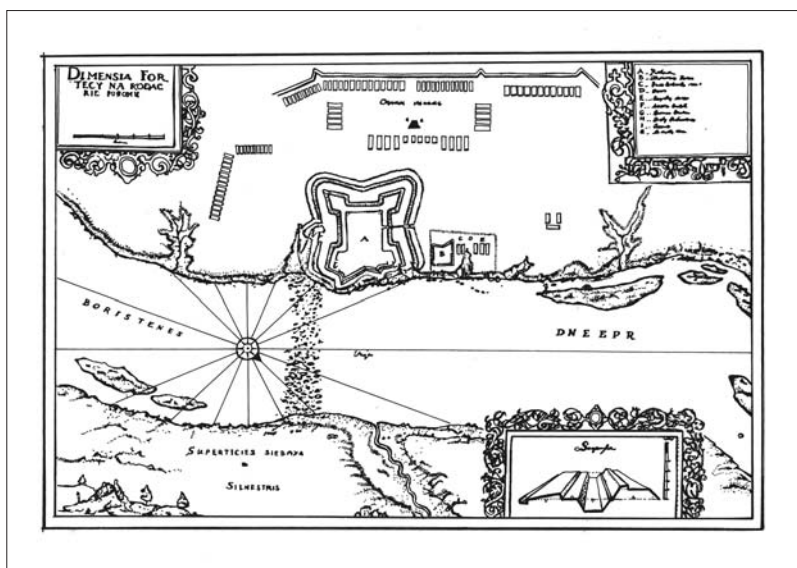
³³ Мицик Ю.А. Козацький край. — С.133.

³⁴ Феодосій Макаревський. Матеріали... — С. 371.

³⁵ Поль О. Мишурин Ріг // Почесний громадянин краю (До 170-річчя від дня народження Олександра Поля). Бібліографічний покажчик. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 18.

³⁶ Феодосій Макаревський. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII. — Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2000. — С. 55; Історія Русів. — К., 1991. — 35.

³⁷ Там же. «...Татари горячо отстаивали эти места, сильно дрались за них, но ничего не сделали: казаки крепко уселись на них и утвердились...». Мова йде саме про укріплення населених пунктів. Нажаль Феодосій Макаревський не наводить джерел, але в нього підкреслюється існування укріплень у кінці XVI ст. у сусідніх поселеннях: Самара, Монастирище, городище Кодак, урочище Звонецкое і Хортиця.

План нової Кодацької фортеці спорудженої у липні 1639 році за проектом Фрідріха Гетканта та її попередниці збудованої у 1636 році за проектом Гійома Левасера де Боплана

Фортецю було збудовано для контролю за діями запорозьких козаків і для перекриття постачання Січі припасами й лісом із Самарських лісів. Він не був розрахований ні на відсіч татарських наїздів, ані на припинення потоку втікачів з України. Його призначення добре видно з інструкції для коменданта Кодака Жана Маріона: «...щоб знищити вогнище конфліктів... на річці Бористен, річищем якого звикли пропливати козацькі кораблі на шкоду туркам...»³⁸.

За відомими картографічними матеріалами добре видно, що перша Кодацька фортеця — невеликий редут. Укріплення, збудоване французьким інженером Гійомом Левасером де Бопланом³⁹, являло собою чотирикутник з двома напівбастіонами. Його було збудовано на північній стороні величезного мису на правому бе-

³⁸ Старостін В. Старий Кодак. Історичний нарис. Бібліографія. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 13 (готується до друку).

³⁹ Логвин Г.Н., Нельговский Ю.А., Колобанов С.К. Строительство в период феодализма (2-я пол. XIII-перв. пол. XVII в.) // Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР: в 3-х т. — К.: Наукова думка, 1989. — т. 1. — С. 50-71.

резі Дніпра. Місце для фортеці обрали дуже ретельно і вдало. Знаходячись на високій скелі, вона мала вигідне стратегічне значення, бо відкривалася широка панорама місцевості і прострілювалася широка ділянка ріки.

У південно-західній частині редуту виступали два невеликі напівбастіони, продовження фасів яких сходилися в середині бастіонного фронту. Саме на цій ділянці, позбавленій куртини⁴⁰, за архівними джерелами знаходилась в'їзна брама з підйомним мостом, перекинутим через рів. Оборонний рів з валом оточували фортецю з чотирьох сторін, ширина профілю укріплення (рову і валу) була майже 15 метрів. Довжина північно-східної сторони редуту, повернутої до річки, була трохи менша за 100 метрів. Дві бічні сторони (південно-східна і північно-західна) дорівнювали 115 метрам кожна. Кут двох напівбастіонів був приблизно по 60°. Кут між продовженнями фасів бастіонів був 130°. Виходячи зі вказаних даних, легко підрахувати площу першого укріплення Кодацької фортеці: загальна складала 1 га., а площа внутрішнього простору (без валгану⁴¹) — 0,6 га. Довжина периметру редута (зовнішній край рову) складала понад 430 метрів. Від північно-східної сторони укріплення до скелястого обриву була відстань близько 30 метрів.

Ось як фортецю змальовує польський історик О. Чоловський: «Була то не фортеця, а скромний форт, який після побудови міг одночасно вмістити найбільше двісті чоловік, а з точки зору оборони не являв собою нічого імпазантного. За планом він утворював невеликий чотирикутник, оточений кругом ровом і земляним валом, який з півдня виступав двома кутовими півбастіонами, між котрими була в'їзна брама. Яке було озброєння фортеці не відомо»⁴².

Існують досить стислі відомості про внутрішній устрій фортеці. На її території було викопано глибоку криницю, збудовано кілька землянок для гарнізону, хату криту гонтом для коменданта,

⁴⁰ Куртина — прямолінійна ділянка бастіонного фронту, що з'єднувала напівбастіони (від італійського *curtine* — заслона). Широко використовувалась з початку XVI ст. у Франції. Конфігурація куртини з напівбастіонами отримала назву бастіонного фронту, або італійської системи.

⁴¹ Валган — внутрішня земляна підсипка валу укріплення. Використовувалась для захисту основного валу й розташування артилерії з військом.

⁴² Заруба В. Кодак. Нарис з історії фортеці. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 13.

льохи для зберігання пороху, продовольчих припасів і для в'язнів⁴³.

Споруджували замок із землі і дерева, яке сплавляли до Кодака із самарських лісів⁴⁴. Роботи, що розпочалися в травні копанням ровів і насипанням валів, у липні 1635 року були закінчені. Тож менше ніж за три місяці невелике укріплення збудували (очевидно, що будівництво велося надто повільними темпами — О.Х.). За іншими даними, Кодацький редут ще не був завершеним під час нападу загону запорожців на чолі з Сулимою. На це вказує велика кількість людей з капітаном Маріоном в невеличкому укріпленні.

В тому ж 1635 році, 12 серпня (за новим стилем), фортецю захопили запорозькі козаки. Гарнізон фортеці було знищено, робітників розігнано і зруйновано укріплення в кількох місцях⁴⁵.

Польський уряд, бажаючи повернути новоутворену твердиню, вирішує посилити втрачений на деякий час форпост і відновити контроль над Запорозькими Вольностями. Після придушення повстання, приймається постанова про будівництво нової фортеці Кодак. В універсалі 1636 року наказувалося: «Всім українським містам і містечкам..., аби з кожного міста для збудування й завершення згаданого замку дали й прислали стільки потрібних робітників із заступами й мотиками, скільки ясновельможний великий гетьман коронний накаже й визначить з кожного міста або містечка»⁴⁶. Через брак грошей будівництво було відкладено. Його розпочали тільки в 1638 році. У липні 1639 року будівництво нової фортеці, яким керували Фрідріх Геткант, Ілля Арцишевський та Ян Пляйнер⁴⁷, було закінчено.

Нова дерево-земляна фортеця була набагато міцніша за попередню. Її було збудовано на південний схід від попередньої за найсучаснішими на той час зразками фортифікаційного мистецтва.

У плані земляна фортеця бастионного типу являла собою трохивидовжений чотирикутник, що витягнувся вздовж вісі північний схід — південний захід із відхиленням від вісі північ-південь

⁴³ Там само. — С. 15.

⁴⁴ Боплан, Гійом Левассер де. Опис України // Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Меріме П. Богдан Хмельницький / Пер. з фр., примітки та передм. Я.І. Кравця. — Львів: Каменяр, 1990. — С. 36.

⁴⁵ Заруба В. Кодак. Нарис з історії фортеці. — С. 13, 19.

⁴⁶ Мицик Ю.А. Козацький край. — С.137.

⁴⁷ Старостін В. Старий Кодак. Історичний нарис // www.ukrterra.com.ua

у 50°. У кожному куті влаштовано могутні бастіони, майже чітко орієнтовані по сторонах світу. Північно-східна сторона укріплення проходила вздовж обривчастого берега річки, її конфігурація повторювала обрис берегової лінії. На південно-східній стороні бастіонний фронт було посилено рavelіном, відділеним від куртини ровом. Виходячи з цього, південний і східний бастіони отримали найпотужнішу атакуючу силу, а для їх прикриття боковим вогнем влаштовано допоміжну зовнішню споруду. В середині таких бастіонів часто розміщували спеціальні споруди, щоб вести ґрусний вогонь по місцевості.

Загальна площа забудови (зовнішній край рову) нової Кодацької фортеці дорівнювала 21 га. Площа внутрішнього простору фортеці (без валгану) дорівнювала приблизно 4,4 га. Тож, як бачимо, нова споруда в цілому була більшою за свою попередницю в 21 раз, хоча внутрішній майдан був більший всього в 7,3 рази. Набагато потужнішим було збудовано профіль укріплення.

Основним елементом фортифікації став вал. Його висота від основи досягала 12,8 м., ширина складала 40,5 м., а загальна довжина із зовнішньої сторони бруствера по периметру дорівнювала 1600 м. З трьох боків перед валом було вирито глибокий оборонний рів, у дно якого вбили загострені дубові палі, а з четвертого — північно-східного, укріплення підносилося над Дніпром. Тут фортеця примикала до крутої непідступної скелі.

Глибина рову дорівнювала 10,7 м. Ширина рову зверху (від берми до прикритого шляху) — 27,7 м, ширина дна рову — 15 м. Основним елементом валу слугував бруствер, що прикривав залогу й гармати від прицільних пострілів. Його було посилено горизонтально виступаючим густим рядом дубового частоколу⁴⁸. Вал від рову відділяла невеличка горизонтальна ділянка — берма шириною 2,1 м.

Північно-західна сторона мала єдину браму, що звалася Криловська (від назви міста Крилова). До неї, через рів, було влаштовано міст довжиною близько 55 м (в цьому місці рів мав найбільшу ширину). Браму було посилено двома дубовими вежами й підйомним мостом⁴⁹.

З північного схилу був хід до Дніпра, з півдня, де фортеця не мала природного захисту, перед нею розкидали металеві колюч-

⁴⁸ Заруба В. Кодак. — С. 27.

⁴⁹ Старостін В. Старий Кодак. Історичний нарис // www.ukrterra.com.ua

ки, щоб завадити наскоку ворожої кінноти⁵⁰. У валу з боку Дніпра був вузький, замкнений хвірткою прохід для виходу за водою⁵¹.

Картографічні матеріали XVII ст. переконують, що споруда, яку будували 3 000 осіб, була велична, важкоприступна й справляла незрівнянне враження на сучасників своїм розміром і грізним виглядом. Її було розташовано на вигідній в стратегічному відношенні ділянці з максимальним використанням при спорудженні природних захисних рубежів. На відміну від попередньої фортеці, значно більше значення має штучно влаштована система укріплення.

Але всередині фортеця справляла протилежне враження. Про забудову внутрішнього простору лишилися спомини сучасників. Наприклад, М. Дуб'єцький пише: «Певна кількість малих, вкопаних в землю землянок, де пухирі служили замість скла і вікон, та дерев'яний будинок з гонтовим дахом, зроблений з балок, сплавлених з лісів самарських, призначений на мешкання коменданта. Тут же склади, порохівня і в'язниця. Все це утворювало будови фортеці...». А ось ще один варіант: «...На її території спорудили дерев'яний будинок, покритий гонтою, для коменданта, зліпили кілька мазанок. Побудували багато повіток для припасів, льох-в'язницю, глибоку криницю, з якої таємний хід виводив до Дніпра»⁵².

Як бачимо, внутрішнім наповненням нове укріплення мало чим відрізнялося від попереднього. Описи забудови досить непривабливо передають зовнішній вигляд місцевих споруд. Добре видно, що в фортеці був єдиний дерев'яний будинок — дім коменданта. Решта — землянки й напівземлянки, велика кількість господарських споруд.

Дуже дивно, але, як для центру польської колонізації Дикого Поля, адміністративного та військового центру нових земель⁵³, то маємо разючу невідповідність статусу міста, що потрапило на всі європейські карти XVII — XVIII ст. Найвірогідніше, це укріплення мало забезпечувати захист іншому містобудівному утворенню, яке повинне було з'явитися поряд.

⁵⁰ Мицик Ю.А. Козацький край. — С.133.

⁵¹ Стороженко І.С. Степовий кордон України (XV-XVII ст.) // Історія міста Дніпропетровська. — Дніпропетровськ: Грані, 2006. — С. 41.

⁵² Заруба В. Кодак. — С. 26-27.

⁵³ Старостін В. Старий Кодак. Історичний нарис. // www.ukrterra.com.ua

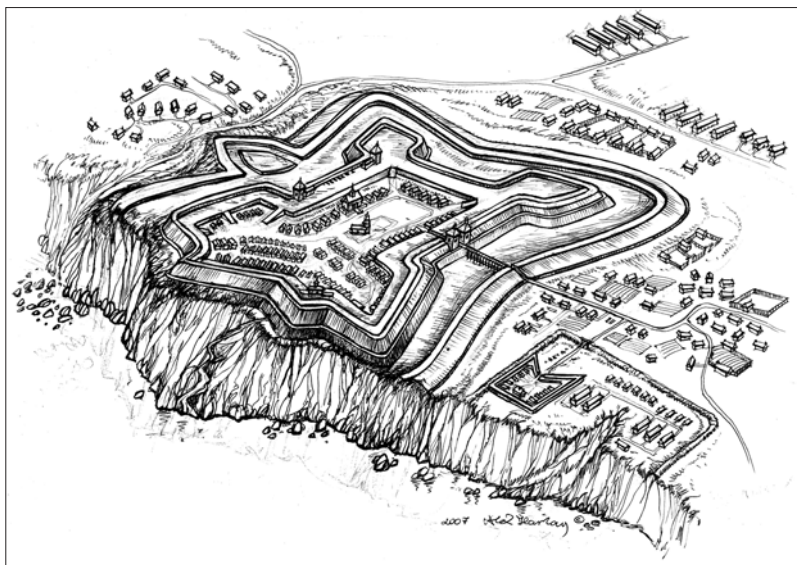
Спочатку новоутворене поселення справляло непрезентабельне враження: «...Поza валами ще скромніший вигляд мала купка землянок, ліплянок, які становили початок майбутньої осади... Дерево і земля були єдиним матеріалом, вжитим до будови...»⁵⁴, але досить швидко навколо фортеці виросла невеличка слобода. Про зовнішній вигляд укріплення й поселення поряд у 1647 році маємо опис Б. Маскевича: «...Вал був таким високим, що ледве можна було бачити верх замкового будинку. У пана капітана була та повинність, щоб кожного року на лікоть підсипав вали на вколоту замку. Під валом є глибокий рів, а в самому замку повно було маленьких халупок-мазанок (в деякі доводилося рачки лізти). В цих мазанках жили різні ремісники. Біля валу постійно працювали полонені татари...[] . У слободі під замком було з 60 будинків, у котрих мешкали прийшли люди. Землю тут не обробляли через ординську небезпеку, а якщо хто й обробляв, то небагато й обережно...[] . Над самим Дніпром був базар, де продавали реміні й інші дрібниці. За півмилі від Кодака стояла висока вежа, з котрої було видно на вісім миль довкола. На цій вежі стояла постійна сторожа...»⁵⁵.

На картографічних матеріалах XVII ст. звертає на себе увагу прилегла до Кодацької фортеці територія. Із заходу та півдня від замку знаходилася велика кількість прямокутних у плані споруд, що розмішувалися довгими рядами і утворювали так звані поселення допоміжного складу залоги. Ззовні їх було обведено лінійним земляним укріпленням, що простягалось з північного заходу на південний схід майже на 900 метрів. З північного заходу вище по течії Дніпра на 900 метрів від рову фортеці, а також з південного сходу на відстані 550 метрів нижче по течії Дніпра високий правий берег перерізали величезні яри, утворюючи природний захист майбутнім поселенцям слободи. Тож вищевказані укріплена лінія і яри разом слугували кордонами укріпленого посаду і так званого передмістя.

На картах добре простежується контур валу колишнього укріпленого посаду старої фортеці, у складі якого зображено саму фортецю (редут) і колишні казарми першого гарнізону. Він знаходився на північний захід від нової фортеці і мав прямокутний обрис. Площа

⁵⁴ Заруба В. Кодак. — С. 26-27

⁵⁵ Уривки із спогадів Богуслава Маскевича // Мицик Ю.А. Козацький край. — С. 170.

Загальний вигляд фортеці Кодак у другій пол. XVII ст.
Малюнок-реконструкція автора

старого посаду дорівнювала 4,6 га (включаючи й площу редуту), а довжина валу посаду приблизно дорівнювала 1270 м. За експлікацією перша фортеця позначена як Редут Маріона. Ще далі на північний захід видно базарний майдан, який показано в плані трьома видовженими спорудами (можливо, торговельними рядами).

Існують дані, що біля стін укріплення було споруджено кляштор-монастир і костьол, де правили службу отці-домініканці⁵⁶. За іншою версією монастир було розміщено в фортеці⁵⁷. На присутність у фортеці служителів церкви — ксьондзів, вказує один з пунктів угоди капітуляції гарнізону в 1648 році⁵⁸.

У містобудуванні надзвичайно важливою, часто — вирішальною, була роль організаторів заселення нових теренів та фахівців з розпланування поселень. Методика роботи, обумовлена практичною необхідністю враз розселити кілька сот, а то й тисяч людей, визначала майже одночасне розпланування фортеці, посаду і

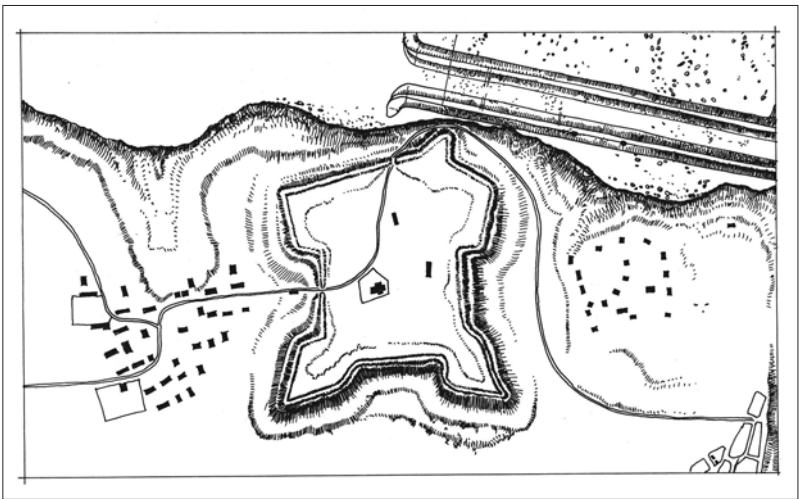
⁵⁶ Заруба В. Кодак. — С. 27.

⁵⁷ Мицик Ю.А. Козацький край. — С. 133.

⁵⁸ Пункт 9. Щоб ксьондзи, котрі знаходяться при нас, виходили безпечно зі своїми пожитками // В.Старостін. Столиця степового краю. Дніпропетровськ. — С. 25.

ближніх слобід. Саме це й було розроблено для нового міста Кодак, що мав з'явитися на високому скелястому березі Бористена. Поява величної фортеці — то перший крок до виникнення значного містобудівного утворення Речі Посполитої на теренах Надпоріжжя. Ось як розповідав про це місто Микита Корж: «...Сей Кодак был городом и находился под Польскою державою, в нем была устроена знатная бережная крепость, обведена глубоким рвом и высоким земляным валом с подземными воротами...[]. В сей крепости жил некогда Польский князек, вроде коменданта...»⁵⁹.

Історично доля майбутнього міста склалася інакше. Йому не судилося досягти проектних розмірів і стати польською твердинею. У 1648 році розпочалася Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти Речі Посполитої. У цей період Надпоріжжя стає театром значних воєнних дій, а Кодак — однією з козацьких твердинь⁶⁰.

План фортеці Кодак у 1776 році. Прорис автора

⁵⁹ «Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа». — Одеса, 1842. // Приложение к газете «Собор». Репринтное издание. — Днепропетровск, 1991. — С. 50.

⁶⁰ Шевал'є П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. — К.: «Томіріс», 1993. — С. 43.

Даних після 1648 року про стан прилеглого до фортеці поселення поки не знайдено. Відомо тільки, що частина населення Кодака переселилася в 1650 році у містечко Новий Кодак. У фортеці ж було розміщено козацький гарнізон, вона використовувалась як тилова база гетьмана: в'язниця, переправа, пристань, продовольчий та військовий склади⁶¹.

Кодак з 1656 року переходить до володінь Запорозької Січі, хоча постачанням фортеці займався гетьманський уряд. У цьому ж році в поселенні Старий Кодак влаштовано першу похідну церкву в ім'я Архістратига Михаїла. Її було привезено з Запорозької Січі і встановлено для затвердженої вперше берегової варти з «охочих козаків-лоцманів», при ній був ієромонах Самарського Николаївського монастиря⁶².

За документами 1656 року існуюче поселення називають містечком, в якому жили поляки та українці — лоцмани, що проводили плоти через пороги. В містечку дяли домініканський костьол і нововстановлена похідна церква⁶³.

У 1658 році гарнізон замку було посилено, але в 1664 році замок спорожнів, його охороняли всього 20 козаків. В 1672 році фортеця вистояла під час турецько-татарської навали, але було зруйновано прилегле містечко. Церкву й костьол спалено.

Зберігаючи велике стратегічне значення, продовжує існувати фортеця, а поселення, що було невдало розташовано відносно сухопутних шляхів втрачає своє адміністративне та економічне значення⁶⁴.

Зберігся опис замку запорозькими послами для Малоросійського приказу 1673 року: «Місто Кодак. Земляний вал стоїть на Дніпрових верхніх порогах, в урочищі Кодак, на правім березі Дніпра від Києва. А будували його за указом польського короля Владислава IV німці, тому вже років 40 з гаком. Бійниці зроблені з землі, вхід до нього з одного боку між валами, а паль і колод немає. А від порогів, навкруг нього, рів обрізаний, і в рові набито дубовий частокіл. А обміром той городок Кодак навколо 900 сажень...»⁶⁵.

Матеріалів про існування поселення біля Старого Кодака кінця XVII ст. небагато, ситуацію ускладнює використання назви

⁶¹ Заруба В. Кодак. — С. 39.

⁶⁴ Старостін В. Старий Кодак // www.ukrterra.com.ua

⁶⁵ Мицик Ю. Козацький край. — С.144 — 145.

«Кодак» для двох населених пунктів — Нового Кодака і Старого Кодака. Іноді дуже важко атрибутовувати місто, про яке йдеться⁶⁶.

Ймовірно, на кінець XVII — початок XVIII ст. забудова Старокодацького поселення почала потроху розростатись, в цей час переселенці з Гетьманщини селилися у старовинному містечку. Але події 1709 року знову припинили розвиток населеного пункту. Російське каральне військо спалило поселення «чтобы впредь не быть пристанищем для воров», а мешканців відправили до Новобогородицької фортеці. Запорожці на певний час залишили свій край, та й росіянам не вдалося закріпитися в Кодацькій фортеці.

За архівними джерелами Старокодацьку фортецю знищено за умовами Прутського трактату 1711 р. (найшвидше, повністю фортецю не зруйнували, лише частково було розрито північно-східний бастионний фронт, що прилягав до скелястого берега і повністю ліквідовано рavelін, чим послаблено південно-східний бастионний фронт — О.Х.). Пізніше фортецю відновили козаки (при реконструкції північно-східної сторони, що проходила над скелястим берегом, було спрощено конфігурацію бастионного фронту, ravelін не відновлювався), але у 1720-х рр. її зруйнував кримський хан (ймовірно, було тільки засипано ров, оскільки в цілому конфігурація і розміри залишків фортеці ідентичні первинним — О.Х.), а права на Кодак на певний час передав Речі Посполитій⁶⁷. В 1733 році у фортеці стояла татарська залага, яку після повернення вибили запорожці⁶⁸.

Настоятель усіх запорозьких церков — ієромонах Павло в період російсько-турецької війни (1736-1737 рр.) «збудував» нову церкву в слободі Старий Кодак⁶⁹ для запорожців та російських військ, що тут знаходилися. Мова йде про другу похідну військову церкву — в ім'я святого Архістратиґа Михаїла. На жаль, не відомо про зовнішній вигляд цієї мобільної споруди (в Вольностях Запорізьких існувало декілька типів похідних церков, в російській армії використовували так звані «церковные ящики», в яких перевозили начиння для похідних храмів). Храм розташо-

⁶⁶ Старостін В. Старий Кодак // www.ukrterra.com.ua

⁶⁷ Мицик Ю.А. Козацький край. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 149.

⁶⁸ Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 247.

⁶⁹ Д. І. Яворницький. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 269.

увався всередині фортеці. Близько 1739 року в поселенні вже існувала приходська громада православного козацтва.

У 1748 році з дозволу та благословення митрополита Київського, Галицького і Малої Росії Тимофія Щербацького, у місті Старому Кодаку, замість походної церкви, на кошти запорозького козацтва, побудовано сталу дерев'яну церкву в ім'я святого Архангела Михаїла і до неї призначено постійний церковний причт⁷⁰. Приблизно в цей же час на захід від фортеці виник цвинтар⁷¹, залишки якого ще збереглися.

На карті кінця XVIII ст. добре видно, що церкву збудували всередині укріплення. Тому вона вціліла від нападу татар у 1769 року. Перша постійна дерев'яна церква була хрещата в плані, п'ятизрубна, зі скороченими бічними гілками (північна і південна) і видовженою західною. Навколо храму існувала огорожа у вигляді неправильного п'ятикутника. Зі сходу від церкви, в середині фортеці, у 1776 році знаходилися кілька видовжених у плані споруд, ймовірно залишки казарм російського гарнізону.

Із зовнішньої сторони земляних укріплень знаходилось містечко. Воно складалося з двох слобід. Одна «західна» з північно-західної сторони фортеці (вище за течією Дніпра), друга «східна» з південно-східної сторони (нижче за течією). Так звана західна слобода, значно більша за східну (майже в 2 рази), ймовірно, утворилася раніше. Вони різнилися не тільки розміром, а й планувальною схемою. З розташування споруд добре видно, що західна слобода формувалася в декілька етапів. Одна група будинків збудована за орієнтацією схід-захід, а інша — за орієнтацією на дорогу. Важко встановити, яка орієнтація первинна, оскільки поселення багато разів нищили. Через слободи й фортецю проходила одна ґрунтова дорога, що на північному заході розходила в двох напрямках.

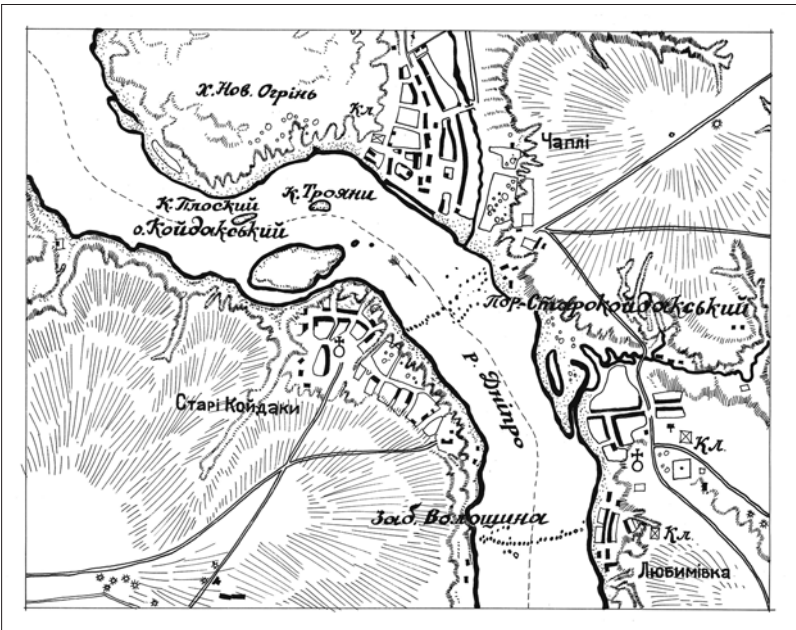
Місце для слобід було обрано дуже вдало. Їх поставлено у відкритому полі на невеличких підвищеннях величного пагорба так, що з протилежної сторони ріки Старий Кодак чітко змальовувався на фоні неба. Витончений силует церкви, який підтримував величезний масив земляної фортеці, організовував увесь простір жилого середовища. Обидві слободи було утворено в ме-

⁷⁰ Феодосій Макаревський. Матеріали — С. 180.

⁷¹ Старостін В. Старий Кодак // www.ukrterra.com.ua

жах старовинного посаду, про який йшлося вище. До кінця XVIII ст. вже не існувало першої Кодацької фортеці — Редуту Маріона, з його невеличким посадом. На її місці розкинувся величезний яр. Друга Кодацька фортеця потроху руйнувалася: вали опливали, змінюючи обриси укріплень.

З ліквідацією у 1775 році Запорозької Січі Старий Кодак було визначено державною слободою, а його населення поповнилося колишніми запорозькими козаками, яких зганяли з насиджених місць у слободи й містечка, де поряdkувала вже нова адміністрація⁷².

Поселення Старі Койдаки на мапі другої половини XIX ст. Прорис автора

Як пише Ф. Макаревський, близько 1780 року Старокодацька дерев'яна церква застаріла й опинилася в жалюгідному стані: «Стены ея всецело обветшали; подвалины сгнили и розрушились; во время дождей течь сильно лилась по стенам и по углам как во всей церкви, так и в олтаре; от сырости и течи во многих местах

⁷² Феодосій Макаревський. Матеріали... — С. 180.

появився мох и выросли губки; в церкви свободно летали птицы и в олтаре свили гнезда (добре видно, що за спорудою просто не наглядали певним чином, всього за 32 роки її довели до жахливого стану); по местоположению своему церков очутилась вне села (мається на увазі новий адміністративний центр), в далеком и непристойном месте, вокруг нея от истекающей из гор воды в осеннее и весенное время образовались глубочайшие рвы; от этого до рога в церков сделалась весьма неудобною; как в церкви удаленной от жилых домов, было опасно оставлять церковныя вещи и имущество, то оныя забирались церковным старостою в его дом и хранились там между хозяйственнымнми вещами; богослужение в той церкви само собою прекратилось»⁷³.

Мешканці поселення вирішили «в замен устаревшей и обветшавшей», влаштувати дерев'яну церкву в новоутвореному центрі. Для будівництва храму було приготовано різаного дерева триста колод, двадцять дубів на підвалини. Прохання в Слов'янське духовне Правління про надання дозволу на будівництво церкви у Старому Кодаку посеред села було подано 20 лютого 1781 року.

Справа з дозволом на будівництво нової церкви затяглася. Вважаючи старий Кодак безперспективним, Слов'янське духовне Правління, пропонувало перенести церкву до сусіднього поселення — Лоцманської Кам'янки. Справу вирішили мешканці Кодака. Після спорудження нової церкви, стару зобов'язались відремонтувати і передати до *Лоцманської Кам'янки*⁷⁴. Молитовний будинок зі Старокодацької церкви почав функціонувати в 1784 році.

Новоросійська губернська Канцелярія відмежувала 120 десятин зручної землі для священнослужителів Старокодацької Архангело-Михайлівської церкви й вислала для церкви затверджений план. 12 травня 1782 року було освячено і закладено місце для нової церкви.

До початку березня 1785 року спорудили новий дерев'яний храм в ім'я святого Архангела Михаїла, вже 1 квітня того ж року церкву було освячено й почато богослужіння⁷⁵. За деякими архівними документами нова церква стояла вище старого кладовища на місці сучасних крамниць⁷⁶.

⁷³ Там само. — С. 181.

⁷⁴ Нині село в складі м. Дніпропетровська, яке ще зберігає сільський вигляд і побут жителів.

⁷⁵ Феодосій Макаревський. Матеріали... — С. 184.

⁷⁶ Старостін В. Старий Кодак// www.ukrtterra.com.ua

Поступово забудова села зростала довкола нового центру з церквою і старовинним цвинтарем, житлові квартали тяглися вздовж сучасної вулиці Леніна, оскільки з іншого боку заважала балка Сажівка. У другій половині XIX ст. значно зростає чисельність мешканців села, через брак вільного місця садиби зводили навіть у залишках фортеці. Ось як про це пише наприкінці XIX ст. Д.Яворницький: «...Теперь в бывшей крепости стоит десять крестьянских хат и кроме того большая усадьба купца Зверева...[]»⁷⁷.

У 1818 році церкву перебудовують. Вважається, що її було «пересипано і складено без змін» від попередньої⁷⁸. Того ж року на захід від храму було зведено дерев'яну дзвіницю.

Завдяки вивченим архівним матеріалам ми маємо уявлення про зовнішній вигляд старої дерев'яної церкви (перекладеної у 1818 р.) і дзвіниці (1818 р.) коло церкви. Дерев'яна церква в ім'я Архістратига Михаїла в селі Старий Кодак належала до типу хрестатих триверхих храмів, з прямокутними раменами і центром (значно вищим за рамена). Просторово-композиційне рішення пам'ятки збудовано на підкреслено домінуючому значенні вертикалей. Центральна дільниця мала окремих зруб. На західному, південному й північному раменах були двоколонні ганки, перекриті двосхилим дахом. Пізніше до східного рамена з півночі й півдня було прибудовано невеличкі прямокутні в плані притвори.

Верх центру був двозаломним, а верхи західного й східного рамен — однозаломними. Всі вони увінчувались низькими шатрами з восьмигранними глухими баньками і грушовидними маківками. Південне й північне рамена перекривались двосхилим дахом, якому на фасаді відповідали трикутні фронтони, увінчані невеличкими глухими баньками з грушовидними маківками. Різна висота зрубів надавала значного динамізму центричній пірамідальній композиції храму.

Високі зруби було завершено профільованими карнизами. Стіни ззовні ошальовано дошками горизонтально з нащільниками. Дверні прорізи — прямокутні. Наличники прямокутних вікон, дверей та карнизи прикрашені простим різьбленням.

⁷⁷ Яворницький Д.И. (Д.И. Яворницький) Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — К.: Веселка, 1995. — С. 112.

⁷⁸ Старостін В. Старий Кодак // www.ukrterra.com.ua

Церква в ім'я святого Архангела Михаїла (перекладена у 1818 р.) і дзвіниці (1818 р.) в селі Старий Кодак Лоц-Кам'янської волості Катеринославського повіту Катеринославської губернії. Зовнішній вигляд з північного заходу. Малюнок автора за архівними матеріалами кінця XIX ст.

Із західного боку, трохи на північ від головної вісі схід-захід, розташовувалась окремо від церкви невеличка двоярусна дзвіниця, подібна до церкви за характером архітектурних форм, але досить приземкувата у порівнянні з композицією храму.

Прямокутний нижній ярус був перекритий пластичною покрівлею і увінчаний восьмигранною банею з відкритими арочними прорізами вікон. Зруби було завершено профільованим карнизом. Стіни ззовні ошальовано дошками горизонтально з нащільниками, це надавало статичності й посилювало приземкуватість. Дверні прорізи — арочні, прикрашені трикутним різьбленим одвірком у вигляді напівколон з капітелями. Наличники вікон та карнизи прикрашені простою різьбою.

До того ж, обидві споруди були увінчані чудовими пам'ятками ставрографії⁷⁹ — металевими кутими хрестами (на церкві — 5, на дзвіниці — 1), які різнилися між собою і являли справжні вит-

⁷⁹ Ставрографія — наука про хрести.

*Комплекс Старокодацької Архангело-Михайлівської церкви.
Зовнішній вигляд 1880 року. Прорис автора за малюнком Іллі Рєпіна*

вори народного мистецтва. Церковну садибу було огорожено невибагливою дерев'яною огорожею.

Силует культового ансамблю був важливою містобудівною домікантою у ландшафті й забудові Старого Кодака, це ж підтверджують фотоматеріали кінця XIX — початку XX ст. Старокодацька церква була не менш відома, ніж дерев'яний Троїцький собор у Новомосковську. У 1880-му році її відвідав і намалював відомий російський живописець Ілля Рєпін⁸⁰. У цей час він мандрував колишніми землями Запорозжя, збираючи матеріали для картини «Запорозжці». Ним було зроблено малюнок олівцем «Церква в Старому Кодаку», на якому зображено дзвіницю з церквою⁸¹.

⁸⁰ Рисунок и акварель русских художников втор. пол. XVIII-нач. XX вв. Каталог выставки. Киевский Государственный музей русского искусства. — Киев, 1964 г./ Рєпін Ілля Ефимович. Рисунки выполнены во время путешествия по Украине в 1880 году.

⁸¹ Белічко Ю. Україна в творчості І.Ю. Рєпіна. — Держ. видавн. «Мистецтво», — Київ, 1963.

З 1880-х років церкву Старого Кодака відвідував Д.Яворницький, але його більш цікавили запорозькі старожитності, які тут зберігалися: «В настоящее время о прошлом Старого Кодака говорят только остатки земляной крепости да те немногие вещи, которые сохраняются в церкви села...»⁸².

У 1911 році на церкву звернула увагу навіть Імператорська Археологічна Комісія! Селяни с. Кайдак, священник о. І. Сугаренко і селянин А. Білоконь 28 квітня і 23 листопада 1911 року надіслали листи на ім'я голови Імператорської Археологічної Комісії з клопотанням про виділення грошей на ремонт храму. На реставраційному засіданні Комісії було розглянуто клопотання: «Считая себя прямыми потомками запорожцев, ревнуя о вере наших предков, сражавшихся за Святой Господний Крест, мы бы хотели сохранить для потомства этот драгоценный памятник старины наших предков, но на это не имеется достаточных средств, почему позволяем себе обратиться с усерднейшей просьбой к Вашему Сиятельству, не найдете ли Вы возможным выдать нам субсидию на реставрацию нашей церкви, или же доложить об этом Его Императорскому Величеству Государю Императору, милостивому и щедрому покровителю отечественной старины»⁸³. Наданий на ремонт кошторис складав 16 845 рублів. Передбачалося розібрати усі верхи й главки і «срубить» їх наново, перекрити наново підлогу, розібрати хори і влаштувати нові «такі же», зробити нову драбину на другий ярус дзвіниці, викласти два нових вінця з дубових колод зверху, виконати залізну покрівлю, старі ганки замінити новими, наново ошалювати стіни, відремонтувати фундамент, визолотити хрести.

Було заведено справу (Дело Императорской Археологической Комиссии 1911 г., № 91.⁸⁴) з невеличкою історичною довідкою: «Церковь основана при Кодацкой крепости, отбитой запорожцами у поляков в 1637 г. В ней сохраняются: серебряная дарохранительница 1761 г., вложенная Сем. Бардадиным, пара железных венцов, серебряный подсвечник с фигурю ангела, железное копье».

⁸² Эварницкий Д. Запорожье в остатках старины... — С. 112.

⁸³ Известия Императорской Археологической Комиссии. Вып. 44. — Петроград, 1912. — С. 91.

⁸⁴ Вона мала таку назву: «Екатеринославская губерния, Екатеринославский уезд, с. Старый Кайдак. О реставрации церкви во имя Архангела Михаила и об изыскании на ее средства (1911)».

На реставраційному засіданні того ж року справу було розглянуто. В засіданні брали участь видатні фахівці Російської імперії з археології, історії та архітектури. Тому доцільним буде навести текст протоколу:

«Е.А. Сабанєєв нашел церковъ весьма ценною и высказал, что к ней надо отнестись с особым вниманием. Настоящая обшивка, по видимому, поздняя. А. В. Щусев заметил, что церковъ прелестна и заслуживает поддержки. В.В. Суслов обратил внимание на то, что резьба церкви поздняя, что доски, быть может, тесанья; необходимо сохранить все старое, добавит недостающее. Е.А. Сабанєєв указал на то, что при разборке частей церкви для ремонта ея необходимо отмечать все размеры и снимать шаблоны, потому что малейшия изменения размеров, как показывает опыт, приводит к искажению существенных частей. П.П. Покрышкин, в дополнении к этому замечанию, сообщил свое предположение, что линии церкви кверху несколько суживаются».

На засіданні вирішили: зажадати акт огляду, просити зазначити роботи більш-менш негайні і вказати на необхідність точніших обмірів, особливо у верхніх частинах, а також зняття шаблонів⁸⁵.

Поки що невідомо, чи справді відбулася реставрація (деякі джерела вказують на її проведення⁸⁶), але, як бачимо, Імператорська Археологічна комісія підтримала таку ідею.

На жаль, радянська доба стала принципово новим етапом в історії краю та його головних споруд. Ще у 1920-х роках П. Козар писав: «В самому ж таки селі Кодакові посеред села стоїть церква, збудована в українському стилі»⁸⁷. Але у 1937 році споруду, яка визначала архітектурний образ поселення — церкву Архістратига Михаїла, було розібрано⁸⁸. У 1944 році на території фортеці заклали гранітний кар'єр. За подальші 50 років постраждала більша частина укріплень. На сьогодні вціліла південно-західна ділянка з двома бастіонами, яка дорівнює 9,7 га. Це 46 % від колишньої загальної площі забудови земляних укріплень. На превеликий жаль, знищено місця, де колись стояла перша де-

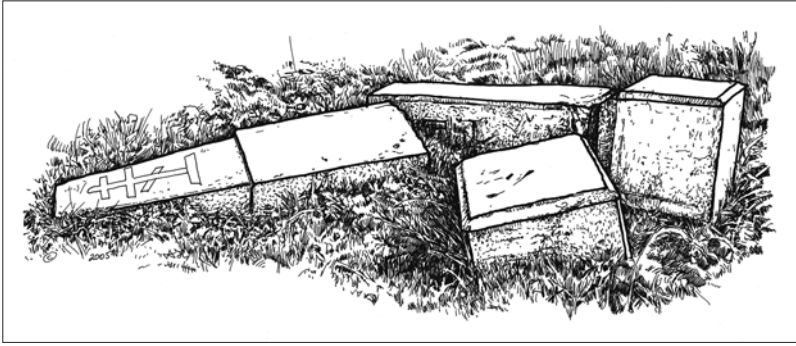
⁸⁵ Известия Императорской Археологической Комиссии. Вып. 44. — Петроград, 1912. — С. 92-93.

⁸⁶ Старостін В. Старий Кодак // www.ukrtterra.com.ua

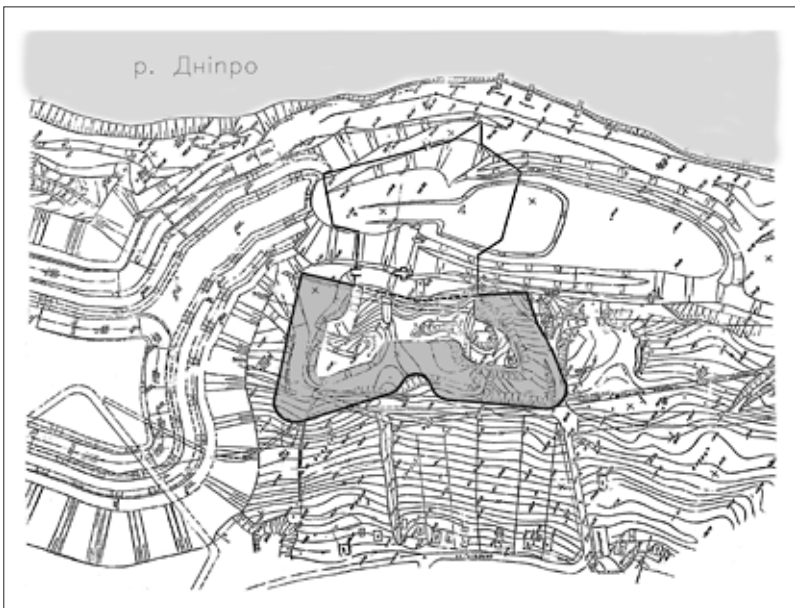
⁸⁷ Козар П. На Дніпрельстан через пороги. — Дніпропетровськ: УкО ІМА-прес, 2000. — С. 57.

⁸⁸ Заруба В. Кодак. — С. 53.

рев'яна церква Архангела Михаїла і єдина в'їзна брама до фортеці, але й вціліла частина становить інтерес для археологічного вивчення (особливо територія південного редуту, на якому встановлено обеліск).

Повалені надгробки старовинного цвинтаря
у селі Старий Кодак. Малюнок автора. 2006 рік

План залишків фортеці станом на кінець XX ст. Лінією показано втрачену частину
внутрішньої території укріплення й місце де стояла перша церква

*Охоронна зона історичного комплексу «Кодаки», виконаною інститутом «Укрпроектреставрація» у 1991 році (не затверджена). В умовних позначках:
1 - Кодацька фортеця; 2 - Території історичного культурного шару;
3 - Територія цвинтаря; 4 - Гранітний кар'єр. Охоронна зона потребує багатьох уточнень й затвердження на державному рівні*

Не можна обійти увагою ще одну цікаву історичну пам'ятку в Старому Кодаку — старовинний цвинтар. Після поживлення інтересу до археології козацької доби «поховальне поле» стало об'єктом дослідження⁸⁹. Цікавість викликають надгробки з викарбуваною християнською символікою і давніми написами. Найстаріші з вцілілих пам'ятників відносяться до сер. XIX ст. Однак, об'єктами досліджень поки що стали лише декілька надгробків, тож унікальні витвори народного мистецтва очікують нових досліджень.

Після співставлення писемних, топографічних, графічних даних виникає потреба археологічних розвідок не тільки цвинтаря й залишків фортеці у старій частині Старого Кодака. Для локалізації місцезнаходження залишків фундаментів Архангело-Михайлівської церкви, збудованої у 1785 році, й дзвіниці, збудованої

⁸⁹ Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. — К., 1997. — С. 34.

ваної у 1818 році, доведеться досліджувати місце сучасного центру села. За допомогою низки заходів можливо відродити зруйновану об'ємно-просторову композицію історичного центру Старого Кодака, а саме відтворити зруйновану архітектурну домінанту — храм на честь святого Архангела Михаїла.

За останні роки в Україні накопичено унікальний досвід відтворення втрачених пам'яток архітектури, який виявив деякі негативні моменти: нівелювання поняття автентичності, стирання межі між оригіналом і копією, а то й підробкою⁹⁰, проте цілком правильним є відтворення культових споруд за умови проведення належних наукових пошуків.

Поселення *Новий Кодак* своїм утворенням завдячує перевозу через річку Дніпро. Вперше він згадується у 1596 році, хоча, ймовірно, він існував набагато раніше. Є думка, що спочатку поблизу перевозу знаходилася тільки сторожа, що складалася з кількох будівель, кузні та шинку⁹¹.

Пізніше на обох берегах коло перевозу виникли невеликі поселення на терені майбутніх Нового Кодака і *Старожитньої Кам'янки*⁹². До речі, говорячи про містобудівний розвиток містечка, що утворилося при перевозі, неможливо обійти увагою поселення на протилежному боці. В даному випадку маємо справу з цікавим архітектурно-природним ансамблем, оскільки природні умови диктують своєрідність компонування гнізд поселень⁹³. Умови, в яких виникли та формувалися ці населенні пункти, являли собою класичний для Надпорожжя взірць давніх поселень на перевозі.

З аналізу картографічних матеріалів добре видно, що первинне поселення — ембріон майбутнього міста Новий Кодак — розташовувалося на західній стороні величезного мису, що знаходи-

⁹⁰ Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць. — К.: НДІТІАМ — Головкивархітектура, 2003. — С. 258; Харлан О.В. Дерев'яна Покровська церква міста Нікополь. До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівні особливості // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. Вип. 16. — К.: КНУБА, 2006. — С. 112-124.

⁹¹ В.Старостін. Столиця степового краю. — С. 29.

⁹² Саме так Кам'янку Лівобережну називає Микита Корж // Устное повествование... — С. 54.

⁹³ Дана термінологія запропонована Ушаковим Ю.С. // Ушаков Ю.С. Архитектурное наследие — в строй современности (опыт народной архитектуры Русского Севера). — Ленинград, 1980. — С. 6.

вся на правому березі р. Дніпро, і являв собою «мисове», низинне поселення⁹⁴.

Найшвидше, спочатку поселення було неукріпленим. Розташовуючись на першій надзаплавній терасі, воно простягалось вздовж високого обривистого, усяного камінням⁹⁵, берега річки з заходу на схід й мало одну вулицю. Вулиця була з односторонньою забудовою. Садиби розміщувалися на стороні, що була ближча до води. Зі східної сторони поселення був дуже зручний спуск до річки, саме тут утворилася гавань порезову.

У 1645 році біля порезову засновано Новий Кодак (за деякими даними церкву збудовано у цьому ж році)⁹⁶. Можливо, дерево-земляний замок було збудовано польським урядом⁹⁷ для контролю старого порезову через Дніпро. У 1650 році Новий Кодак вже відомий як містечко з парафіальною церквою⁹⁸ (католицькою). Першу церкву було збудовано у найстарішій частині поселення «в низу».

Даних про фортифікаційні властивості польських земляних фортець на теренах Запорозжя (окрім Старокодацької) поки ще не виявлено, але найвірогідніше, що їх було виконано в староголандській манері, за останнім словом європейського фортифікаційного мистецтва. Перші укріплення Нового Кодака навряд чи були зроблені «по казацкому обыкновенію»⁹⁹, це вже друга Новокодацька фортеця (1652 р.?) мала круті схили валів і рови збудовані козаками¹⁰⁰.

Невідомо, яку площу займала первинна фортеця. Але, виходячи з місця розташування містечко замислювалось як економічний і торговельний центр, а не тільки як оборонна та порубіжна оселя.

⁹⁴ Харлан О. Природнокліматичні фактори та територіально-історичні передумови виникнення архітектурно-планувальних традицій на території колишніх Вольностей Запорозьких // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Вип. 3. — Дніпропетровськ: НГУ, 2006. — С. 116.

⁹⁵ Величезні кам'яні брили у Новому Кодаку згадує під час подорожі В.Зуєв. Докладніше див.: Путешественныя записки Василья Зуева от С.Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. — С. Петербург, 1787. — С. 250-251.

⁹⁶ Мицик Ю. Козацький край. — С. 133, 151.

⁹⁷ Феодосій Макаревський. Краткие сведения о местнотимой иконе... — С. 258.

⁹⁸ Феодосій Макаревський. Матеріали... — С. 133.

⁹⁹ Ленченко В. Архітектура XVI — XVIII ст. в Україні // Археологія доби українсько-го козацтва XVI-XVIII ст. — К.: ІЗМН, 1997. — С. 135 — 156.

¹⁰⁰ За Стороженком І.С. земляну фортецю (військово-адміністративний центр Кодацької паланки) біля Новокодацького порезову збудовано Богданом Хмельницьким у 1652 році // Історія міста Дніпропетровська. — С. 42.

Забудова поселення почала розростатись під кінець XVII ст. Взагалі у другій половині XVII ст. спостерігається різке збільшення кількості поселень¹⁰¹, саме в цей час велика кількість переселенців з Гетьманщини з сім'ями та своїм майном поселилися й у давньому містечку коло перевозу¹⁰².

Початок XVIII ст. — період занепаду Нового Кодака тісно пов'язаний із сумними подіями, що відбувалися в Україні. Участь запорожців у селянській війні 1707-1708 рр., а також підтримка антиколоніального повстання гетьмана Лівобережної України Івана Мазепи 1709 року призвели до тяжких наслідків¹⁰³.

Під час каральної акції російських військ у 1709 року полковник Яковлев із двома полками піхоти і драгунами чигиринського полковника Гната Галагана спалив містечко Новий Кодак, а населення перегнав до Новобогородицька¹⁰⁴.

Лише з 1720-х років містечко починає потроху відбудовуватись, а вже в 1730-х роках «Новые Кайдаки... [] именуются уже городом»¹⁰⁵. У 1734 році після повернення запорожців під протекцію Російської держави й для поселення починається новий етап відродження й розбудови.

У зв'язку з початком російсько-турецької війни 1735-1739 рр. навколо багатьох поселень відновлюються, або зводяться нові укріплення¹⁰⁶. Винятком не став і Новий Кодак. Вірогідно, російськими військами у 1709 році спалено було будівлі, а укріплення все ж вціліли, оскільки відновити їх наново, виходячи з економічного стану й браку часу, було неможливо. Відомо, що містечко залишилось недоторканим у війні 1735-1739 рр., хоча неодноразово татари робили напади на його околиці, що розташовувались коло самого міського валу.

¹⁰¹ Вечерський В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. Київ: Головкивархітектура — НДІТІАМ, 2001. — С. 62.

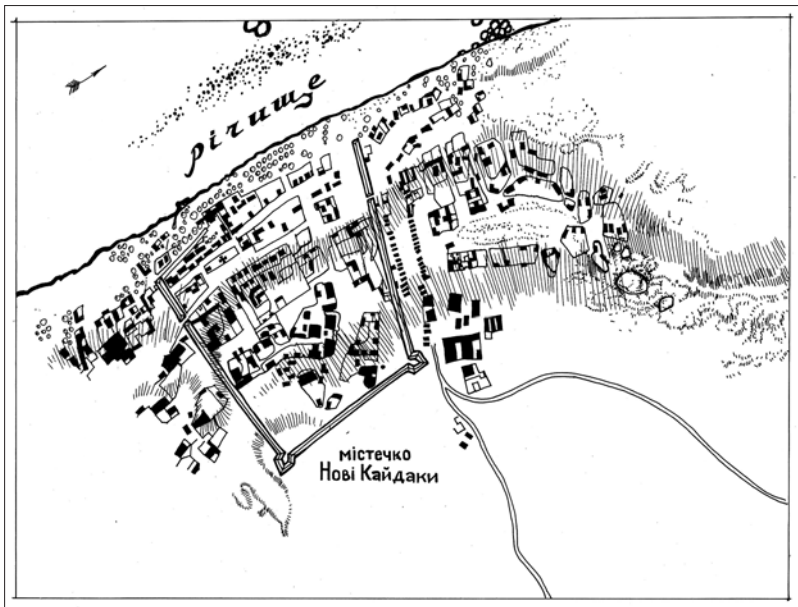
¹⁰² Старостін В. Столиця степового краю — С. 30.

¹⁰³ Заруба В. Кодак. — С. 51.

¹⁰⁴ В. Старостін. Столиця степового краю. Дніпропетровськ. Нариси з історії міста. — Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2004. — С.31.

¹⁰⁵ Феодосий Макаревский. Краткие сведения о местной иконе Божьей матери, находящейся в Самарском Пустынно-Николаевском монастыре Екатеринославской епархии // Скалзуб Ю. История Екатеринославской епархии 1775-1917 годы. — Дніпропетровськ: Січ, 2001. — С. 259.

¹⁰⁶ Харлан О.В. Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Архітектурна та мистецька спадщина XVIII — XIX ст. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Вип. 2. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2005. — 109.

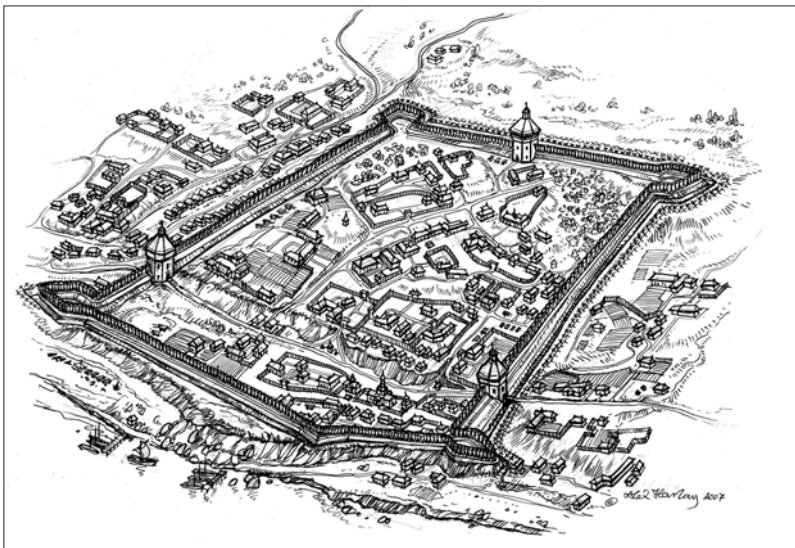
План Нового Кодака 1770-х років. Прорис автора

З середини XVIII ст. Новий Кодак у документах називається вже «городом паланочным», де розміщувалося правління військової паланки¹⁰⁷. Саме до цього часу відновлюється наново місто з церквою¹⁰⁸, а через деякий час будується нова, значно більша, фортеця навколо міста, відомості про яку дійшли до нас. Ось як про цю подію розповідав Микита Корж: «...После того, как церковь, так и оное местечко вновь было выстроено и назван город Новые-Кодаки. В нем выстроена была и крепость удивительною и чудною архитектуру Запорожскою, и именно: весь город обведен был обыкновенною глубокою канавою и острыми рогатками, в две лавы, на сажень от канавы. В сем городе было три башни деревянные, чрезвычайно искусно сделанные: 1-я внизу по Днепру, 2-я в гору Днепра, а 3-я на полдень; над канавою вокруг города устроен был земляной вал, хотя и обыкновенной величины и высоты, но с четырьмя раскатами — по углам города, на коих были утверждены пушки, а притом на самом

¹⁰⁷ Феодосій Макаревський. Матеріали... — С. 134.

¹⁰⁸ Устное повествование... — С. 52.

верху онаго вала поставлены были вокруг лозовые, выплетенные кошели и насыпанные землею до верха, наподобие маковки¹⁰⁹.

*Загальний вигляд міста Новий Кодак
у другій пол. XVIII ст. Малюнок-реконструкція автора*

Сии кошелі плетені були внизу очень узко не шире аршина, а вышиною вгору и в горе шириною косога сажена, и ставляли их по валу один возле другого, так плотно, чтобы верхние края кошелі сходились вместе, или сцеплялись один с другим, а нижние края утверждались на валу; и так сей круг или циркуль, стоящий на валу города, казался издали наподобие венца с коронами. Сии кошелі поделаны были на счет защиты противу неприятеля,..[] сия хитрая диковинка...[] была почти первая тогда, между всеми как нашими, так и неприятельскими крепостями самым искусным образом состроенная...»¹¹⁰.

¹⁰⁹ Дуже схожі за виконанням були плетені кошелі, що використалися при укріпленні Нової Січі // План Запорозької Січі, 1737р. завізований генерал-лейтенантом М. Фон-Брадке 16 травня 1737 р. — РДВІА, ф. 349, п. 12, од. зб. 7451 // Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. Т.1. — К., 1998. — С. 543.

¹¹⁰ В той час коли закінчували будівництво фортеці навколо міста, Микита Корж приїздив з Січі у Новий Кодак. Він навіть сам зробив два кошелі і встановив їх на валу // Устное повествование... — С. 53.

Тож бачимо, що земляна фортеця Нового Кодака була найзначнішою спорудою міста і справляла велике враження на сучасників. Це й не дивно, оскільки містобудування на теренах Запорожжя й Гетьманщини мало глибинний досвід зведення споруд оборонного характеру. В умовах постійної загрози нападу з боку численних ворогів, велика увага приділялася захисту поселень від тривалих нападів. Традиційні заходи укріплення поселень Запорожжя вдало використовували природні захисні якості місцевості, а також доповнення їх штучними перепонами і загородами¹¹¹.

Навіть іноземці дивувалися великій кількості фортець і укріплень, а також майстерності, з якою вони були виконані¹¹². На таку велику кількість укріплень годі було відшукати фахових архітекторів чи фортифікаторів, тому громади, як правило, самі будували й лагодили укріплення.

Картографічні матеріали XVIII ст. переконують у точності, з якою описував Новий Кодак колишній запорозький козак Микита Корж. Це поки що єдиний відомий опис колись величного міста.

У плані земляна фортеця бастионного типу являла собою неправильної форми чотирикутник, схожий на трапецію. Споруда видовжена по вісі північ-південь з невеличким відхиленням у 6°. Південна сторона була найменша (приблизно 250 метрів), від неї повільно, спускаючись до річки, розходилися дві бічні сторони — західна (понад 340 метрів) й східна (понад 350 метрів), в нижній частині їх об'єднувала північна сторона — найдовша (близько 375 метрів), що проходила вздовж обривчастого берега річки. Площа території внутрішнього простору фортеці дорівнювала приблизно 9,9 га.

Основним елементом фортифікації був вал. Поверх валу, на бруствері було встановлено плетені кошики, наповнені землею. Перед валом вирито глибокий рів, огорожений двома рядами загострених рогаток. Від валу рів відділяла берма — горизонтальна ділянка шириною до двох метрів.

¹¹¹ Ленченко В.А. К истории дерево-земляных укреплений на Украине в XVII-XVIII вв. // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. — Киев, 1980. — С. 89.

¹¹² Наприклад, Павло Алепський, який відвідав Україну в сер. XVII ст., писав: «Начинена земля фортецями. Як гранат зерням» // Січинський В. Чужинці про Україну. — К.: Довіра, 1992. — С. 84. Свідок Хмельниччини француз П'єр Шевальє писав: «Міські стіни зроблені лише з землі, їх підтримують лише поперечними дошками, наче загата, вони краще витримують гарматну стрільбу, ніж муровані» // П'єр Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — С. 44-45.

У той час всі фортеці мали вилазки, тайники, підземні галереї, що виводили до води, у фортечний рів або за межі укріплень. Для створення перепон ворожим приступам влаштовували різні перешкоди навкруги укріплення: надолби, загострені кілки, а на Запорозжі часто викопували так звані «вовчі ями». Тож, ймовірно, якийсь із вказаних заходів було вжито і в Новому Кодаку.

На кожному кутку укріплення було влаштовано наріжні бастіони (розкати) для розміщення гармат. Фортеця мала чотири бастіонних фронти. По середині північного фронту, ймовірно, було влаштовано редан¹¹³. На трьох інших фронтах стояли три дерев'яні башти¹¹⁴: перша на східному на відстані 140 метрів від води, друга на західному приблизно на такій самій відстані від річки, а третя стояла посеред південного фронту. Східна й західна вежі мали брами з перекидними мостами через рів, крізь них проходила дорога, яка розділяла місто на «верхнє» (друга надзаплавна тераса) й «нижнє» (перша надзаплавна тераса). Південна вежа була найвищим місцем усєї фортеці і за звичаями того часу використовувалась для сторожового спостереження за околицями міста. Башти були невисокими, у два яруси і вкриті наметовими дахами. Вони підкреслювали основні транспортні напрямки й вузли, мали зверхність у зовнішньому вигляді поселення і поряд з культовими спорудами, відігравали роль основних вертикальних домінант. Дерев'яні споруди в цей час мали допоміжне значення, головна роль відводилась бастіонам.

В оборонному зодчестві України XVIII ст. все більш розповсюджувався бастіонний, безбаштовий тип укріплень. При ремонтах або перебудовах старовинних укріплень на бастіонний манер, які виконувались в державних фортецях, башти, як правило, не відновлювались. В фортецях запорізьких міст, що не підлягали таким реконструкціям, башти будувалися і зберегалися ще деякий

¹¹³ Бруствер — основний елемент валу, штучне закриття, яке влаштовувалось для прикриття військ і гармат від прицільних пострілів. Редан — укріплення, що мало тільки два фасади, які сходились у полі під гострим кутом. Козаки називали їх «гачками» Див: Заїка Г. П. Українська лінія. — Київ — Полтава, 2001. — С. 64.

¹¹⁴ В Чортомлицькій Запорозькій Січі за описом 1672 року була «башня с поля, мерою кругом 20 сажен (Можливо, у плані зруб башти утворював коло або овал (мається на увазі шести — або восьмигранний зруб) — О.Х.), да в той башне построены бойницы» // Пенченко В.А. К истории дерева — земляных укреплений — С. 90. Див: Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. — К., 1980.

час¹¹⁵. Оборонне будівництво спиралося на традиції Київської Русі, які проявлялися найбільше в характері башт і огорож¹¹⁶. Отже, на прикладі Нового Кодака вирізняємо архаїчний тип укріплення — баштовий, який увібрав риси бастионного типу.

Нові укріплення проходили вже навколо колишнього посаду, розташованого на вищих позначках від старого міста. І це не дивно, оскільки з другої половини XVII ст. по другу половину XVIII ст. посади багатьох міст України були захищені земляними укріпленнями¹¹⁷. В них, як правило, містилися: міський торг, соборні та парафіяльні церкви, садиби «значних людей», купців, козаків та ремісників. У той час для паланкового міста однієї з найбагатших паланок Вольностей Запорізьких — Кодацької, наявність вказаних об'єктів не викликає сумніву. Тут у 1765 році існували військовий палац¹¹⁸, помешкання полковника паланки, старшини, канцелярія. Укріплене місто із заходу і сходу оточували великі приміські слободи (передмістя), що у XVIII ст. називалися форштадтами¹¹⁹.

Як бачимо, тип міської структури лишився таким самим, який був розповсюджений ще за княжої доби, але ускладнився внаслідок розширення сельбища, переходу лінійних структур до концентричних. Моноцентризм містобудівної структури поступово змінився на поліцентризм за рахунок появи виявлених в об'ємних формах центрів розпланувальних районів.

У межах міських укріплень розпланування, як видно з картографічних матеріалів, було регулярним — порядковим. За межами фортеці, в приміських слободах розпланування було вільним і залежало від форми укріплення (східна слобода), рельєфу (західна слобода) і гідрографії. Добре видно, що найбільша щільність за-

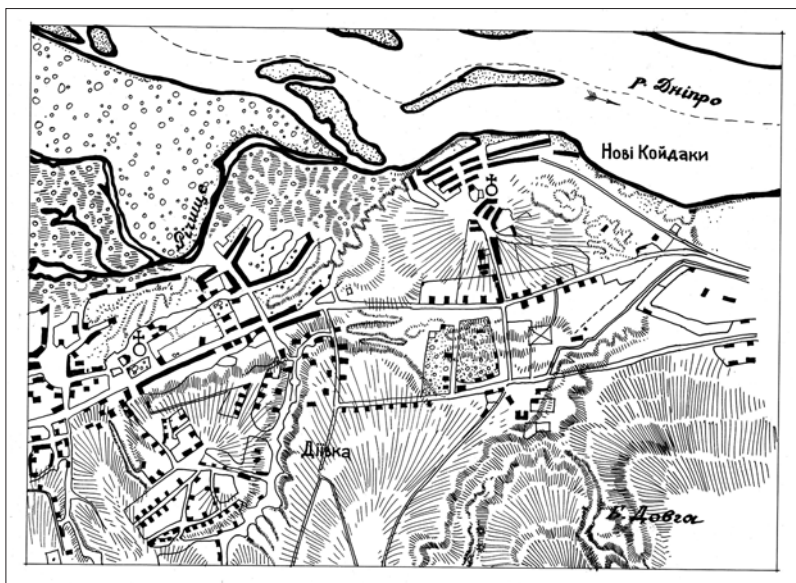
¹¹⁵ Плани самої Нової Запорозької Січі свідчать про наявність в цьому поселенні 2 башт. Див.: Ленченко В.А. К истории дерево-земляных укреплений на Украине в XVII-XVIII вв. // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. — Киев, 1980. — С. 91.

¹¹⁶ Історія української архітектури / Ю.С. Асеев, В.В. Печерський, О.М. Годованок та ін.; За ред. В.І. Тимофієнка. — К.: Техніка, 2003. — С. 197.

¹¹⁷ Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. — К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. — С. 139.

¹¹⁸ Військовий палац знаходився коло однієї з двох в'їздних веж // Феодосий Макаревский. Краткие сведения... — С. 265-266.

¹¹⁹ Бунин А., Саваренская Т. История градостроительного искусства. Т.1. — М.: Стройздат, 1979. — С. 382.

Поселення Нові Койдаки на мапі другої половини XIX ст. Прорис автора.

будови і густота вуличної мережі у межах укріпленої частини. Вулиці слобід орієнтовані на фортечні брами (східну і західну), перед східною баштою розташовувався величезний торговельний майдан. У цілому розпланування міста було хоча й ландшафтним, нерегулярим, проте суто функціональним¹²⁰.

Новий Кодак органічно сполучав кілька розпланувальних систем, відображаючи стадійність розвитку міста. Масова забудова міста у XVII — XVIII ст. була садибною, одноповерховою, більшість будівель споруджувались з місцевих матеріалів і якнайкраще пристосовувались до клімату. У степовій зоні було поширене будівництво з глини, соломи, очерету, але зустрічалися й дерев'яні споруди¹²¹.

Щодо локалізації місцезнаходження дерево-земляної Новокодацької фортеці, то вдалося чітко простежити її залишки на місце-

¹²⁰ До речі в багатьох містах України розпланування було схожим. Існували три основні системи розпланування: порядкова, віялоподібна, гілляста // Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України... — С. 139.

¹²¹ Українці. Серія «Народи і культури», —М., «Наука», РАН, НАНУ. — 2000. — С.160 — 195.

Схема розташування залишків фортеці Нового Кодака (XVII ст.), першої дерев'яної церкви та колишньої берегової лінії в структурі сучасного міста. Кресленик автора

вості й прив'язати до сучасної топографії. Найкраще простежуються залишки південного і східного фронтів. Південний добре видно вздовж непарної сторони сучасної вул. Союзної. Він тягнеться на захід від перехрестя з вул. Сибірською, перетинає вул. Річкову, Курочкіна й закінчується посеред кварталу між вул. Грузинською і Курочкіна. В цьому місці найвища позначка залишків фортеці, саме тут колись розміщувався південно-західний бастіон. Східний фронт проходить уздовж парної сторони вул. Сибірської і прямує від вул. Союзної до вул. Тарана, гублячись в промисловій зоні. Спуск західного фронту прослідковується лише поблизу вул. Союзної, його напрямок підказує вул. Курочкіна. Північний фронт, що проходив вздовж колишнього берега річки зовсім не простежується¹²². Погана збереженість фортеці не дивує, оскільки відомо, що вже на початку XIX ст. укріплень майже не

¹²² Досить точно, але з деякими неточностями (мається на увазі розташування фортечних веж) місце фортеці було локалізовано дніпропетровським краєзнавцем В. Старостіним // В. Старостін. Столиця степового краю. — С. 33 — 34.

було видно. Це сталося внаслідок утвердження з початку XIX ст. принципів регулярного, централізованого, упорядкованого міста. В цей час фортечні вали здебільшого зносилися, а на їхньому місці прокладалися вулиці.

Дуже важливим елементом забудови укріпленої частини міста була церква. В 1650 році тут вже існувала невеличка дерев'яна церква, крита соломою і очеретом¹²³. Феодосій Макаревський стверджував, що в 1650 році місто з церквою спалили запорожці з татарами, викурюючи звідти «ляхів», тож, ймовірно, мова йде про католицький храм (костел).

В тому ж 1650 році запорожцями було відновлено церкву, а місто відбудовано. У 1730 році дерев'яна Свято-Миколаївська церква у Новому Кодаку називається вже соборною. На жаль, поки про архітектуру цього храму не виявлено даних, відомо лише, що саме в ньому вперше з'явилася, невідомо ким принесена, чудотворна ікона Божої Матері. Ктитор Новомиколаївської церкви Семен Бардадим стверджував, що у 1736 році ікона вже стояла у церковному притворі. Після того як стара церква згоріла, ікону було обретоно вдруге і її було перенесено до новозбудованої дерев'яної церкви, спочатку до ризниці, потім до понамарні і пізніше перенесено до вітаря за престол¹²⁴. Поки не ясно, коли саме збудовано нову дерев'яну церкву.

Архітектурна форма «граду», тобто міста або іншого укріпленого поселення, була ідеологічно осмислена й канонізована Православною церквою¹²⁵. Нові міста зводились за єдиним задумом, з одночасним завершенням найважливіших будівель різних типологічних груп — храмів, укріплень, громадських і житлових будівель. Мала місце концепція поселення, града, як місця не тільки фізичного, а й духовного захисту мешканців¹²⁶. Безперечно, що нову церкву збудовано перед зведенням нової фортеці і після того, як згоріла стара церква (у 1736 році вона ще стояла). Будівництво парафіяльного храму тривало, пересічно, 2-3 будівельні сезо-

¹²³ Феодосій Макаревський. Краткие сведения... — С. 258.

¹²⁴ До вітаря ікону перенесено до 1770 року, після відновлення чудотворних явлень.

¹²⁵ Це засвідчує «Требник» Петра Могили 1646 року видання // Требник Ілі Євхологон. — К., 1646.

¹²⁶ Вечерський В.В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. — С. 71.

ни. Хоч про розміри нового храму поки не знайдено матеріалів, але відомо, що при ньому у 1771 році «состояло» п'ять священиків, а лише через 2 роки священиків було вже сім, це говорить про значний розмір споруди і велику кількість прихожан.

Свято-Миколаївську церкву в 1780 році було відремонтовано (замінено підвалини вівтарного притвору, а також перебудовано престол). Цього ж року було освячено й закладено церкву Святого Духа на міському цвинтарі. Новокодацький ієрей Кіндрат Сіверський «украсил оную отличным строением и снабдил наилучшими церковными утварьми». По закінченні будівництва нову дерев'яну церкву освячено у 1782 році.

Населення Нового Кодака в цей час постійно зростає, і Миколаївська церква вже не вмщувала такої кількості прихожан. У 1784 році починається будівництво нової церкви — придільної Богоявлення Господня. Було заготовлено підвалини і деревину, а також «подано прошение», на архіпастирське благословення, преосвященому Никифору¹²⁷. Але церкву що «...заложена при той Свято-Николаевской Новокайдакской церкви, с левой стороны, церковь в двух приделах во именованіе Богоявления Господня..», так і не було збудовано. У 1790 році церква «...и поныне неокончена; сверх же сего, ежели оную приводит в совершенное достройкою и сделанием иконостаса окончание, то в Николаевской церкви, к которой сии приделы пристроены, надобно прорубивать две стены...». Але стіни Миколаївської церкви рубати не стали, оскільки вона потребувала ремонту і могла б не витримати навантаження й обвалитися. Тому незакінчений придільний храм продали у 1790 році.

Стара церква, як зазначено у 1792 році, «...по давнему строению своему, пришла в ветхость и слабость крайнюю...», тому постало питання про будівництво нової дерев'яної церкви на честь Святого Миколая. Парафіянам дозволили розібрати стару Мико-

¹²⁷ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 136–143.

¹²⁸ Як правило, нову церкву ніколи не будували на місці старої. Оскільки в місті існував ще храм Святого Духа місцеві жителі могли безперервно задовольняти свої релігійні потреби в ньому. Тож, такі випадки — виключення з правил для поселень Запорожжя та Гетьманщини. У переважній більшості поселень існувала тільки одна церква і нову будували поряд, або в іншому місці, щоб не залишати прихожан без богослужіння. На місці старої церкви встановлювали хрест чи капличку (частіше в місці, де знаходилася олтарна частина). — О. Х.

лаївську Новокодацьку церкву і на її місці спорудити нову¹²⁸, використавши дерево зі старої. Також вирішили відбудувати наново другу придільну церкву в ім'я Предтечі й Хрестителя Господня Іоанна¹²⁹. Але роботи з будівництва було відкладено «до другого, более благоприятного времени».

Про збільшення поселення «верхньої» частини Нового Кодаку говорить той факт, що навколо освяченої у 1782 році церкви Святого Духа і міського кладовища до 1787 року було забудовано всю прилеглу територію. Постало питання про перетворення цвинтарної церкви на парафіяльну, а також улаштування нового цвинтаря за межами нових кварталів міста. Мало того, у 1793 році при Святодухівській церкві Нового Кодака збудовано і освячено новий придільний храм в ім'я святого князя Михайла Чернігівського¹³⁰. Про архітектурні та міськобудівні особливості церкви Зішестя Святого Духа важко щось говорити, оскільки споруда не збереглася до нашого часу.

За картографією видно, що церковна садиба Миколаївської церкви майже до кінця XVIII ст. знаходилася у нижній частині укріплення на першій надзаплавній терасі. Виявлена територія «нижнього» міста дуже цікава з археологічної точки зору, очевидна наявність зони багатого археологічного культурного шару. Розташована на території житлових кварталів сучасного міста (в її межі потрапляють ділянки чотирьох кварталів, а також промислова територія), ця земля навряд чи колись буде музеєфікована, але можливо для неї потрібно встановити спеціальний режим, щоб усі будівельні, земляні і ремонтні роботи погоджувались з держорганами охорони пам'яток, а при проведенні робіт обов'язково був присутній археолог. Із розглянутих в цій роботі поселень Новий Кодак найменше досліджений археологічно.

Ділянка з храмом і дзвіницею (що знаходилася на захід від церкви), була витягнута по вісі схід-захід. Це головна композиційна вісь «нижнього» міста, виявлена і в планувальному прийомі двома в'їздами у фортецю у східній і західній частині фортеці, а також підтримана береговою лінією правого берега Дніпра.

¹²⁸ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 146.

¹³⁰ Храм було збудовано, в пам'ять померлого «главного кригс-комиссариата г. обер-провиантмейстера» Михайла Мартиновського, священником Кіндратом Сіверським // Макаревський Ф. Матеріали... — С. 146.

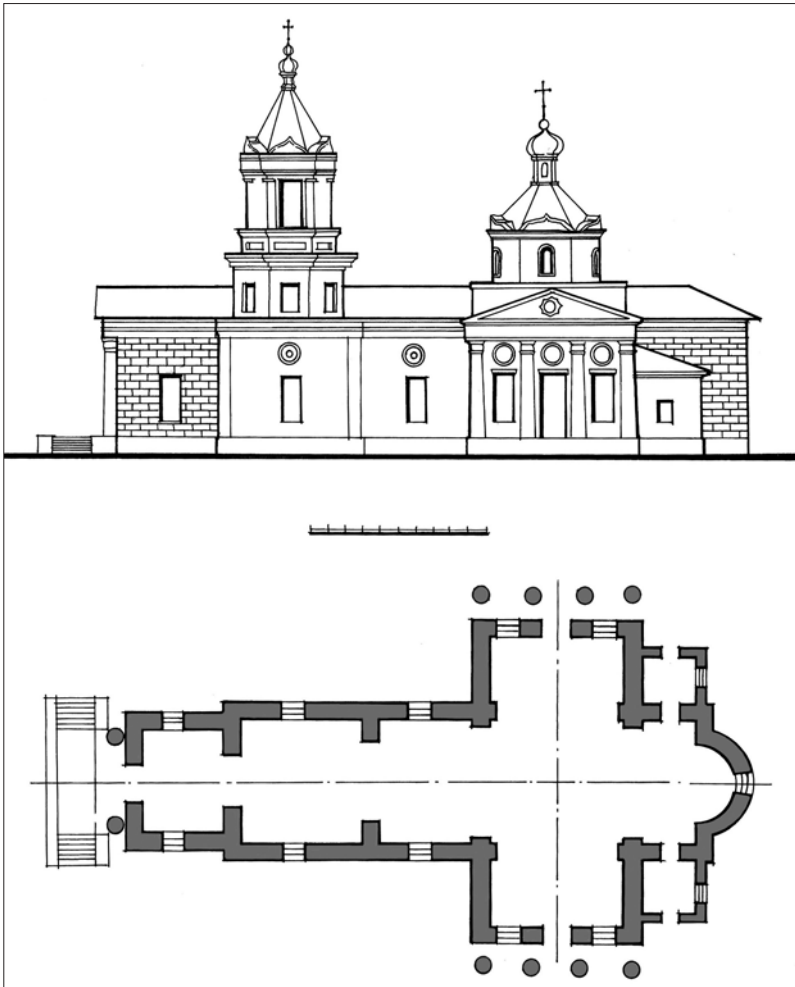
Соборна церква міста являла собою потужну композиційну доміную, яка безперечно підпорядковувала собі всю навколишню забудову. Дзвіниця робила більш мальовничим силует культурного комплексу й акцентувала увагу на церкві при в'їзді у місто.

У 1801 році прихожани Миколаївської церкви з дозволу й благословення преосвященного Афанасія захотіли відремонтувати свою церкву. Було розібрано верх (ймовірно, церква була одно-верхою) і половину церкви. Оскільки всередині деревина згнила, вирішили більше не використовувати старі матеріали. Але, як виявилось, нові матеріали не можна було використовувати, оскільки в цей час було заборонено будівництво храмів з дерева. Після довгих роздумів, спречань та коливань Новокодацька громада дала згоду на будівництво нової церкви — кам'яної.

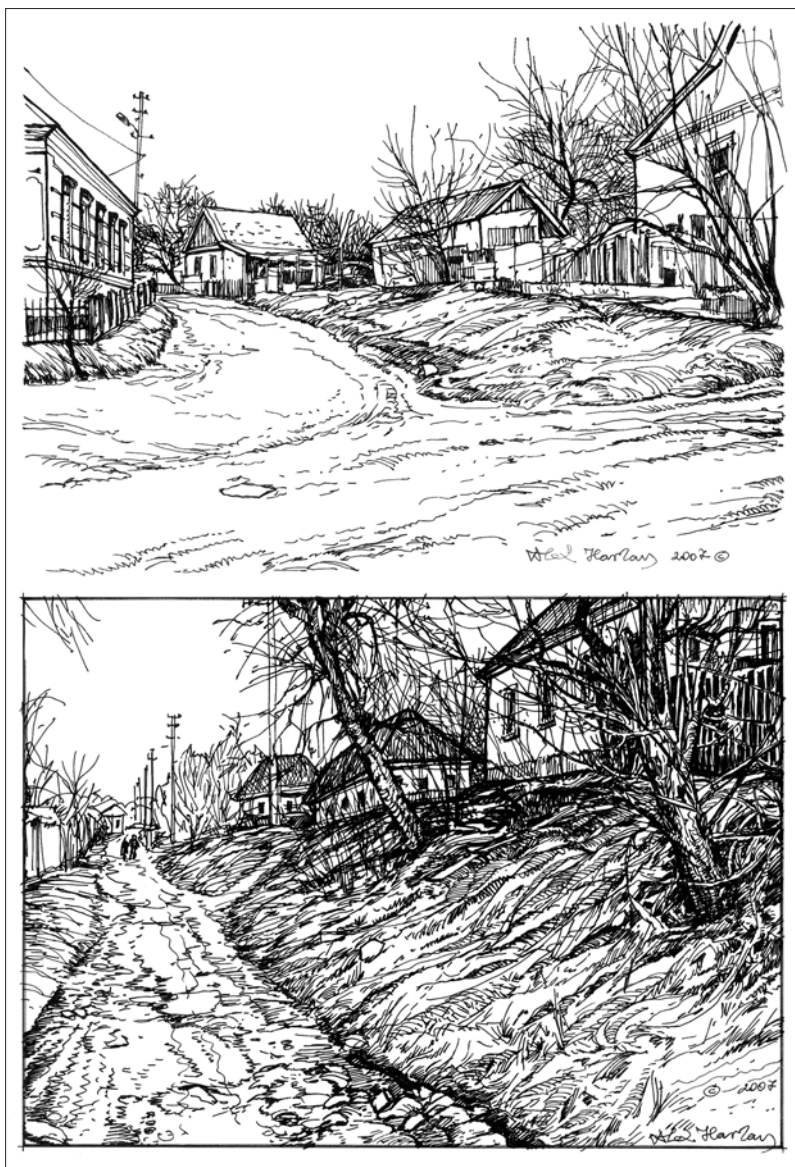
25 червня 1807 року нове місце освятили та зробили закладку під кам'яну церкву на честь святого Миколая. Завершено будівництво у 1811 році. Кам'яна церква святого Миколая стоїть й досі¹³¹. На жаль, не збереглася церква Зішестя Святого Духу з придільним храмом в ім'я святого князя Михаїла Чернігівського. Зараз дуже важко навіть локалізувати місцезнаходження її решток (якщо вони збереглися), не говорячи вже про архітектурні деталі та зовнішній вигляд. Не відомо також, до якого часу вона простояла.

Потребують виявлення та ретельного археологічного дослідження не тільки залишки фундаментів, а й місце колишнього старовинного цвинтаря. Вивчення фундаментів зробить можливим професійно реконструювати зовнішній вигляд старовинної церкви і дасть змогу відтворити наново пам'ятку історії та архітектури. Розкопки, розповіді місцевих жителів, вивчення архівних матеріалів допоможуть встановити точно архітектурні особливості храму, місця поховань навколо церкви, розташування залишків старовинних споруд (двох дерев'яних церков) й повернути нащадкам сторінки минулої давнини, нещадно стертої колись з поверхні рідної землі.

¹³¹ Миколаївська церква в Кодаках (1807 р.) по вул. Жовтенят, 108 (охор. № 1078) // Памятники градостроительства и архитектуры УССР. Т. 2. — К.: «Будівельник», 1985. — С. 127. На жаль церкву спотворено у 2006 році. Під час «ремонту» замінено форму обох верхів й демонтовано єдині вцілілі на Дніпропетровщині надбанні хрести. Один з них відвезено до Самарського монастиря, другий в с. Корольово (Ново московський район Дніпропетровської обл.).

*План і фасад Миколаївська церква(1811 р.)
в селищі Кайдаки міста Дніпропетровськ.
Прорис О.Харлана за креслеником архітектора Тарасенко (1949 р.)*

*Залишки валу фортеці XVII ст. у Новому Кодакі
на вул. Союзній та вул. Сибірській. Зовнішній
вигляд 2007 року. Малюнок автора*

*Миколаївська церква в Нових Кайдаках, що збудована в 1811 році.
Зовнішній вигляд до перебудови в 2006 році. Малюнок автора. 2005 рік*

Розглянемо ще одне дерево-земляне укріплення, що розташоване на території міста — *Старосамарський ретраншемент (Богородицька фортеця, Богородицький ретраншемент, Богородичне, Стара Самарь,, Новобогородична фортеця)*¹³².

Головними шляхами у Надпорожжі були річки¹³³, а отже, й старовинне містечко Самарь було засновано на великому мису, що утворився при злитті ріки Самари (на правому березі) і її притоки — невеличкої річки Кримки. За деякими джерелами вказане місто засноване на початку XVI ст.¹³⁴

На жаль, відсутність джерельної бази та неясність соціальної

¹³² Пам'ятка розташована на північній околиці сел. Шевченко, що входить до складу м. Дніпропетровськ.

¹³³ Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами генерального штаба. Катеринославська губернія. — С. Петербург, 1862.

¹³⁴ Бинкевич В.В., Камено В.Ф. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. — Днепропетровск, 2000. — 156 с.; Старостін В. Столиця степового краю. — С. 23.

сутності ранньоміських утворень призводять до того, що дослідники намагаються визначити невловиму межу, після якої міста вже існують, замість вивчення процесів зародження міських форм життя. Поселення ставали містами внаслідок тривалої еволюції. В період свого зародження вони не мали й не могли мати повного набору функцій стародавнього міста.

Виходячи з аналізу топографічних чинників, територія, на якій розташовувалось містечко Стара Самара, відповідає всім відомим на сьогодні чинникам для утворення і існування стародавнього поселення на високій мисовидній терасі корінного берега річки.

Зараз дуже важко визначити, з якого часу існувало і до якого типу належало первинне поселення. В якості обов'язкової передумови становлення вказаного містобудівного утворення, найшвидше, виступає раннє відкрите поселення. З часом, в певних етногеографічних та політико-економічних умовах формується нова містобудівна і соціальна структура поселення (майбутнього міста). З'являється укріплене поселення, можливо, починає існувати з синхронним йому неукріпленим. Його просторову структуру визначали фортифікаційна архітектура та масова житлова забудова. Економічну основу розвитку давнього міста складала торгівля, сільське господарство і ремесла. Окрім військової і політичної суттєвою первинною функцією містобудівного утворення була культова.

Відсутність писемних даних компенсує археологія¹³⁵. На сучасному етапі археологічних досліджень отримані матеріали є достатньо вагомим свідомством життєдіяльності населення впродовж тривалого часу, але реконструкція нерухомих об'єктів (жител, фортифікаційних та громадських споруд), обмежена незначною

¹³⁵ З весни 2001 р. почалися археологічні дослідження фортеці та прилеглої площі лісопаркової зони між річок Самари та Кримки співробітниками лабораторії археології Придніпров'я ДНУ під керівництвом проф. Ковальової І.Ф. // Камеко В.Ф., Бінкевич В.В., Шалобудов В.М. До часу виникнення та місця знаходження містечка Самарь // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2003. — С. 36.

¹³⁶ Работы на посаде Богородицкой (новобогородицкой) крепости XVII — XVIII вв. у пос. Шевченко // Отчет о работах археологической экспедиции научно-исследовательской лаборатории археологии Приднепровья ДНУ в 2005 г. — Днепропетровск: ДНУ, 2006. — С. 42-64; Дослідження побутових та фортифікаційних пам'яток козацьких часів (XVII — XVIII ст.) // Звіт про науково-дослідну роботу «Північно степове Подніпров'я від доби бронзи по пізнє середньовіччя: Протистояння та взаємодія культур» — Дніпропетровськ: ДНУ, 2005. — С. 28-81.

площею розкопів¹³⁶. На основі аналізу археологічних досліджень в майбутньому стане можливим локалізувати місценаходження первинного поселення — «ембріону міста», самого міста та його посаду. Поки що для аналізу окремих ланок містобудівного процесу, еволюції поселення з його початковою архітектурною традицією, економічною, соціокультурною та природньою ситуацією матеріалу накопичено недостатньо.

Вперше містечко Самарь (згодом — Стара Самарь) згадується в грамоті Стефана Баторія 1576 р., коли його надано у вічну власність запорожцям. Вже тоді його названо старовинним¹³⁷. В умовах постійної боротьби з татарськими нападами більшість поселень того часу мали дерево-земляне укріплення — замок (цитадель). Замок, як правило, був невеликий за площею і використовувався виключно для військових потреб.

Цілком очевидно, що Самара теж мала такі укріплення. Виходячи з топографії місцевості він міг розташовуватися на північному краю другої надзаплавної тераси. Трохи північніше існуючих укріплень фортеці добре видно окремо розташоване підвищення. Виявлені на сьогодні джерела не містять прямих свідчень про містобудівні властивості старовинного міста, але на його місцезнаходження вказують дані з джерел 1738 року¹³⁸. В документі детально вказується місце розміщення нових поселенців з отаманом Бараном на території посаду фортеці, а саме «...козацькому атаману Барану с обывателями перейти к самарському редуту (про локалізацію місця розташування йтиметься нижче), вверх по реке Самаре, где прежде город был...». Крім того, вказане місце відповідає багатьом типологічним властивостям розташування стародавніх міст. Цитадель розміщувалась на узбережжі при злитті річок, займала найбільш високе місце і контролювала прилегле відкрите поселення. До замку прилягав посад (або місто), розташований на нижчих позначках і на рівнинному плато. Тут, як правило, розміщувалися головний міський торг та церква.

Відомо, що у 1630-х рр. посад міста значно розширився. Після

¹³⁷ Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Під ред. Швидько Г.К. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 34-35.

¹³⁸ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 44.

¹³⁹ Эварницкий Д. И. (Д. И. Яворницкий) Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — К.: Веселка, 1995. — С. 74.

розгрому повстання Павлюка у 1637 р., до Самари подалася велика кількість втікачів¹³⁹. Після 1649 року місто вже було важливим торговим пунктом на шляху до Криму й низового Дніпра.

Вперше козацький шлях по річці Самарі документально засвідчив французький військовий інженер Г.-Л. де Боплан. Але на виданих у 1650 р. картах, як свідчать дослідники, багатьох існуючих на той час поселень не показано. За висновками одних це може свідчити про заснований ним принцип фіксації тих фортець, які більш-менш відповідали тогочасним фортифікаційним вимогам¹⁴⁰, за іншими даними непозначені поселення, з вороже настроєними козаками, були свідомо не показані¹⁴¹.

За Богдана Хмельницького місто стає важливим адміністративним центром. У полкових центрах того часу будували чимало. За відсутністю джерел, про архітектуру і містобудівні властивості міста важко щось казати, до того ж ситуацію ускладнює той факт, що не завжди адміністративний статус населеного місця в ту добу збігався з розвитком його архітектурно-містобудівної інфраструктури¹⁴².

Як відомо, після Переяславської угоди 1654 року всі фортеці було поділено на штатні, де стояли московські стрільці, і позаштатні. У другій половині XVII ст. штатні фортеці будують і реконструюють відповідно до засад нової європейської фортифікації, про деякі позаштатні навіть немає згадки. Тому не дивно, що, коли в 1688 році за розпорядженням царського уряду на теренах Запорозжя, на околиці міста Самара було збудовано тимчасову Богородицьку фортецю для захисту від татар і контролю над Січчю, сучасник цих подій де Невіль навіть не згадав про укріплення стародавнього містечка: «...Окольничого Леонтія Романовича Неплюєва було відряджено з 30 000 чоловік з наказом збудувати місто. Гетьман з власним військом повинен був йти за ним, а план фортеці склав голландський інженер полковник Вазаль (фон-Зален, Фонзалін). Відіслані війська зібралися у Рильську і в останній день травня були на Самарі. В один місяць місто було завершено, бо воно складалося лише з ретраншементу, який мо-

¹⁴⁰ Вечерський В. В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. — С. 199.

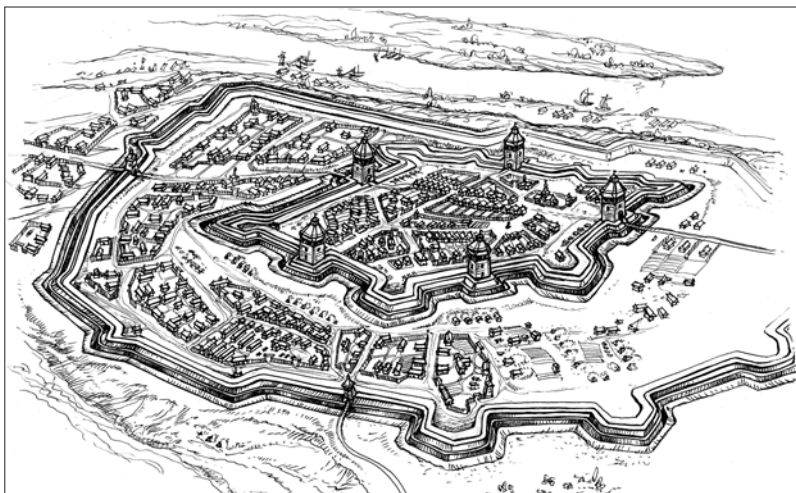
¹⁴¹ Бинкевич В. В., Камеко В. Ф. Городок старинный запорожский Самарь... — С. 39.

¹⁴² Вечерський В. В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. — С. 62.

же зупинити наскоки татар та замаху козаків, його назвали Новобогородицьк, або місто Богоматері. Лишивши у ньому гарнізон, інші війська повернулись...»¹⁴³. Запорожці виступали проти її будівництва, але царський уряд не звернув уваги на цей протест.

У 1688 році за планами царського уряду гетьман Мазепа зі старшиною повинен був збудувати на лівому березі Дніпра кілька фортець: «на реке Самаре и на Орели, и на устьях речек Берестовой и Орчика построить города и населить малороссийскими жителями»¹⁴⁴. Новобогородицька фортеця була важливішою з приведених укріплень¹⁴⁵.

У XVII ст. в Росії вже існували так звані «городові розписи», або міські будівельні книги, що містили в собі подробиці опису укріплень та вказували кількість війська, призначеного для оборони. Тому в документах того часу дуже ретельно фіксувався встановлений кошторисний розпис із наданням відомостей про необхідні для будівництва матеріали, кошти і кількість робітників¹⁴⁶.

Загальний вигляд Богородицького міста наприкінці XVII ст.
Малюнок-реконструкція автора

¹⁴³ Старостін В. Столиця степового краю. — С. 23.

¹⁴⁴ Величко Самійло. Літопис. — К., 1991. — Т. 2 — С. 360.

¹⁴⁵ Костомаров Н.И. Мазепа. — М., 1992. — С. 26.

¹⁴⁶ Яковлев В.В. История крепостей. — М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; СПб.: «Издательство Полигон», 2000. — С. 74.

Завдяки цьому залишився опис внутрішньої забудови укріплення.

Окрім дерев'яної церкви у фортеці було зведено такі споруди: двір для воєводи, 260 просторих хатин (включаючи 1 наказну та 3 воєводські), 2 порохівних льохи, 1 льодовня, 1 рублена лазня, а також 17 гарматних розкатів (за іншими документами 14¹⁴⁷), 17 плетених повіток для полкових припасів (включаючи 3 сарая з байдачних дошок, 7 дворів з шістьма хатами (включаючи світлиці) гетьмана Мазепи, генеральної старшини і полковників. Із зовнішньої сторони фортеці було запроектовано посад, обведений «валовою фортецею» з сімнадцятьма «виводами». Навколо валової фортеці було «викопано рів, шириною з однієї сторони від поля напівтреті, з іншої — 1,5 сажнів (3,2 м), глибиною від річки Самари 1,5 сажнів (3,2 м) і стільки ж з іншої сторони: на проїздах цієї фортеці зроблено було рови бруковані; через рови перекинуто мости з надовбами, а знизу палі вбито дерев'яні. Кругом та фортеця «валова» мала 1641 сажнів (3500 м). Довжина земляного окопу навкруги самого міста була 600 сажнів (1280 м), «в подошве» 18 сажнів (38,4 м), висота його валів до щита становила в собі 2 сажні (4,3 м), висота щита ззовні 0,5 сажнів (1,1 м), всередині 1 сажень (2,1 м), глибина рову — 3 сажні (6,4 м)¹⁴⁸.

З вищенаведеного добре видно, що було споруджено укріплення не тільки Новобогородицького міста, а й посаду навколо нього. При спорудженні Новобогородицької фортеці велику кількість матеріалів та продовольства постачалося з Кодацького острова, де розташовувалися укріплені склади та льохи царського уряду. В справах того часу зустрічається велика кількість інформації про споруди, що зводилися у фортеці козацькими та російськими військами.

З Кодацького острова було перевезено: «...городовые стены, что сделана была около хлебных запасов: 135 звен рублены в длину по 2 саж., в вышину по 10 венцов звено, 5 амбаров хлебных, рублены из байдачных досок, 1 баня рубленая лохового леса, 115 стругов..»¹⁴⁹, а також «Ратным людем для житья 170 изб двойных

¹⁴⁷ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских Козаков. Т. 1. — Владимир, 1903. — С. 158.

¹⁴⁸ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К.: Наукова думка, 1991. — Т. 3 — С. 49.

¹⁴⁹ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских Козаков. — Т. 1. — С. 159.

(маються на увазі двокамерні споруди), мерою по 3 сажени (6,4 м) изба, потолок кладен на 13-м венце, насыпаны землею, сверж земли выкладено дерном (покрівлю було зроблено з землі), в них по три лавки, по 4 окна. На полковые припасы 3 сарая, рублены ис струговых досок в длину по 17 (36,3 м), поперег по 4 саж. (8,5 м) сарай, крыты лубьем и дранью...». Величезна кількість хлібних запасів була доставлена в стругах Дніпром до Таромської забори, а далі на легких судах перевезена у фортецю, в спеціально влаштовані комори: «и те онбары крыты лубьем и дранью накрепко...»¹⁵⁰.

Цікавим є той факт, що будівельники фортеці ділилися на інженерів (іноземців), майстрів (росіяни¹⁵¹, або міські майстри), а також підмайстри. Фортифікаційні роботи виконували жителі Гетьманщини і прилеглих населених пунктів. Для покриття будівельних витрат робили загальні та місцеві збори. Таким чином виконували великі роботи обмеженими місцевими засобами і порівняно незначними витратами для держави. Російський уряд на той час мав досить добре опрацьовану форму ведення фортифікаційного будівництва. Після закінчення будівництва комендант укріпленого міста, що називався тоді воєводою, керував обороною, слідкував за станом укріплення.

Самарську фортецю використали за призначенням вже наступного 1689 року під час другого невдалого Кримського походу. У 1692 році Петро Іваненко привів під Новобогородицьк татарські орди «не для взяття тех городов¹⁵², но для скоту, потому что мало что стало есть...»¹⁵³. За одними даними фортеця витримала облогу¹⁵⁴, за іншими була захоплена повстанцями Петрика, які довгий час її контролювали¹⁵⁵. Попаливши «нижнє місто» (за архівними даними вони спалили житлові двори, а також дві вежі

¹⁵⁰ Там само. — С. 151, 158.

¹⁵¹ Встановлено ім'я російського майстра, що брав участь у будівництві фортеці — Макар Полянський // Векленко В. Нові знахідки православних старожитностей з території посаду Новобогородицької фортеці // Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Вип. 15. — К., 2006. — С. 58.

¹⁵² Маються на увазі Новобогородицьку та Новосергіївська фортеці.

¹⁵³ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских Козаков. — Т. 1. — С. 368.

¹⁵⁴ В. Старостін. Столиця степового краю. Дніпропетровськ. Нариси з історії міста. — Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2004. — С. 24.

¹⁵⁵ Мицик Ю.А. Новобогородицька фортеця // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К. — Запоріжжя, 2002. — С. 350-351.

— О.Х.), татарське військо відступило, але взимку 1695 року татари спробували знову захопити укріплення, й цього разу фортеця витримала навалу.

Великий російський гарнізон постійно перебував у фортеці, з часу її будівництва, а багато переселенців з Гадяцького та Полтавського полків заселялося в її посаді за наказом царського уряду. Про це свідчить уривок з царського наказу воеводі І. Волинському: «...[] пожаловали им на Самарь из малороссийских городов переходит и домами на вечное житье строитца 1000 семьями; а строитца им около города на посаде в большем валу и за валом в крепких и пристойних местах и торговати питьем поволною торговлею с платежем от товаров достойных и указанных на товары и на продажу велети б им питье держать и всякими товарами торговать на посаде около того города в большем валу и за валом, а кабаку б быть также как в Киеве и в иных малороссийских и великороссийских городах, а служить они учнут козацьо службу...»¹⁵⁶.

Царським наказом також дозволялося переселенцям вибрати собі полковника й іншу старшину, а тим, які «напишутца» в посаді в міщан, вибрати собі «війта», «бурмистра» і інших урядовців; для будівництва дозволялось рубати ліс й використовувати його в радіусі версти і більше навколо фортеці. Заборонено було приймати переселенців з сумського, охтирського і харківського полків, а також «из черкас»¹⁵⁷.

Колишнє населення було невдоволене таким сусідством і по trochu перебиралося вище по річці, де й заснувало слободу *Самарчик (Новоселицю)*¹⁵⁸.

Зруйнована Богородицька фортеця у 1711 році згідно з умовою Прутського договору між Росією і Туреччиною. Гетьман Скоропадський, вірний цареві, ходив «до Самари и Каменнаго затона и оные города по указу разорил»¹⁵⁹. Знесення фортець відбулося впродовж вересня під особистим наглядом київського генерал-губернатора, гетьмана та у присутності турецького представника й одного зі шведських генералів Карла XII, який інкогніто пере-

¹⁵⁶ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских Козаков. — Т. 1. — С. 139.

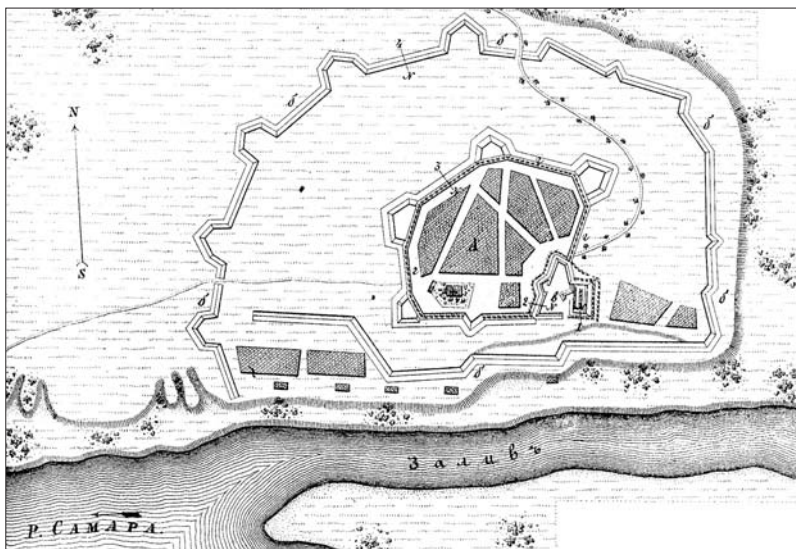
¹⁵⁷ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских Козаков. — Т. 1. — С. 140.

¹⁵⁸ В. Старостін. Столиця степового краю. — С.24.

¹⁵⁹ Сборник летописей, относящийся к истории Южной и Западной России. — Киев, 1888. — С. 50.

бував при згаданому турецькому представнику¹⁶⁰. Як видно за архівними даними 1736 року, рів було закидано землею з валів, але навіть після цього висота валу складала 1,7 саж., а глибина рову 2,3 саж. (укріплення було навіть використано під час військових дій 1736 — 1739 рр.).

У зв'язку з початком російсько-турецької війни 1735-1739 рр. на теренах Запорозжя зводиться велика кількість нових укріплень. Однією з умов при поверненні запорожцям колишніх прав було право російського уряду на будівництво укріплень, необхідних

План ретраншементу навколо
Новогородицької фортеці, що збудовано у 1736 році

для ведення війни¹⁶¹.

У кампанію 1736 року російською армією під командуванням фельдмаршала Б.Мініха Богородицьку фортецю (Стара Самара) та Усть-Самарський ретраншемент посилено просторими ретраншементами, до речі було влаштовано ще один опорний

¹⁶⁰ Яворницький Д. Твори у 20 томах. — Т. 2. — Запоріжжя: Тандем-У, 2005. — С. 310.

¹⁶¹ В.Старостін. Столиця степового краю. — С. 25.

¹⁶² Харлан О.В. Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Архітектурна та мистецька спадщина XVIII-XIX ст. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Вип. 2. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2005. — 109.

пункт — Самарський Сергієвський монастир¹⁶².

За картографічними матеріалами 1736 року добре видно, що новий великий «ретраншемент», споруджений навколо Богородицької фортеці, оточував її з усіх сторін і складався з неперервного валу, місцями він мав бастионне, реданне та кремальєрне розміщення. Таким чином утворювався величезний посад, який слугував місцем зібрання для війська та зберігання провіанту.

Довжина периметру «ретраншементу» навколо фортеці у 1736 році дорівнювала 3200 м. Загальна площа забудови посаду, утвореного цим укріпленням, була 47,8 га. Посеред нових укріплень розташовувалася старовинна (на цьому декілька разів акцентується увага в документах) фортеця. Старий вал з ровом в 1711 році було лише частково розгорнуто, але обрис укріплення залишався.

У плані земляна фортеця бастионного типу являла собою неправильної форми п'ятикутник. У північній, західній та південно-західній сторонах фортеці виступали три великі, різні за обрисами бастиони. У південно-східній частині виступав великий напівбастион. Із східної сторони всередині фортеці було розміщено трапецієвидний редут. Добре простежуються два в'їзди до фортеці: один з півдня, інший з півночі. Оборонний рів із валом оточували фортецю з усіх сторін, ширина профілю укріплення (рову і валу) була приблизно 22,4 м (10,5 саж.). Довжина внутрішнього периметру фортеці (внутрішній край контрескарпу) дорівнювала трохи більше 1250 метрів. Загальна довжина периметру (зовнішній край валу) дорівнювала 1490 м. Легко підрахувати площу залишків укріплень старовинної Богородицької фортеці. У 1736 р. загальна площа забудови фортеці дорівнювала 10,6 га. Площа внутрішнього простору — 7,1 га.

У межах укріплень фортеці розпланування, як бачимо, було регулярним — порядковим. За межами фортеці, в посаді розпланування було більш вільним і залежало від форми укріплення та рельєфу. Добре видно, що найбільша щільність забудови і густота вуличної мережі у межах фортеці. Вулиці орієнтовані на фортечні брами. У межах фортеці існувало три площі: північна — адміністративного призначення, південна — культурно-торгівельного, західна — торговельного. В цілому розпланування було регулярним, що пояснюється одномоментним розплануванням сельбища за проектом. Основою розпланування загальноміського центру в межах фортеці був хрест головних вулиць: одна з них проля-

гала з південного заходу на північний схід, об'єднуючи південну та північну площі (це була головна вулиця, на якій містилися міський торг, соборна церква, садиби «значних людей»).

У цілому розпланування міста, сформоване на початок XVIII ст., належало до типу центричних, з елементами радіальної та порядкової систем розпланування.

Цікавим є той факт, що, коли порівняти дані про розміри Богородицької фортеці у 1688 року (наведені вище) з розмірами укріплень 1736 року, вони виявляються дуже схожими. Після аналізу архівних джерел 1688 року та картографії 1736 і 1747 рр. стає зрозумілим, що з урахуванням інерційності і спадкоємності розвитку містобудівних, а особливо фортифікаційних систем, фортеця Богородицька (1688 р.) локалізується на місці пізнішого укріплення часів російсько-турецької війни 1735-1739 рр.!

Богородицька фортеця 1688 року являла собою неправильної форми п'ятикутник. В кінці XVI — першій пол. XVII ст. прямокутні, квадратні і п'ятикутні бастионні замки зайняли головне місце в оборонному зодчестві Правобережної і Лівобережної України. Дерево-земляні бастионні фортеці з планом правильної геометричної форми відповідали загальноєвропейській тенденції розвитку оборонного будівництва. Причина цього явища — зміни в стратегії й тактиці оборони, нові досягнення військової техніки, пов'язані з широким розповсюдженням і використанням вогнепальної зброї¹⁶³.

Так зване Богородицьке місто, збудоване в 1688 році, було укріпленням змішаного баштово-бастионного типу. Це укріплення мало на північному, західному та південно-західному кутах три великі бастиони, різні за обрисами. На східному та південно-східному кутах було влаштовано два напівбастиони. Фортеця мала п'ять бастионних фронтів. На кожному фронті знаходилися так звані «виводи» (укріплення типу редана) прямокутної форми. Даниною старим традиціям фортифікації була наявність дерев'яних башт, які знаходилися на «виводах» посеред бастионного фронту (на їх місцезнаходження вказують напрямки вулиць всередині укріплення). Північна й південна вежі мали брами з перекидни-

¹⁶³ Раппопорт П.А. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X — XV вв. — М. — Л., 1961. — С. 149; Годованюк Е. М. Исследование бастионных займищ Волины // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. — Киев, 1980. — С. 87.

ми мостами через рів, крізь них проходила дорога. Східна вежа знаходилася між двома реданами на південно-східному кремальєрному фронті, що йшов вздовж берегової лінії річки Самари. Ще дві вежі знаходилися на північно-західному і південно-західному фронтах, про що говорить планувальна система всередині фортеці. На південно-західному фронті, ймовірно, знаходився невеликий редан, що прикривав прилеглий бастіон.

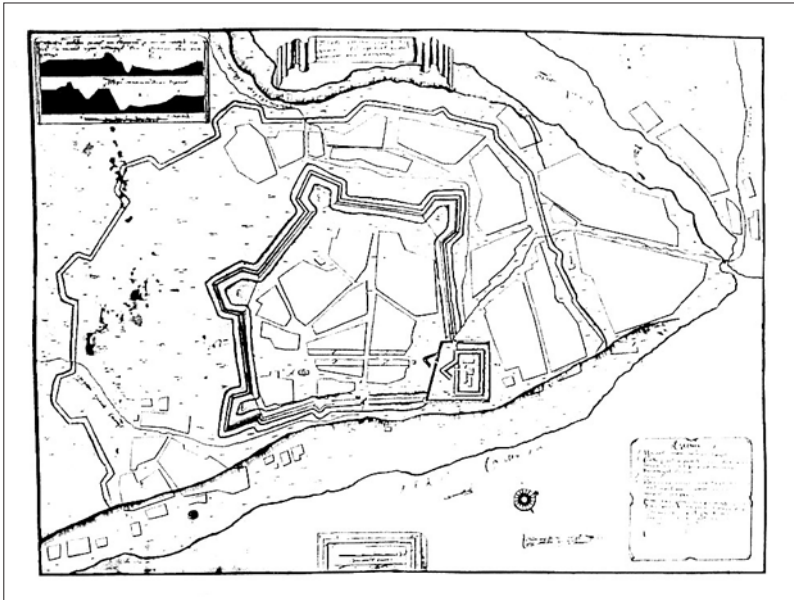
За описом 1688 року фортеця мала 17 (за іншими даними 14) «виводів». Якщо скласти кількість бастіонів, напівбастіонів, реданів й «виводів» (з вежами та кремальєрним фронтом), отримаємо 14 «виводів». Порівняно з довжиною укріплень фортеці 1736 року (більше 1250 м), розмір укріплень 1688 року (1280 м) трохи більший, але, якщо враховувати довжину знівельованих «виводів» по центрах бастіонних фронтів, отримуємо майже однаковий метраж.

Навколо Богородицької фортеці за планом, складеним голландським інженером Вазалем (фон Заленом, Фонзалінім) у 1688 р., було також збудовано «валову» фортецю. Її опис 1688 року співпадає з планами сер. XVIII, які виконано після кампаній 1735-1739 рр.

Дуже важко визначити первинний профіль укріплення, але залишки профілю давньої фортеці дуже схожі на профіль «ретраншементу» навколо посаду, який збудувала (точніше відновила) армія фельдмаршала Мініха у 1736 році. Профіль складався з двох частин — широкого рову (шириною 11,7 м, глибиною 2,3 м) й низького розгорнутого валу (шириною 10,7 м, висотою 1,7 м). Тож загальна ширина профілю складала приблизно 22,4 м (10,5 саж.). Не було ніяких натяків на інші компоненти укріплення (банкет, бруствер, берма, гласис).

Стає цілком очевидним, що залишки збудованої у 1688 році Богородицької фортеці (включаючи й укріплення посаду), було використано для влаштування фортеці 1736 року. «Ретраншемент» навколо фортеці було відреставровано (східну частину, прилеглу до берегу річки Самари, не відновлювали), а не збудовано наново. Фортеця ж лишалася без змін. Але, з 1736 по 1739 рік було перебудовано південно-східну частину фортеці, що виходила на берег Самари. Її було зсунуто на схід приблизно на 50 метрів. За рахунок цього збільшено внутрішній простір фортеці (площа внутрішнього простору збільшилася до 9,1 га), а також

зменшено підступи до укріплень. В військовий час напівзруйновані укріплення фортеці було додатково посилено рядом рогаток, розмішених поверх валу. Після війни фортеця використовувалася

План старої Самари, 1747 р. (РДВІА, ф. ВУА, од. зб. 22412)

як форпост охорони південних кордонів.

Як бачимо, розвиток міста протягом XVIII ст. не супроводжувався збільшенням території, у зв'язку з чим не відбувалося значних розпланувальних змін. У середині століття укріплення зазнали останньої реконструкції. Усі дерев'яні башти були розібрані ще в 1711 році, а після 1736 року було влаштовано одну в'їзну башту зі сходу (розібрана у 1762 році). Втрата архітектурних домінант супроводжувалася зломом історично сформованої розпланувальної мережі.

Взагалі, від Української оборонної лінії униз по Дніпру до південного кордону було розкидано на обох берегах річки окремі укріплення, які за розташуванням й фортифікаційними власти-

¹⁶⁴ Ласкофский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. III. Опыт инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II. — Санкт-Петербург, 1865. — С. 38.

востями поділялися на ретраншементи та редути¹⁶⁴.

До річки Самари укріплення знаходилися на лівому березі, це шість редутив — Романовський, Соکیلський, Терлимський, Протовчанський, Койдацький (навпроти Нового Кодака) та Миколаївський. Саме про них згадує М. Корж: «...радуты и фигуры, кои устроены были по ту сторону Днепра, от северо-восточной гетьманской стороны, начиная от устья Орели, по самую Конку...»¹⁶⁵. За Самарою укріплені пости знаходилися на правому березі Дніпра і складалися вже тільки з ретраншементів — Кам'янського (Лоцманська Кам'янка), Ненаситецького (біля 4-го порога), Малишівського (поблизу 12-го порога), Хортицького та Ново-Січенського (усі збудовано з 1736 по 1739 роки)¹⁶⁶. Деякі зі вказаних ретраншементів влаштовано на залишках запорозьких старовинних укріплень.

Як зазначалося вище, після закінчення війни в належному оборонному стані утримувалася лише частина Богородицької фортеці — невеличкий редут в північно-східній частині, або як його називають в архівних джерелах «сомкнутый окоп, лежавший во внутренности старой крепости»¹⁶⁷. Його було влаштовано в 1736 році. Редут являв собою чотирикутник, видовжений з північного заходу на південний схід. Його збудували на північно-східній стороні старовинної фортеці замість напівбастіона існуючого укріплення. З півдня (точніше — південного заходу) редут було посилено двома полігональними фронтами, після чого укріплення являло собою трапецію. Укріплення редуту складалося з валу (висота 2,1 м (1 саж.)) і рову (глибина 1,7 м), що мали однакову ширину по 5,3 м (2,5 саж.). Рів від валу відокремлювала берма шириною 1,1 м (0,5 саж.). Загальна ширина профілю дорівнювала 11,7 м (5,5 саж.). Загальна площа забудови (зовнішній край рову) нового редуту Богородицької фортеці дорівнювала майже 1 га. Площа внутрішнього простору редуту дорівнювала приблизно 0,4 га. Загальна довжина периметру редуту (зовнішній край рову) дорівнювала трохи більше 420 метрів.

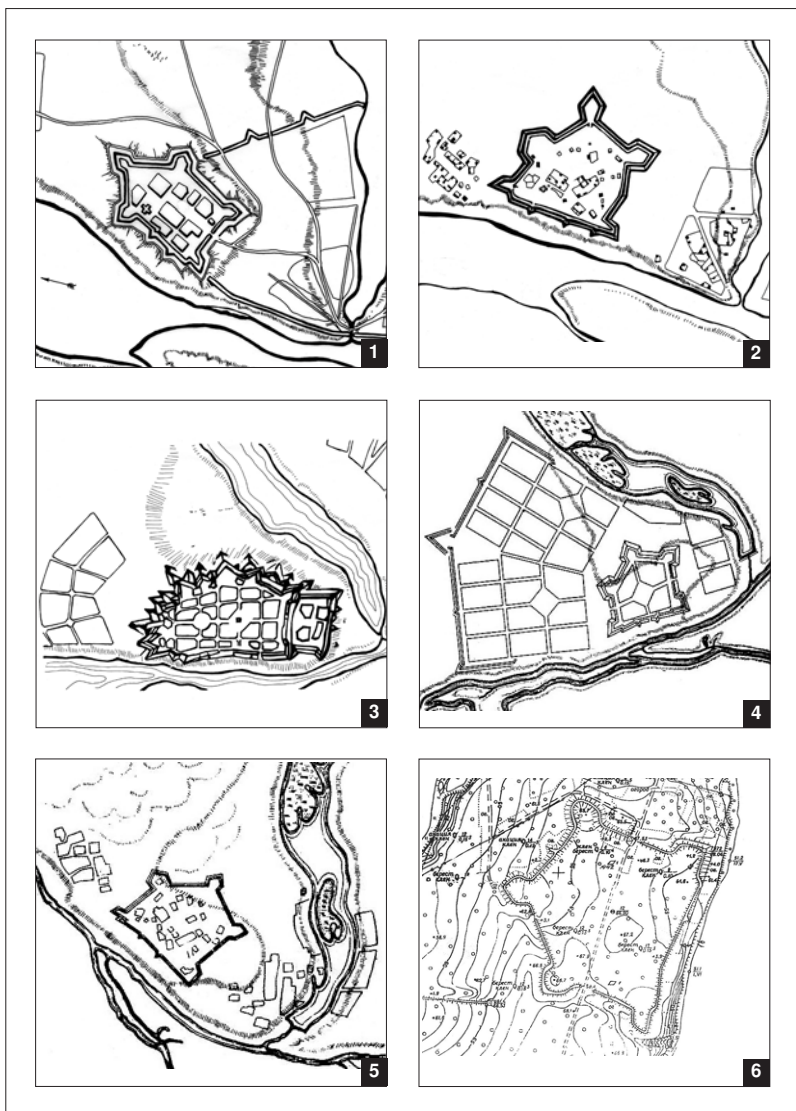
Навесні 1738 року козацькому отаману Барану з обивателями було дозволено оселитися коло вказаного редуту, вище по течії

¹⁶⁵ Устное повествование... — С. 46.

¹⁶⁶ Ласкофский Ф. Материалы для истории... — С. 38.

¹⁶⁷ Там само. — С. 346.

¹⁶⁸ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 44.

Зображення укріплень на мапах (Прорис автора): 1 – «План губерньського міста Катеринослава...» з форштадтом від 5 грудня 1779 р.; 2 – «План з фасадами ...Катеринослава...» від 15 квітня 1782 р.; 3 – Проект Катеринослава I, 1782 р.; 4 – Проект Новомосковська I, 1784 р.; 5 – План Новомосковська у 1790 р.; 6 – План залишків укріплень на кін. XX ст.

Самари, де колись було місто «під гарматною обороною»¹⁶⁸. За картографічними матеріалами 1747 року добре видно два квартали (видовжені зі сходу на захід) на північ від редуту, що розміщувалися в посаді фортеці. Саме тут оселився у 1738 році з обивателями отаман Баран, оскільки вираз «під гарматною обороною» вказує на територію посаду.

З другої пол. XVIII ст. російський уряд постійно намагався втілити ідею побудування лінії укріплень, яка б припинила вторгнення з Півдня, проходячи через територію Запоріжжя. Богородицька фортеця з Усть-Самарським ретраншементом мали стати важливими відправними пунктами в багатьох проектах російських військових інженерів.

Проект, складений у 1743 році генерал-лейтенантом Дебрін'ї за наказом Воєнної Колегії, передбачав проведення нової укріпленої лінії від гирла Самари до Лугані, що впадала в Сів. Донець, чим забезпечувався захист більшої частини населених пунктів, що існували перед Українською лінією, але проект лишився без виконання¹⁶⁹. Схожий проект було розроблено у 1746 році, після чого з'явився наказ про складення двох проектів для Української лінії. Оборонні укріплення ліній цих чотирьох проектів мали складатися з ланцюга окремих, невеликого розміру фортець і редутів між ними. Але жоден з них за царювання імператриці Єлизавети Петрівни не було прийнято.

В 1744 році виникло питання про скорочення кількості укріплень на Нижньому Дніпрі. Після розгляду цього питання Воєнною Колегією було визначено: «крепость Ново-Сеченскую, ретраншементы: Каменской, Старо-Самарской, редуты: Кайдацкой, Сакольской содержат малыми замками (займати тільки внутрішні укріплення, що знаходилися в ретраншементах, так звані «редюїти», або як тоді називали «замки» — О.Х.), пока артиллерия и припасы будут из них вывезены. Ретраншементы: Усть — Самарский и Биркутский, за неудобностию, вовсе оставит и имеющуюся в них артиллерию в назначенное к содержанию место вывезет (в Стару Січ — О.Х.)»¹⁷⁰.

Документи 1779 року свідчать, що на місці будівництва гурнського міста Катеринослава I в 1778 році (при гирлі річки

¹⁶⁹ Ласкофский Ф. Материалы для истории... — С. 80-81.

¹⁷⁰ Там само. — С. 39.

Кільчені) знаходилося передмістя Богородицької фортеці, яку у 1786-му році перейменовано в місто Новомосковськ¹⁷¹.

Про залишки фортеці згадується також у документах кінця XVIII — поч. XIX ст., що змальовують визначні пам'ятки навколо Катеринослава Кільченського: «...крепость Богородицкая, или Старо-Самарский ретраншемент, построенный для предотвращения Татарских набегов, еще в 1687 году, на правом берегу реки Самары, в шести верстах от впадения в Днепр. Ныне вовсе упраздненная: однако валы около него и рвы еще до днесь видны...»¹⁷².

Перша церква, за припущенням Д.І. Яворницького, існувала в старовинному «городку Самарь» вже у 1576 році. Він небезпідставно вважав, що «старовинне» місто без церкви важко уявити¹⁷³.

Архітектурний ансамбль міста сформувався до поч. XVIII ст. Вавжливе місце в забудові посідав ансамбль майдану соборної церкви. Як зазначалося вище, він утворився в південній частині укріпленого міста біля південної в'їзної брами. Храм в ім'я Живоносного Джерела Пресвятої Богородиці знаходився на найвищій позначці рельєфу. На південний захід від неї розташовувалась дерев'яна дзвіниця. Таким чином, при в'їздах до міста відкривалася багатопланова композиція архітектурних доміант.

Збудовано цей храм у 1688 році. Його було закладено 23 квітня у п'ятницю на святій неділі, на свято Живоносного Джерела, а освячено 1 серпня. Від церкви фортецю назвали Новобогородицькою¹⁷⁴. На жаль, поки що невідомі архітектурні властивості цього храму. Нічого невідомо й про храми старовинного містечка Самарь, які існували до улаштування фортеці.

У липні 1689 року було видано царський наказ воєводі Волинському, в якому, зокрема, йшлося про Новобогородицьку цер-

¹⁷¹ Цей акт було знайдено в Катеринославі, «Опис...» складено у 1779 році. Див.: Музаркевич И. Описание городов и уездов Азовской Губернии // Записки Одесского Общества истории и древностей. Т.3. — Одеса, 1853. — С. — 229-230.

¹⁷² Розанов Гавриил. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой — Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского с упразднением губерний Новороссийской и Азовской, за коими последовало упразднение и Славянской епархии. С 1751 по 1786-й год // Записки Одесского Общества истории и древностей, Т. 3. — Одесса, 1853. — С. 96.

¹⁷³ Д.І. Яворницький. Історія запорозьких козаків. — Т.1. — С. 263-264.

¹⁷⁴ Костомаров Н.И. Мазепа. — С. 26.

кву, що називалася соборною: «В Новом Богородицьком городе в соборной церкви велели они иконостас поставити и в тот иконостас в прибавку надобно местных икон в вишину по аршину, с 5-ю верхки, в ширину по аршину, в Деисус 4 образа апостольских, две с правую, две ж с левую сторону, в вишину по 2 арш. без чети, в ширину по 11 верш., 4 ж образа пророческих, 2 справа, 2 ж левой стороны, в вишину 1,5 арш., в ширину по 11 верш., протцев в вишину по 1,5 арш., в ширину всех 4 сажени без аршина, на верх иконостаса крест с образом пресвятыя Богородицы да Иоанна Богослова, крест благословенной на престольной, 15 икон шти-листовых к стенам церковным на двери, 2 хоругви. И великие государи (титул) указали те вышеписанные иконы написать в оружейной палате...»¹⁷⁵.

У 1759 році для церкви Покрови Божої Матері містечка Стара Самара ктитори Гаврило Безпалько та Іван Козачин запросили «...майстра снесарско робыт и ізмалюват маестат в церков...»¹⁷⁶. Для робіт було потрібно привезти з Самарської товщі¹⁷⁷ двадцять возів деревини.

Дерев'яна Покровська церква, як зазначалося 24 березня 1777 року, що збудована коштом предків теперішніх прихожан, на відведеній під цю церкву землі, має пошкоджені стіни, але ще не зовсім ветха.

З наведеного добре видно, що Старосамарська Свято-Покровська церква у 1777 році за старістю дещо занепадала. Однак прихожани зазначали, що є церковна сума для ремонту, і підготовлені матеріали (деревина та ін.). Відомо, що того ж року було піднято майстра і розпочато роботи, тільки через зимову пору сталася затримка, та навесні 1778 року робота швидко закінчиться¹⁷⁸.

У 1793 році церкву було закрито. Як писав місцевий священик преосвященному Гавриїлу: «...приходские люди, по причине, что их притеснили пахотною и сенокосною землею (землю навколо містечка відмежовано німецьким колоністам і поміщику генералу Попову), разошлись в черноморцы (деякі старовинні речі з церк-

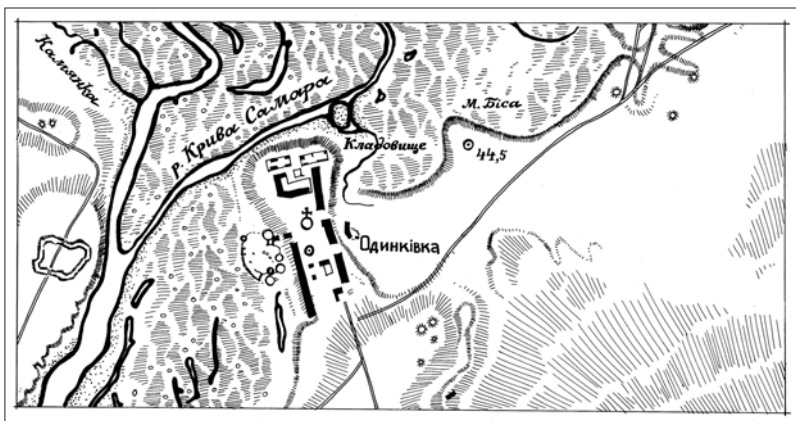
¹⁷⁵ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских Козаков. — Т. 1. — С. 189-190.

¹⁷⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. — Т. 3. — С. 380.

¹⁷⁷ Самарська товща — великий масив вікового, переважно дубового, лісу понад р. Самарчиком, притокою ріки Самари. Див.: Коментарі // Архів Коша... — Т. 3. — С. 622.

¹⁷⁸ Яворницький Д.І. До історії степової України. — С. 54, 56.

ви було вивезено мешканцями Старої Самари до Кубані) і в різних місцях, ...а состоящая в означенном месте Богородичном церков пришла в такую ветхость, что и священнодействовать опасно, и бывает во время дождей над престолом везде течь, а подчинить ее неможно, потому что очень старая, а вновь строить недлячего...»¹⁷⁹. З цього приводу у вересні того ж року церкву було оглянуто за наказом Павлоградського духовного Правління. Виявилося, що «сверху она церков в разделах розступилась и от дождей как сверху, так и везде от большой течи погнило; стены в ней совсех сторон повыжилялись, и ежелиб не было изнутри и снаружи подпор, упала б, однак и затем зготовилась к падению и сов сем ветха, да и починить ее никак неможно...»¹⁸⁰. Було постановлено церкву розібрати, ризницю та церковне начиння відправити до Самарського монастиря. Деревину з церкви або використати для

Поселення Одинківка та залишки Новобогородицької фортеці на мапі другої половини XIX ст. Прорис автора

будівництва інших церковних споруд, або спалити.

За таких обставин поміщик Василь Афанасійович Куліченко вирішив перенести стару Свято-Покровську церкву зі Старої Самари, що стояла закритою 5 років. Розрізнені повідомлення вказують, що церкву перенесено і навіть встановлено 1797 року, але

¹⁷⁹ Макаревський Ф. Матеріали... — С.557.

¹⁸⁰ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 557.

вірогідніше, що цього року старовинну церкву тільки розібрано. У 1798 році церкву перенесено до слободи Одиноківка, розташованої на лівому березі річки Самара, навпроти Старої Самари. Разом з церквою було перенесено дзвіницю з чотирма невеличкими дзвонами, а також старовинний іконостас з іконами. На кошт поміщика, окрім відведеної землі для церкви, було збудовано дім для священика і використано нову деревину для реконструкції старого храму. У кінці грудня 1798 року церкву було збудовано, а 2 червня 1799 року освячено і відкрито богослужіння.

За вцілілими фотоматеріалами В. Машукова кінця XIX ст., маємо уявлення про начиння Свято-Покровського храму. Видно, що велика кількість речей була збережена зі старовинної церковної споруди Старосамарської фортеці, про що маємо дані з опису 1777 року¹⁸¹. Також заслуговує на увагу декоративний розпис, що виконано в інтер'єрі церкви, панікадило «що на хорах» та інші коштовні речі, вироблені народними майстрами на високому рівні. На сьогоднішня доля цієї мистецької спадщини невідома.

Богородицька фортеця з садом і її попередник «старовинне козацьке містечко Самарь»¹⁸² є пам'ятками українського середньовіччя першорядного значення. Внаслідок розкопок та розвідок встановлено, що на території фортеці і посаду збереглася велика кількість артефактів, які мають унікальне наукове й історичне значення¹⁸³. Культурний шар містить матеріали XV-XVIII ст., а в північній та північно-східній частинах території півострова — ще матеріали доби бронзи (II тис. до н.е.), черняхівської культури (II

¹⁸¹ Яворницький Д.І. До історії степової України. — С. 54.

¹⁸² Швидько Г.К. Картографічні матеріали РДВІА як джерело до історії Південної України // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. — Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. — С. 92-97; Бинкевич В.В., Камеко В.Ф. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. — Днепропетровск, 2000. — 156; Векленко В., Ковальова В.Ф., Шалобудов В. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Стара Самарь та Богородицької фортеці // Український археографічний щорічник. — Київ-Нью-Йорк, 2004. Вип. 8/9. — С. 190-221, 229.

¹⁸³ Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. №1761 «Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» // Додаток 1.стор.1 Перелік пам'яток національного значення Дніпропетровської області; Лист директора Дніпропетровського обласного центру охорони історико-культурних цінностей Л.М.Голубчик Дніпропетровському міському голові І.І.Куліченку від 06.09.2004 р.; Довідка про Новобогородицьку фортецю директора Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей Голубчик Л.М.; Паспорт пам'ятки історії Новобогородицької фортеці (Старосамарського ретраншементу).

ст. н.е.), пізньоримського виробництва (III–VI ст.). Розвідки проводилися на території, обмеженій з півночі і сходу р. Самарою і р. Кримкою, на півдні вул. Пензенською, а на заході — цвинтарем¹⁸⁴.

Отримані матеріали свідчать про необхідність проведення комплексних досліджень на зазначеній території і підтверджують особливі наукову, естетичну й історико-культурну цінність як самої Богородицьком фортеці, так і прилеглої території¹⁸⁵. Дуже важливо також локалізувати місцезнаходження решток старовинної церкви в селі Одинковці (якщо вони збереглися).

Потребують виявлення та ретельного археологічного дослідження залишки фундаментів й місце колишнього цвинтаря. Вивчення фундаментів зробить можливим професійно реконструювати зовнішній вигляд старовинної церкви і дозволить відтворити наново пам'ятку історії та архітектури для майбутнього музею просто неба на території залишків Новобогородицької фортеці.

Зібрані матеріали розширюють свідчення про містобудівничу діяльність XVII — XVIII ст. у Надпорожжі і дозволяють зробити такі висновки. При всій різноманітності ландшафтних ситуацій і композиційних вирішень розпланування і забудови чітко простежуються певні закономірності побудови містобудівних утворень: розташування на вигідних в стратегічному значенні ділянках, максимальне використання при їх спорудженні природних захисних рубежів, але, на відміну від попередніх періодів, більшого значення набуває штучно влаштована система укріплень, яка дозволяє більш вільно вибирати місце для оборонних споруд.

Як бачимо, містобудівні властивості розглянутих поселень несуть в собі сліди давніх культур, що з часом сплелись з досвідом середньовічного містобудування європейських, російських та українських архітектурних і планувальних традицій. Риси традицій цих культур в сполученні з природно-географічними й кліматичними умовами лісостепу Півдня України призвели до народження регіональних типів і форм поселень, які здобули кінцевий роз-

¹⁸⁴ Лист Дніпропетровського національного університету від 22.02.05 р. № 88-904-17 директору Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей Л.М.Голубчик.

¹⁸⁵ У 2005 році було виконано «Проект зони охорони пам'ятки історії національного значення Новобогородицької фортеці (охор. № 1443) в м. Дніпропетровську». Вандюк О.П., Харлан О.В. — Дніпропетровськ: ПП «САД», 2005. При розробці проекту було використано матеріали Швидько Г.К. (НГУ) та Ковальової І.Ф. (ДНУ).

Схема розташування міста Стара Самара (1747 р.) в структурі сучасного міста. Кресленик автора

виток в період з XVII по XVIII ст.

Заслужує на увагу розвиток архітектури культових споруд, а також фортифікаційного мистецтва. Значний вплив на розвиток архітектури церков та фортифікації краю справили оригінальні способи будівництва, застосовувані запорзьким козацтвом. Саме йому належала провідна соціальна роль в XVI — XVIII ст.

Спадщина попередньої доби у системі розселення, фортифікації, типології споруд, в організації будівельної справи стала основою розвитку архітектури й містобудування в добу Гетьманщини. Запорізьке козацтво, значно еволюціонувало за попередні роки, призвело до безпрецедентного розквіту архітектури, в загальному контексті культури і мистецтва¹⁸⁶.

На жаль, складність архітектурно-археологічних досліджень здебільшого зруйнованих, занедбаних і спотворених поселень, фортець та городищ, недостатньо опрацьована джерельна база та

¹⁸⁶ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К.: Генеза, 1997. — С. 290.

брак професійних досліджень створюють своєрідний вакуум, який стихійно заповнюється науково необґрунтованою, поверховою інформацією про зародження та розвиток містобудування та архітектури на Нижньому Придніпров'ї. Тож накопичення й узагальнення архітектурних, історичних та археологічних матеріалів продовжує залишатися важливим завданням фахівців доби козацтва.

На пониззі Дніпра в середині XVI ст. виникла система поселень, фортець, хуторів і зимівників Запорозької Січі. Заснування нових поселень та відродження стародавніх зумовлювалося освоєнням земель та захистом кордонів від нападів турків і татар. Великі поселення були джерелом сталих доходів, бо ремесло, різні промисли й торгівля давали в значно більший прибуток, аніж сільське господарство. У містечках і слободах раз або двічі на тиждень відбувався малий торг, а два-три рази на рік — великі ярмарки. Переважали невеличкі містобудівні утворення з населенням від 500 до 1000 мешканців, більшість якого провадила землеробство та промисли¹⁸⁷. Старий та Новий Кодаки, Стара Самарь вирізнялися з-поміж більшості таких поселень завдяки своєму вигідному географічному розташуванню у стратегічно важливих (як з воєнної, так і з торговельної точки зору) місцях.

¹⁸⁷ Історія української архітектури. — С. 154.

РОЗДІЛ 2. ШЛЯХИ І ГОСПОДАРСТВО

В ареалі сучасного Дніпропетровська існувала досить розвинена і усталена система шляхів сполучення. Зважаючи на величезне значення комунікацій у освоєнні території та виникненні і розвитку населених місць слід визнати, що з'ясування та уточнення етапів формування цієї транспортної системи видається особливо важливим для історії виникнення «гнізда» поселень при злитті Дніпра та Самари.

Особливістю системи шляхів сполучення Південної України у XVII — XVIII ст. було те, що незважаючи на велику кількість річок, головні шляхи були суходольними, і найдавніші з них проходили вододілами найбільших рік¹⁸⁸. Причини невідповідності між можливостями річкового транспорту України та його незначною економічною віддачею були повністю визначені ще в першій половині XVII ст.: «Ця земля така родюча й часто приносить так багато зерна, що вони не знають, куди його подіти, адже в них немає судноплавних річок, які б впадали у море, за винятком Борисфена котрий не судноплавний від 50 миль нижче Києва бо має 13 порогів, останній з яких розташований на відстані 7 великих миль від першого, що складає цілий день шляху»¹⁸⁹. Крім порогів суд-

¹⁸⁸ Лашенко Х.Г. До історичної географії Запорожжя часів Нової Січі: шляхи, броди і переправи як елементи єдиної системи сполучень // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII — XIX століття. — Вип. 3. — Запоріжжя: РА «Тандем — У», 1998. — С. 96.

¹⁸⁹ Боплан Г. Опис України... — С. 25.

ноплавству заважали також численні камені та забори. На річковий транспорт впливали також пори року. Сповнені талої весняної води, річки легко несли на собі навіть досить великі судна. У період спаду води вони в багатьох місцях ставали небезпечно мілкими. Ще однією проблемою були рухливі мілини та нетривкі піщані острови.

Незважаючи на ці недоліки протягом майже всього XVII ст. Дніпро залишався головною транспортною артерією, яка поєднувала Україну та Запоріжжя. Значення Дніпра було зумовлене відносною безпекою перевезень та широким розповсюдженням промислів. Крім цього нерегулярність та малі обсяги перевезень дозволяли використання невеликих суден, які або досить легко минали перешкоди, або, у особливо небезпечних місцях, могли бути перетягнуті суходолом. Човном проплив через пороги Г.Боплан¹⁹⁰. У 1648 році по Дніпру була проведена військова флотилія, яка з 21 квітня по 2 травня пододала шлях від Черкас до Микитиного Рогу, а з 4 по 11 травня пододала зворотній шлях вгору Дніпром до р. Цибульника (у суч. с. Мишурин Ріг, Верхньодніпровського району, Дніпропетровської обл.)¹⁹¹. У 1686 році гетьман Самойлович повідомляв воєводі Неплюєву, що при гетьмані Брюховецькому щорічний запас на Запоріжжя «подводами... невоже-но, сами они запорожцы от Кишенки чалнами вешнею порою отыскивали»¹⁹².

Козацькі човни навіть підіймалися вгору Дніпром через пороги. Так у листі від 1 серпня 1600 року до коронного гетьмана Станіслава Жолкевського кошовий Самійло Кішка повідомляв, що козаки рухались на з'єднання з ним вгору по Дніпру проти течії, назустріч супротивному вітру, і мали чи не через кожен камінь кожного порогу тягнути канатами свої човни, ставлячи для того від 200 до 300 чоловік до кожного канату і працюючи таким чином до кривавого поту¹⁹³.

Розміри суден дозволяли козакам при потребі використовувати при поверненні з морських походів і річку Самару. «Але козаки

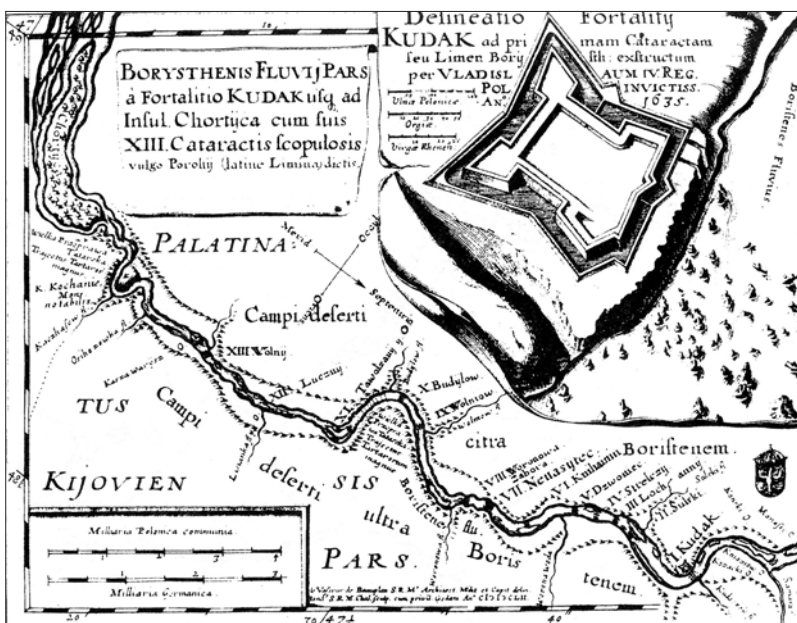
¹⁹⁰ Боплан Г. Опис України... — С. 38.

¹⁹¹ Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648 — 1652 рр. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. — С. 104-112.

¹⁹² Эварницкий Д. Источники для истории запорожских Козаков. — Т. 1. — С.60.

¹⁹³ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — С. 129.

цим шляхом повертаються рідко, бо це задовга дорога до Запоріжжя. Іноді вони використовують цей шлях вибираючись у морський похід, коли вихід з Борисфена стережуть, щоб не дати їм вийти, великі сили, або ж у них є не більше 20 — 25 човнів»¹⁹⁴.

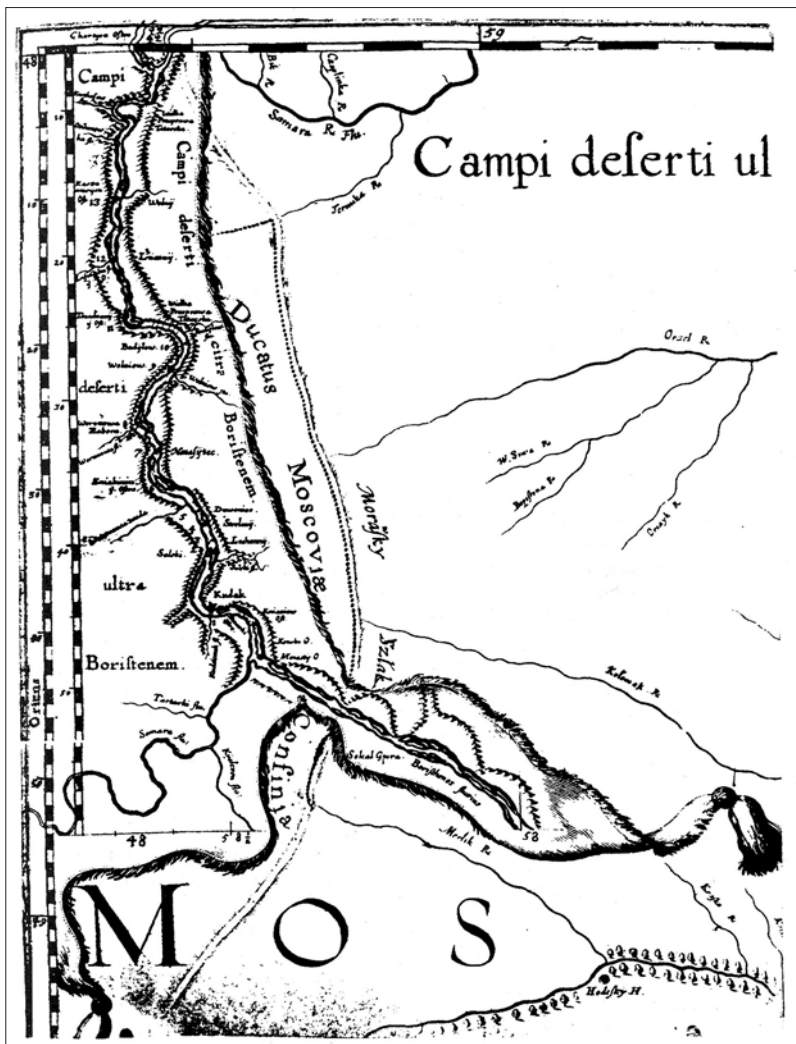

Карта течії Дніпра від Кодацької фортеці до острова Хортиці. 1652 р. З фондів Гданської бібліотеки ПАН. (Збірник наукових праць «Боплан і Україна», Львів, 1998)

Саме виходячи із значення та особливостей судноплавства по Дніпру у 1635 році було обрано місце для побудови фортеці Кодак. По-перше, розташовану над першим порогом фортецю було досить легко постачати припасами та людськими поповненнями з Київського воеводства, до якого вона була приписана. По-друге, поставлена над «козацьким ходом» через поріг, фортеця давала змогу перервати постачання Січі припасами, а головне, лісом для будівництва флоту, що заготовлявся у Самарській товщі та на півночі України. По-третє, фортеця перекривала так званий «чорний хід» козацтва на Чорне море через Самару та Вовчу. І, по-чет-

¹⁹⁴ Боплан Г. Опис України... — С. 74.

верте, гарнізон фортеці мав змогу контролювати головні запорозькі «уходи» у гирлі Самари.

Карта частини течії Дніпра з порогами, вміщена як врізка на першій секції Спеціальної карти України 1650 р. (3-й варіант). (Збірник наукових праць «Боплан і Україна», Львів, 1998)

З 1680-х рр., із зростанням російської військової активності, обсяги перевезень по Дніпру різко збільшуються. Але при цьому налагодити безперервне постачання армій припасами виключно по Дніпру виявилося неможливим. В цій ситуації було прийняте рішення про створення вище порогів укріплення з військовими складами. Указ «создать город для склада в нём не только хлебных, для войска потребных припасов, но и для помещения пушек и иных всяких воинских припасов и тяжестей» вийшов у 1687 році¹⁹⁵. Але перше укріплення з державними складами було споруджено на Кодацькому острові ще під час I-го Кримського походу у 1686 році. Зазвичай цей укріплений пункт прив'язують до сучасного острова Кодачок, який розташований біля правого берега Дніпра трохи вище фортеці Кодак¹⁹⁶. Але, по-перше, будівництво складів і нового укріплення при правому березі Дніпра в безпосередній близькості до вже існуючої фортеці, в той час, як головний шлях армії проходив лівим берегом, має не дуже багато сенсу. По-друге, під час ліквідації укріплення у 1688 році з нього було виведено, крім споруд та хлібних запасів, ще й 126 стругів¹⁹⁷, що свідчить про наявність гавані або великого положистого узбережжя, придатних для їх зберігання, які відсутні на сучасному острові Кодачок. Більш ймовірно, що це укріплення було розташоване на лівобережжі, можливо на Самарському (Огриньському) острові в районі сучасної Ігреньської затоки в межах м. Дніпропетровська.

Будівництво нового міста було розпочато 22 липня 1688 року. За інформацією Стефана Глосковського, «... провиянти, и запасы военныя так ж и пушки и всякие ратные припасы любо Днепром проводят и придут рекою Самарою до той фартецыи на Самаре а с той фартецы да там той над Непром сухим путем тех провиянтов и запасов додовать будут...»¹⁹⁸. Для спорудження фортеці, яка отримала назву Новобородицької, було обрано місце «на горе

¹⁹⁵ Яворницький Д.І. Запорозжя в залишках старовини і переказах народу / Підготовка тексту і наук.-довід. Апарату С.В. Абросимової, Н.Є. Василенко; За заг. ред. Н.І. Капустіної. — 3-тє вид., випр. і доп. — Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. — Ч.І. — С. 73.

¹⁹⁶ Бінкевич В.В., Камеко В.Ф. Містечко старовинне запорізьке Самарь з перевозом: Краєзнавчий нарис. — Дніпропетровськ: Пороги, 2000. — С. 84.

¹⁹⁷ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских Козаков. Т.1. — Владимир, 1903. — С.159.

¹⁹⁸ Станіславський В.В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686 — 1699. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 233.

высокой над рекою Самарою»¹⁹⁹. Обране місце було найближчою до Дніпра місцевістю по правому берегу р. Самари придатною для спорудження великого укріплення. Розміщення фортеці на правому березі забезпечувало досить надійний зв'язок суходолом з «орільськими городками» та безпеку складів. З іншого боку, судноплавство по Самарі виявилось справою сумнівною. Новобогородицьк, хоча у ньому навіть збирались заснувати корабельну верф²⁰⁰, так ніколи не став значною гаванню. У жовтні 1688 року з Києва у Новобогородицьк було відправлено Дніпром великий караванз борошном, який через «велику погоду» та обміління Дніпра застряг перед Таромськоюзаборою²⁰¹. Для проведення стругів довелося перемістити частину вантажу в менші судна та на вози. Але навіть після цього «потому что в реке Самаре вода вели мала», їх розвантажили у гирлі і довозити припаси безпосередньо до фортеці все одно довелося возами²⁰².

У поході 1689 р. Новобогородицька фортеця виконала свою роль опорного пункту. Після повернення тут лишили значну кількість військових припасів і фортеця надовго стала місцем резерву російських військ у боротьбі з турками, татарами і запорожцями.

У 1690-х рр. під час походів на «низові містечка» частину військових запасів почали вивантажувати й в гавані Нового Кодака. Сюди ж приходила значна частина вантажів, які призначалися для Січі. У 1697 р. біля Кодака «на тиховодных местах» були залишені на зимівлю плоти з лісом для будівництва суден, які не змогли провести порогами через малу воду. Тут також вивантажили якорі, залізо, вітрильне полотно та інші матеріали з розрахунку на будівництво 40 стругів, які були вивезені запорожцями²⁰³.

Судноплавство по Дніпру ускладнилось і через збільшення розмірів суден. Так у 1697 році проведення флоту через пороги тривало близько двох тижнів і під час цього загинуло 17 великих, для морської глибини наготовлених суден і 53 річкових²⁰⁴.

¹⁹⁹ Станіславський В.В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686 — 1699. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 234.

²⁰⁰ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских Козаков. — Т. 1. — С. 138.

²⁰¹ Там само. — С. 143.

²⁰² Там само. — С. 151.

²⁰³ Там само. — С. 739.

²⁰⁴ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 190.

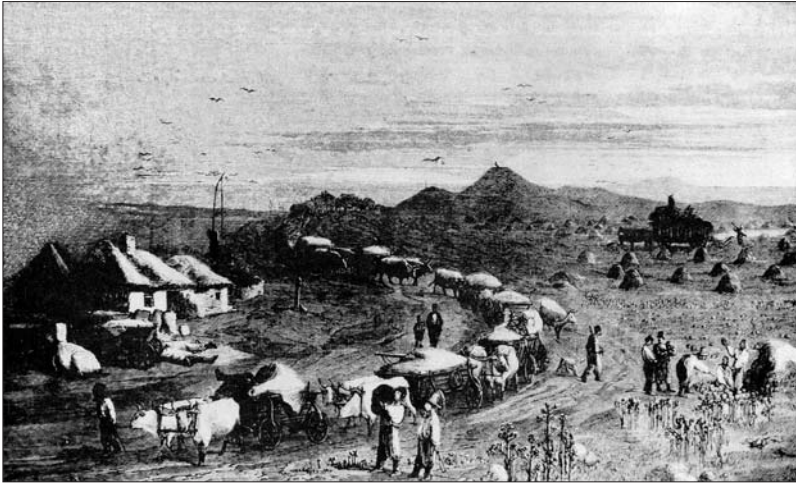
На початку XVIII ст., після припинення військових дій, обсяги судноплавства значно скоротилися. А після подій 1709 та 1711 рр. регулярне сполучення Дніпром було повністю припинено. Відновлення судноплавства відбулося після повернення запорожців у російське підданство та початку війни 1735 — 1739 рр. Під час війни обсяги перевезень сягнули небачених до того розмірів. Так, у 1738 році для перебудови Очакова та Кінбурна було сплавлено Дніпром близько 3 млн. дерев. У цьому ж році потреба у судових командах оцінювалась у 4 669 чоловік, а наступного 1739 року у Переволочні було сформовано команди на 2 000 суден²⁰⁵. Як і наприкінці XVII ст., у Надпоріжжі було створено перевалочні бази. Забезпечення російської армії проводилось через Усть-Самарську фортецю, яка була споруджена у 1736 році, в районі сучасної Ігренської затоки у м. Дніпропетровську та Новокодацьку гавань.

*Маршрут руху Дніпровської і Донецької армій під час Кримського походу 1736 р. (фрагмент).
(карта з книги Зайки Г.П. Українська лінія, 2001. С. 72)*

Ще більш активно використовувалась ріка під час війни 1768 — 1774 рр. По Дніпру сплавливали деревину і інші будівельні матеріали для спорудження фортець Дніпровської лінії, військові запаси для армії.

²⁰⁵ Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — Дніпропетровськ: Видавництво «Січ», 2004. — С. 176.

Степ. Малюнок М.Микешина, гравюра «СБ». Середина XIX ст.
(З альбому «З української старовини», Київ: Мистецтво, 1991)

Важкі умови судноплавства по Дніпру досить рано призвели до створення спеціальної лоцманської служби. За матеріалами єпископа Феодосія Макаревського «серед зими 1656 року у Старому Кодаку, за розпорядженням Коша запорозького офіційно та формально заснована була перша берегова сторожа, яка складалася з охочих козаків-лоцманів, які, за суворим наказом Кошу, мали обов'язково сприяти судноплавству по Дніпру, сплавляти і проводити по Дніпровським порогам як торговців та промисловців... так і усі струги, барки та інші судна»²⁰⁶. «Переправщики» з запорізьких козаків, які підпорядковувались кодацькому полковнику, згадуються і у документах кінця XVII — початку XVIII сторіччя²⁰⁷. У 1770 році кошовий Петро Калнишевський у розпорядженні про безсумнівне надання лоцманів для державних вантажів вказує, що «и в прошлую войну даваны были» і зауважує, що на лоцманів «по теперешнему военному времени, можно будет востребовать и жалованья»²⁰⁸. За відомостями того-ж Фео-

²⁰⁶ Макаревський Феодосій. Матеріали... — С. 179-180.

²⁰⁷ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских Козаков. — Т. 1. — С. 972.

²⁰⁸ Козар П. Лоцмани Дніпрових порогів: Історичний нарис. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. — С. 10.

досія, у 1750 році за розпорядженням Коша «розміщено було частину лоцманів з Ненаситецької берегової сторожі і тамтешньої запорозької гребної флотилії» біля Кам'янського ретраншементу (сел. Лоц — Кам'янка у межах м. Дніпропетровська)²⁰⁹. Але, за документами 1770-х рр., лоцмани — це не окрема корпорація всередині козацтва, а лише козаки, які добре знають умови Дніпра і тому можуть, за окрему платню, проводити кораблі через пороги. Концентрація лоцманів у Кодацькій паланці пояснюється тим, що Дніпро, судячи з численних справ про острови, повністю належав до відомства цієї паланки.

Х. Лашенко, узагальнюючи основні принципи проходження і функціонування суходільних шляхів у межах Вільностей Війська Запорізького визначає:

- ✓ шляхи прокладалися вододілами річок за принципом найменших енергетичних витрат, наявності поблизу води, деревини, пасовища;

- ✓ зручні місця на річках, які можуть бути використані для переправи, були невід'ємною складовою частиною шляху;

- ✓ вододіли великих річок лишалися незмінними у доіндустріальні часи, і шляхи, що ними проходили, існували протягом довгих відтинків часу, хоча і могли використовуватись з різною інтенсивністю²¹⁰.

Тобто, у фізико-географічному аспекті, на формування мережі шляхів в ареалі сучасного м. Дніпропетровська найбільший вплив мало географічне положення Дніпра та його допливів, топографічні особливості річкових долин, балок та вододілів²¹¹.

Немає сумніву, що з початком XVII ст. почалася лише реставрація більш давньої системи суходільних шляхів, яка фіксується в цьому районі ще з IX ст., але занепадає протягом XV — XVI ст. За гіпотезою К.Нилика, «навіть при раптовій і повній зміні населення нові жителі за допомогою методу спроб і помилок врешті-

²⁰⁹ Макаревський Феодосій. Матеріали... — С. 272.

²¹⁰ Лашенко Х. До історичної географії... — С. 97.

²¹¹ Через відсутність відкритих топографічних мап м. Дніпропетровська для визначення топографічних особливостей його території використовувались топографічні описи вміщені: Александров И.Г. Днепрострой. Проект. Том I. Исследования. — М., 1929. — С. 17 — 27.; Калинин П.Ф., Липка К.Л., Маслий Л.Е. Днепрпетровщина: природа и экономика. — Днепрпетровск: Областное издательство, 1959. — С. 25-34. та матеріалів мап Генерального штабу, мап м. Катеринослава зроблених на їх базі та топографічних мап Дніпропетровської області.

решт обов'язково знаходили старі траси, що поєднували різні пункти, і користувалися саме ними»²¹². Тож при певному відновленні ситуації, за якої ці шляхи початково виникли, вони мають відтворюватися, хоч і з певними змінами, зумовленими новими умовами. Власне політико-економічні чинники формування мережі шляхів можливо визначити наступним чином:

✓ повторне заселення Лівобережної України протягом XVII ст.;

✓ зміщення як політичного, так і економічного центрів України з Правобережжя на Лівобережжя та Слобожанщину у другій половині XVII ст.;

✓ військова активність Росії у Північному Причорномор'ї наприкінці XVII — XVIII ст.

✓ зростання економічної потуги Вільностей Війська Запорізького у XVIII ст.

У першій половині XVII ст. згадки про шляхи в районі сучасного м. Дніпропетровська фактично відсутні. Головні татарські шляхи проходили по вододілу рр. Бугу та Дніпра (Чорний), вододілу Дніпра і басейну річок Азовського моря (Муравський), та вододілу Бугу і Дністра (Кучманський)²¹³. Дрібніші шляхи, які використовувались нерегулярно, фактично не фіксуються ані мапами, ані документами. За зауваженням А. Кашенка щодо степових шляхів цього часу: «Під шляхом не слід розуміти сучасну дорогу з курявою та коліями. Таких, як тепер, шляхів у давні часи на Запорозжі не існувало. Всі степи однаково вкривала висока, рясна трава, а ходили і їздили люди навпростець; шляхами ж називали ті степові кряжі і долини, які були найрівніші й найменше доводилося переїздити річок та сторчових балок і байраків. Бувалі люди розпізнавали ті шляхи по степових могилах, а вночі по зірках»²¹⁴.

Закріплення шляхів починається лише у 1630-х рр. зі спробами підкоренням Запоріжжя польській владі, спорудженням фортеці Кодак та початком колонізації Дикого Поля. Головні шляхи з

²¹² Нилик К.К. Влияние природных условий на выбор трасс древних транспортных путей // Взаимодействие природы и человека в процессе общественной революции. — М., 1981. — С. 181.

²¹³ Лашенко Х.Г. До історичної географії... — С. 96.

²¹⁴ Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. — Дніпропетровськ: Січ, 1991. — С. 60.

Польщі та Правобережної України на Запоріжжя проходили західніше сучасного Дніпропетровська²¹⁵. Через територію міста йшов шлях, «який у літературі не вважається ані татарським, ані одвічним. У документах XVIII ст. він іменувався Кримським, у Д.Яворницького називався Чумацьким». Вважається, що на лівому березі Дніпра, поблизу Микитиноного Рогу він розгалужувався на дві гілки: на Царичанку по лівому берегу Дніпра і на Крюків по правому²¹⁶.

Правобережний відтинок шляху Д.Яворницький іменує Крюківським і визначає його трасу через Романкове, Кам'янське, Тритузне, Карнаухівку, Таромське, Сухачівка, Новий Кодак, Лоцманську Кам'янку, Старий Кодак і далі вздовж Дніпра до переправи у Кічкаса, а далі на Кримський, або Чумацький шлях²¹⁷. Відомості про існування шляху вздовж правого берега Дніпра у першій половині XVII ст. можна отримати лише з історії фортеці Кодак. Так, у серпні 1635 року, коли фортецю було взято Іваном Сулимою, з її гарнізону врятувалося лише 15 кіннотників, які перед тим виїхали у степ на роз'їзд²¹⁸. Богуслав Маскевич у спогадах повідомляє, що у 1647 році: «За півмилі від Кодака стояла висока вежа, з котрої було видно на вісім миль довкола. На цій вежі стояла постійна сторожа: людей з вогнепальною зброєю 100 і кінних 10. якщо сторожа на цій вежі бачила здалеку якихось людей і не могла зрозуміти, хто вони, то зразу ж кіннотника або двох посилали на роз'їзд по «язика»²¹⁹. Тобто шлях проходив далеко не вздовж берега Дніпра. Найімовірнішим є проходження цього шляху вододілом між Дніпром та басейном р. Мокра Сура. Таким чином, він має приблизно співпадати з сучасними Київським та Запорізьким шосе і проходити через південний район м. Дніпропетровська, а враховуючи те, що в цей час Січ розташовувалась на Микитиному Розі (суч. м. Нікополь), шлях, напевне, виходив не лише на Кічкаську переправу, але й до Січі.

²¹⁵ Крім вже згаданих татарських шляхів див. рух польської та козацької армій у 1648 році у Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво... — С. 104-112.

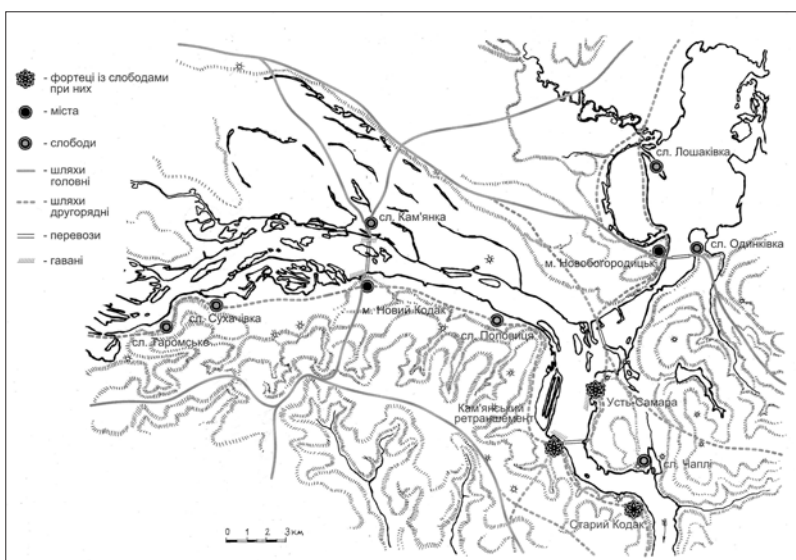
²¹⁶ Лашенко Х.Г. До історичної географії... — С.99.

²¹⁷ Яворницький Д.І. Вольності запорізьких козаків. Твори у 20 томах. Т. 2. — Запоріжжя: «Тандем — У», 2005. — С. 169.

²¹⁸ Мицик Ю.А. Козацький край. — С. 136.

²¹⁹ Мицик Ю.А. Козацький край. — С. 170-171.

Лівобережний відтинок шляху має кілька варіантів проходження. Х.Лашенко вважає, що саме головною гілкою шляху пролягав маршрут армії Мініха у 1736 році²²⁰. Тобто цей шлях, який Д.Яворницький визначає як «Злодійський»²²¹, лежав від Царичанки на суч. м. Новомосковськ і далі на південь далеко за межами сучасного м. Дніпропетровська²²².

Територія м. Дніпропетровська на сер. 1770-х рр.

Ще одна гілка шляху проходила від Царичанки — Китайгороду на гирло р. Самара. Цікавий опис цього шляху наведено у того ж шляхтича Богуслава Маскевича. У 1647 році Маскевич взяв участь у військовій експедиції князя Я.Вишневецького на пониззя Дніпра і детально описав рух війська: «9 жовтня «в середу над Орільлю. Переправилися через неї вбрід, як і через Ворсклу.

На цьому нічлігу наказав князь на дубі, котрий один тільки височів біля князівського намету, вирізати глибоко свій герб з літе-

²²⁰ Лашенко Х. Г. До історичної географії... — С. 99.

²²¹ Яворницький Д. І. Вольності запорізьких козаків. — С. 168.

²²² Мали військових дій надруковані: Заїка Г.П. Українська лінія: Монографія / Відп. ред., авт. післяслова Супруненко О. Б. — Київ-Полтава: Археологія, 2001.

рами й насипати коло нього могилу для знаку. Там же над Дніпром по праву руку від нас, коли ми йшли, було видно замок Арцишевського, що був тільки один у полі.

У неділю (13 жовтня) ми прийшли до Кодака, власне не до нього самого, але стали за милі від нього у межиріччі між Самарою й Дніпром. (...) Князь, переночувавши у таборі, на завтра наказав їхати байдаком до Кодака... Назавтра у понеділок (14 жовтня) приплив князь на байдаку до табору, у вівторок, взявши з собою з три тисячі кінноти, рушив у поля до Молочних Вод, поглядаючи над Дніпром спеціально пороги...

Ми повернулися з Запорожжя у неділю (20 жовтня), перейшли Самару вбід, а затрималися там на шість днів. Назавтра я поїхав до Кодаку з паном Закревським... там же ми й заночували. Назавтра у вівторок (22 жовтня), князь на світанку... рушив додому. Ми з паном Закревським, сівши у човен, хоч і хвили були на Дніпрі, попливли до місця табору, алетам уже нікого не застали, тільки прив'язаних до дуба коней мого й пана Закревського. А на цьому дубі князь наказав вирізати свій герб й насипати коло дуба могилу... Тоді гадів була величезна кількість, особливо на погорілих полях, бо всі поля згоріли й земля була чорна наче сажа... ми тоді мусили постійно кочувати над Дніпром заради трави, котра на мокрих місцях не згоріла»²²³.

Напрямок руху армії князя від Орлі до Самари співпадає з напрямком пізнішого шляху, який носив назву Чумацького, або Кримського, і йшов з Росії, через Україну, Самарь, р. Московку до Кінських Вод і далі, поєднуючись з Кримським шляхом по правому берегу Дніпра до Перекопа²²⁴. Саме цю частину шляху описав Г. Залюбовський під назвою Брилевого. Шлях проходив від Царичанки на Чаплинку, повз Балівку, Обухівку, Кам'янку (зараз у складі м. Дніпропетровська), Мануйлівку (зараз у складі м. Дніпропетровська) був прямий, рівний і найбільш придатний для подорожі навесні та восени²²⁵. Згідно з топографічними мапами ХІХ ст. в межах м. Дніпропетровська шлях проходив по четвертій надзаплавній терасі (приблизно по трасі сучасної вул.

²²³ Мицик Ю.А. Козацький край. — С. 169 — 172.

²²⁴ Новицкий Я.П. С берегов Днепра // Сборник статей Екатеринославского Научного общества по изучению края. — Ек., 1905. — С. 11.

²²⁵ Залюбовский Г. Брилевый шлях // Екатеринославский Юбилейный листок. — Екатеринослав, 1887. — С. 189.

Іжевської), а потім відхилився від неї на північ (приблизно по трасі сучасної вул. Калинової). Але, судячи по спогадах Маскевича, військо Вишневецького рухалося вздовж тераси, яка відхиляється на південь і виходить до Самари в районі сучасних Самарських мостів, а переправлялося через річку ще нижче, власне у самому гирлі Самари, там де її можна біло перейти бродами (в районі Самарських мостів, найвужчому місці ріки в межах м. Дніпропетровська переправа бродами була неможлива через значну глибину ріки). Під час руху вниз Дніпром князь Вишневецький йшов швидше за все вздовж ріки «поглядаючи... спеціально пороги» і не виходячи на вододіли. Вихід від гирла р. Самари на вододіл фіксується мапами Генерального штабу на яких вказується «великий військово-транзитний» шлях, що починається від містечка Огрень (сучасне сел. Стара Огринь у складі м. Дніпропетровська) перетинає протоку Старуха, підіймається по схилу і, проходячи між балками Західною та Татаркою, виходить до залізничної станції Іванівка (суч. ст. Іларіонове). Частково цей шлях використовується і сьогодні у складі шляху ж/м Придніпровськ — сел. Іларіонове.

Наскільки інтенсивно використовувались ці шляхи у 1650 — 1670-х рр. встановити досить важко. Головними користувачами шляхів можна визнати військові загони, посольства та каравани з припасами на Січ, але не малими були і купецькі валки, які наважувалися рухатись степом. У листі від 3 квітня 1683 року переволчанський дозорця Л. Іванович повідомляв гетьмана Самойловича про вбивство в 6 милях від Січі трьох татарських та двох вірменських купців, пограбування кобеляцького жителя, який їхав із рибою з Січі і зазначав, що на «шляху з містечок татарських до міст українських лежачого» розвелось дуже багато розбійників²²⁶. Про значення торгівлі у економіці Запоріжжя свідчить і запит кошового Філона Лихопоя до гетьмана Івана Мазепи від 24 серпня 1688 року про причини відсутності ватаг і торгових людей протягом всього літа, через що «никоторому козаку і добувши риби нема кому продати»²²⁷. А до 1693 року відносяться відомості про розбиття татарами «каравану грецького» біля річки Омельничка²²⁸. Тобто,

²²⁶ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских Козаков. — Т. 1. — С. 11.

²²⁷ Там само. — С. 180.

²²⁸ Там само. — Т. 1. — С. 520.

торгівля через Запоріжжя не припинялася навіть під час військових дій.

Існуюча традиція відносить саме до цього періоду початок функціонування Кодацького перевозу на Дніпрі, яким було пов'язано Крюківський та Брилевий шляхи. У 1650 році вже згадується Новий Кодак розташований на правобережному виході перевозу²²⁹. В той же час Феодосій Макаревський відносить створення перевізної команди, яка мала «усім подорожнім полегшувати переїзд через Дніпро» та осадження її у Кам'янці (лівобережний вихід перевозу) до 1596 року. Але скоріше за все ця дата є друкарською помилкою, бо в тому ж абзаці вказано: «в Кам'янці, коло перевізської команди, невдовзі почали селитися сімейні козаки; коло 1700 р. знаходимо тут цілу... слободу»²³⁰. Тобто створення чи, можливо, відновлення спеціальної перевізської служби можна відносити до 1695 або 1696 років.

*Кодацький поріг на Дніпрі.
Малюнок М.Вебеля, літографія Дюпресоара. 1849.
(З альбому «З української старовини», Київ: Мистецтво, 1991)*

²²⁹ Макаревський Феодосій. Матеріали... — С. 133.

²³⁰ Там само. — С. 427.

Створення перевозу через Дніпро саме у цьому місці зумовлено особливостями рельєфу річкової долини. На правому березі в Дніпро видавався невисокий скелястий мис, вище і нижче якого ріка мала пологі піщані береги. Від мису починався пологий підйом, яким було досить легко піднятися на вододіл Дніпра та Мокрої Сури. Вище по Дніпру від цього мису і до Тарентського (Таромського) Рогу розташовуються великі (сучасні Сухачівські) плавні. Нижче річкова долина обмежувалась крутими надзаплавними терасами і схилами плато та була помережана численними дрібними річками. У документах XVIII ст. ця частина долини, у якій зараз розташовується центр м. Дніпропетровська, згадується як «Болшие байраки», що досить повно визначає її характер²³¹. Тарентський Ріг, який Боплан вважав придатним для спорудження великого міста²³², та мис біля Монастирського острова, який згодом князь Потоцький обрав для спорудження центру Катеринослава, були непридатні для створення перевозу через значну висоту та скелясті кручі при березі. На лівому березі, проти Новокодацького мису, до узбережжя дуже близько підходить друга надзаплавна тераса (початок суч. вул. Белградської біля її виходу на Полтавське шосе), а у заплаві перед нею знаходиться значне підвищення (район міської лікарні № 20). Вище цього місця заплава Дніпра значно розширюється, а нижче, де тераса підходить ще ближче до Дніпра (район сучасної залізниці), немає зручних виходів на Правобережжя. Тобто, розміщення перевозу саме в цьому місці зумовлено вигідними підходами до ріки, як на правому, так і на лівому берегах Дніпра.

Після 1652 року, коли була створена Чортотлицька Січ (с. Капулівка, Нікопольського р-ну, Дніпропетровської обл.), виникає новий шлях від Нового Кодаку на Січ. Від Нового Кодаку цей шлях йшов у напрямку на села Пашена-Балка (Дніпропетровського р-ну), Сурсько-Михайлівку та Привільне (Солонянського р-ну) і далі вздовж р. Камишувата Сура і по вододілу між рр. Солоня та Томаківка. В цей же час почали визначатись і дрібніші шляхи між рр. Оріль та Самара, які вели від окремих орільських містечок на Крим та Січ.

²³¹ Архів Коша... — Т. 3. — С. 352.

²³² Боплан Г. Опис України... — С. 35.

Після укладення у 1686 році «Вічного миру» між Польщею та Росією, вступу Росії до «Священої Ліги» і початку російсько-турецької війни степові шляхи починають активно використовуватись російськими та українськими військами для наступальних дій проти татар та турок. У 1687 році було проведено 1-й Кримський похід під керівництвом князя В.В. Голіцина та гетьмана І. Самойловича. Російська та українська армії об'єдналися 2 червня на лівому березі р. Орлі неподалік Нехвороші, і рушили до р. Самари. Судячи по досить стислим описам шляху (як на Крим, так і зворотнього) армії рухалися приблизно вздовж сучасної траси Чернеччина — Магдалинівка — Спаське — Підгородне. В районі м. Підгороднього вони форсували р. Кільчень і рушили до р. Самари.

Місце переправи через Самару на сьогодні не можна визначити точно. Д.Яворницький уважав, що армія переправилась в гирлі р. Кільчені в районі колонії Кронсгартен (у складі м. Підгороднього) та с. Новосілки — Клевцової (с. Новоселівка, Новомосковського р-ну)²³³. В.Бінкевич та В.Камеко визначили місце переправи поблизу пізнішої Новобогородицької фортеці²³⁴, але їх гіпотеза має певний недолік. Хоча в цьому місці через старе русло р. Самари і можна влаштувати 12 мостів, які згадуються в джерелах, але обидва береги ріки мають високі і круті тераси з досить вузькою прибережною смугою (зараз вона повністю затоплена) і не зовсім придатні для переправи великої армії. Крім того, під час руху після переправи, військам не було потреби виходити ані на р. Татарку, яка впадає у Дніпро, ані на р. Татарку, яка впадає у Самару, а для того, щоби вийти на верхів'я р. Осокорівки не було ніякої потреби форсувати р. Ворону, досить було лише рухатись по вододілу. Більш ймовірним місцем переправи здається гирло р. Самари з накопиченням армії «на річці Татарці, межі Плесами великими». Під визначення «Великі плеса», на початку літа, більш підходить р. Шиянка (вона ж — рукав Старуха, вона ж — Ігреньська затока), розташована в межах м. Дніпропетровська між селищами Стара Огринь та Чаплі, ніж обидві річки Татарки, які існують у цьому районі.

Можливо, що армія В.Голіцина перейшла р. Татарку біля

²³³ Яворницький Д.І. Вольності запорізьких козаків. — С. 113.

²³⁴ Бінкевич В., Камеко В. Містечко старовинне запорізьке Самарь... — С. 83.

Дніпра в районі сучасного с. Любимівка Дніпропетровського р-ну, а вже звідси через р. Ворону рушила на верхів'я р. Осокорівка. Певним підтвердженням цього місця переправи є й заснування, під час повернення армії, укріплення на Дніпрі «на Кодацькому острові», яке швидше за все розташовувалось на Ігренському півострові в районі пізнішої фортеці Усть-Самара. Д. Чернявський навіть вважав дату заснування цього укріплення, датою заснування Усть-Самарської фортеці, називаючи 1736 рік всього лиш роком її поновлення²³⁵. У 1689 році, під час II-го Кримського походу, армія, безсумнівно, рухалась через Новобогородицьку фортецю, але чи переходила вона Самару саме при фортеці, чи десь в іншому місці, відомостей немає.

Із спорудженням Новобогородицька значно поживався рух по Брилевому шляху, який став основним шляхом постачання і зв'язку міста. У 1693 році, після скарг старшини Гадяцького та Полтавського полків (в тому числі сотників Китайгородського та Царичанського) на утиски та грабунки від «нарочних», якими здійснювався зв'язок між Севськом та Новобогородицьком було встановлено лінію державної пошти між Орликом та Котельвою, а грамоти до та з Новобогородицька було наказано відправляти лише в Орлик²³⁶. Але про обсяги торговельного транзиту через Богородицьк під час війни ніяких певних відомостей немає.

У поході 1695 року війська боярина Б.П. Шереметева та гетьмана І. Мазепи пройшли значно західніше території сучасного м. Дніпропетровська від Переволочни «звичиним» трактом на Кизикермен²³⁷. Цим же шляхом спробували проводити і війська та припаси для залоги Таванського містечка. Але вже у 1696 році полковник Дмитро Чечель доповів гетьману І. Мазепі, що з поповненням для Тавані простояв два тижні під Переволочною, чекаючи на вози з хлібним припасом із Новобогородицька. Але усі вози «не списавшись та не погодивши, а під Кодаком чрез ріку Дніпро переправившись, пішли простим шляхом до Таванського містечка, за якими вслід преречоний полковник серденяцький з полком та провожатим навздогін спішно виправившись, мали з

²³⁵ Чернявський Д. Историчні околиці Катеринослава // Зоря. — серпень 1925. — частина 8.

²³⁶ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских Козаков. — Т. 1. — С. 333-342.

²³⁷ Яворницький Д. Історія запорожських козаків. — Т. 3. — С. 167.

ними знатися в полях диких»²³⁸. У 1697 році через Новий Кодак пройшли на Низ і війська гетьмана І. Мазепи та князя Я. Долгорукова. Війська пройшли р. Оріль і 4 червня дійшли до «лівого берега Дніпра, до Кодацької пристані, вище Дніпровських порогів». 11 липня по завершенню переправи війська піднялися до Кодацької пристані і рушили правим берегом до Вільного порогу і вийшли до Дніпра трохи вище урочища Кічкас. Поверталися війська від урочища Томаківки «став з плавного походу у обозне ополчення і пришед до пристані Кодацької, переправилися з військами через ріку Дніпро вересня 3 дня»²³⁹. Тобто, рухаючись на Низ, війська пройшли Лівобережжя Брилевым шляхом, форсували Дніпро через Кодацький перевіз (В.М. Заруба називає перевіз Чернечим, розташованим поблизу Кодака)²⁴⁰, і рушили Кримським (Чумацьким, Крюківським) шляхом до Кічкасу, а поверталися через іншу його гілку від Томаківки.

Після укладення миру головними користувачами шляхів стали купецькі та чумацькі каравани. Розгром Запоріжжя царським урядом та швидкоплинна війна 1711 року, значно зменшили торговельні обороти, але не припинили їх зовсім. У 1714 році ватага Грицька Ковалю, повертаючись з під Решетилівки розбила на Шпаковому шляху татарських купців. 10 лютого 1715 року, у відповідь на прохання гетьмана Скоропадського, вийшов царський указ щоб «торговим же малоросійським людям, які їдуть з «незаповідними» товарами до Криму, та кримцям, що їдуть із своїми товарами до Малої Росії, перепон не ставити ніяких». Але запорожців до України не пускати, а тим, хто їде до Криму, наказати ні в якому разі не заїжджати до запорожців. Але те, що було виписане не папері, дуже важко було виконати в ділі.

Запорожці продовжували володіти Кизикерменським перевозом через Дніпро, який розташовувався на найкоротшому шляху з України на Перекоп. Якщо купці, виконуючи указ, обходили перевіз і рухались по Лівобережжю, то їх перехоплювали при р.

²³⁸ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских Козаков. — Т. 1. — С. 622-623.

²³⁹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Т. 3. — К., Наукова думка, 1991. — С. 189, 191, 198.

²⁴⁰ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття: Монографія. — Дніпропетровськ: ПП. Ліра ЛТД. — 2003. — С. 400.

Самарі та розграбовували усі товари та добро. З іншого боку, значна частина купців порушувала указ і продовжувала торгівлю з Запоріжжям²⁴¹. У цих умовах шляхи в ареалі сучасного Дніпропетровська продовжували відігравати значну роль. В усякому разі Новокодацький перевіз діяв, хоча здається і нелегально, а саме місто Новий Кодак досить швидко відродилося після погрому 1709 року.

У добу Нової Січі система шляхів, що пролягали в районі злиття Дніпра з Самарою, дещо змінюється. Шляхи з України на Січ і далі на Крим використовуються з підвищеною інтенсивністю. Тут із 1730-х рр. проходила так звана глухівська пошта — з Січі на Гетьманщину. Ця «Козацька дорога на лінію» проходила від Січі через Чортмлик, балку Кам'яновату, зимівник Литвина, Сурський міст, Новий Кодак, Кам'янку (вказується навіть відстань між Новим Кодком та Кам'янкою — 2 версти), зимівник Петра Рябого на р. Кільчень, слободу Мажаревуна р. Оріль до Козловської фортеці.

Від Нового Кодака діяло також правобережне відгалуження цього поштового тракту, станції якого знаходились у Пушкарівці, Домоткані, Бородаївці, Пікінерській Кам'янці (сучасна Дніпровокам'янка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської області) і далі до м. Крюкова²⁴². У 1768 році правобережна поштова лінія була перенесена західніше і пройшла від Крюкова на Княжі Байраки, с. Жовте, рр. Солону, Базавлук, Саксагань²⁴³. У 1769 році було внесено зміни і в лівобережну частину глухівської пошти. Шлях пройшов від Кам'янки на «Самарчик до паланки Самарської» (суч. м. Новомосковськ), а вже далі — на зимівник Петра Рябого, слободу Личкову та Козловську фортецю²⁴⁴. Ця зміна дозволила включити у мережу пошти Самарську паланку і проклас-

²⁴¹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 383, 386-388.

²⁴² Лашенко Х.Г. До історичної географії Запорожжя часів Нової Січі: шляхи, броди і переправи як елементи єдиної системи сполучень // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII — XIX століття. — Вип. 3. — Запоріжжя: ПА «Тандем — У», 1998. — С. 99-100.

²⁴³ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ: Січ, 1994. — С. 182.

²⁴⁴ Лашенко Х.Г. До історичної географії Запорожжя часів Нової Січі: шляхи, броди і переправи як елементи єдиної системи сполучень // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII — XIX століття. — Вип. 3. — Запоріжжя: ПА «Тандем — У», 1998. — С. 100.

ти шлях по більш придатній місцевості. Цими ж шляхами здійснювалось і доправлення військового припасу на Січ, як з Переволочанських, так і з українських магазинів.

Значно зросли обсяги торговельних перевезень через Вільності. Значна частина валок від митниць у Кременчуці, Переволочній, Секеренському форпості та Царичанці йшла на Січ, Микитин Ріг та Крим саме через Новий Кодак та його околиці. Разом з тим документи свідчать, що запорожці цілком свідомо намагалися обмежувати рух шляхом, який проходив через російські фортеці у гирлі Самари на користь Злодійського шляху через Самарчик (Новоселицю)²⁴⁵.

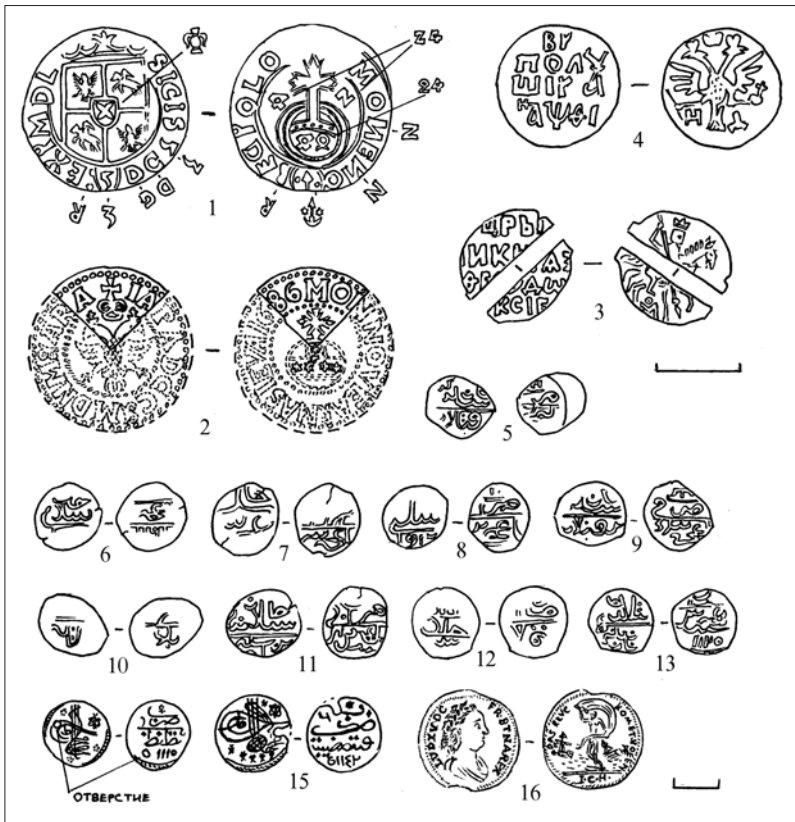
Перевіз через Самару було влаштовано у 1736 році при фортеці Усть-Самара ландміліцейськими командами і переправи на ньому здійснювались державними суднами без платні. У 1743 році за дозволом київського генерал-губернатора Леонтєва його було передано на відкуп старосамарським жителям²⁴⁶. За іншими відомостями: «З 1740 року по 1742 рік купці, які їхали з України до Криму, або з Криму на Україну, перевозились через р. Самарь там де хто хотів, віще чи нижче, бродами та через мости, які було створено під час турецької війни армією, а інші й лотками перевозились наймаючи козаків, бо встановленого перевозу ніде не було і їздили хто де хотів без заборони і збору ніякого не було, а з 1742 року перевіз купецький учинився при Усть-Самарі полковником Чичаговим. Тоді купецтво ходило прямо степом через лінію на Нефорошу, Маячку, Царичанку та на Самарський перевіз»²⁴⁷.

Але у скарзі запорожців імператриці від 1743 року зазначається існування через Самару двох перевозів, створених комендантами Усть-Самарської фортеці і перевозу біля Старої Самари (Новобородицька). Крім того, згадується існування при Усть-Самарі ще й перевозу через Дніпро. У скарзі 1744 року козаки чітко визначають і причини свого занепокоєння існуванням цих перевозів: «понеже как войску, в перевозах наших войскових последовало немалое препятствие... ибо испрежде хотя слобода Старая Сама-

²⁴⁵ Головки Ю. Впровадження митної системи на Південній Україні // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII — XIX століття. — Вип. 4(5). — Запоріжжя: ПА «Тандем — У», 1999. — С. 205.

²⁴⁶ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 42.

²⁴⁷ Яворницький Д. До історії Степової України. — С. 5.

Монети і лічильний жетон з території Богородицької фортеці і м. Самарь.
За даними розкопок НДЛ археології Подніпр'я ДНУ

ра сидела, то там жадного перевозу не бывало»²⁴⁸. Питання з Старосамарським перевозом було вирішено на користь Запоріжжя. За грамотою Єлизавети Петрівни від 23 серпня 1744 року: «Старосамарской перевоз, ежели в нём должной нужды нет и без него в произди обойтись можно, уничтожит и впред ему не быть, и на откуп того перевозу не отдавать, и нив какой оброк его не класть...»²⁴⁹. Звичайно, цей указ не свідчить про повну ліквідацію

²⁴⁸ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 41-42.

²⁴⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734 — 1775. — Т. 1. — К., 1998. — С. 434.

переправи, а лише про обмеження її використання. Старосамарський перевіз згадується як діючий ще й у 1765 році, коли командант ретраншементу секунд-майор Карл Фогт виставив на ньому караул для перевірки документів про перебування у карантині. Було навіть затримано і вислано татарських купців²⁵⁰. Використовувався він і під час російсько-турецької війни 1768 — 1774 рр., коли Новобогородицьк знов виконував роль тилової складської бази російських військ²⁵¹.

Усть-Самарські перевози як через Самару, так і через Дніпро ліквідовані не були. Є згадка про їх існування у 1748 році²⁵² і навіть у 1770-х рр. Правобережний вихід Усть-Самарського перевозу через Дніпро знаходився в районі Кам'янського ретраншементу, пізнішої Лоцманської Кам'янки. Від ретраншементу та перевозу виник новий шлях, який по схилу плато виходив на старі вододільні шляхи.

З 1760-х рр., по мірі зростання кількості населених пунктів по правому берегу Дніпра створюється і шлях безпосередньо при березі, який проходить через Таромське, Сухачівку, Діївку, південніше Нового Кодака, через Половицю, повз зимівник Глоби (він огинав пагорб приблизно сучасними вулицями Держинського та 8-го Березня у м. Дніпропетровську), на Кам'янський ретраншемент і далі на Старий Кодак.

Господарство

Наша територія пройшла у XVI-XVIII ст. той самий шлях господарського розвитку, що і все Степове Надпоріжжя. На першому етапі переважала екстенсивна економіка — полювання та рибальство. Далі до занять місцевого населення долучається скотарство. Вже у XVIII ст. все більшу роль починає відігравати землеробство. Прикметною рисою еволюції господарства Вольностей є

²⁵⁰ Андрєєва С.С. Організація боротьби з чумою на запорізько-татарському прикордонні за часів Нової Січі // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII — XIX століття. — Вип. 4(5). — Запоріжжя: РА «Тандем — У», 1999. — С. 150.

²⁵¹ Новицький Я.П. Матеріали для історії Запорозжких козаков (Из Запорозжского Сечевого архива за 1770 и 1771 гг.) // ЛЕУАК. Вып. 5. — Екатеринбург, 1909. — С. 25.

²⁵² Яворницький Д. До історії Степової України. — С. 5.

відсутність чіткого поділу між етапами і присутність різних видів господарювання протягом всієї історії Запорозжя — змінювалася лише питома вага полювання, рибальства, скотарства, землеробства тощо. Особливістю розвитку торгівлі був переважно транзитний її характер у XVI-XVII ст. і наростання ввозу для споживання і вивозу власної продукції у XVIII ст. У цей час козацькі слободи перетворюються на центри збуту перш за все сільськогосподарської продукції місцевого виробника. Господарський розвиток Вольностей непогано вивчений, тому ми лише коротко охарактеризуємо сільськогосподарські заняття, доклавніше зупиняючись на розвитку ремесла і торгівлі в районі сучасного Дніпропетровська.

В районі гирла Самари в XVI ст. знаходилося чимало угодів. Уход — це певна, природно обмежена територія, на якій ватаги з різних місць Подніпров'я полювали звіра і ловили рибу. Спочатку такі угодники господарювали лише сезонно, на час холодів повертаючися до більш обжитих теренів. Проте згодом такі ватаги осідали в своїх угодах — в гирлах річок, балках, ярах. Угодники мали чітку організацію, ними керував обраний отаман. Після промислового сезону частина здобутого продавалася, тому вже з цього етапу наша територія включається в торговельний обмін²⁵³.

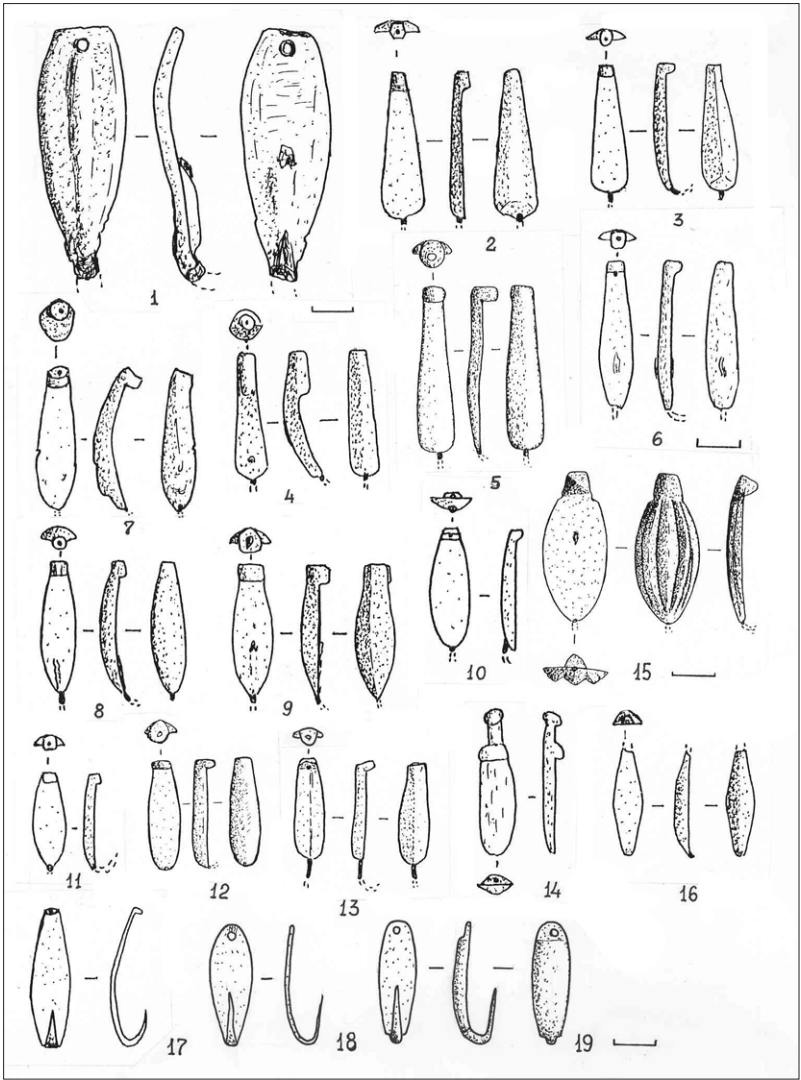
Найчастіше у Надпоріжжі згадуються уходи міщан Канева, Черкас, київських монастирів. Урядові описи — інвентарі черкаського і канівського замків 1552 р. містять, зокрема, інформацію про уходи цих міст по всій Самарі²⁵⁴. Правий берег Дніпра був дещо менш привабливим для угодників — тут їх увагу привертала перш за все Самоткань, де у XVII ст. риби було так багато, що вона задихалася в озерах від нестачі кисню. Найзахопленіші епітети зустрічаються в описах Самари козацького часу — її називають святою рікою, Посамар'я — раєм Божим на землі, а Стару Самарь — «новим і багатим Єрусалимом»²⁵⁵.

Справді, на Самарі у XVI-XVII ст. був дуже розвинутим рибний промисел. Рибу ловили різними способами: на міліні — бреднями, на глибині — волоками з човнів-дубів. Використовували також стаціонарні неводи, сітка якого могла сягати кількисот

²⁵³ Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Вид. 2, доп. і переробл. — К. — Запоріжжя, 2006. — С. 596.

²⁵⁴ Мицик Ю. Козацький край. — С. 19.

²⁵⁵ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 70-71.

Рибальські блешні XVII – XVIII ст.
За даними розкопок НДЛ археології Подніпров'я ДНУ

метрів. На мілких протоках ставили ятері, плетені з лози. Угіддя щороку розподіляли жеребом між куренями на Січі. Серед посад, на які розподілялися угіддя, були кодацька паланкова старшина і шафар Кодацького перевозу. В багатих на рибу місцях засновували «сапетні заводи», де здобич сушили, солили, в'ялили, варили жир. Попри зменшення ваги рибного промислу в Кодацькій і Самарській паланках наприкінці існування Січі, він залишався привабливим. Наприклад, у 1774 р. Кіш передав право на користування озером Закитним і вилов у ньому риби С. Бардадиму як притору новокодацької Миколаївської церкви під умовою, що притурку той використає на храмові потреби²⁵⁶.

Освоєння земель відбувалося через заснування зимівників. Вони переважно виникали на 2 надзаплавній терасі річок, в байраках. Обов'язковою була наявність води. Зимівники були дуже різними — від хати-напівземлянки відставного січовика, який доживав віку з невеликим господарством і до багатопрофільних господарств із різними галузями виробництва і великою кількістю найманих працівників. Особливо інтенсивно засновувалися зимівники починаючи з середини XVIII ст. В Кодацькій паланці 1755 р. на 5 урочищах налічувалося 88 зимівників, а на тих самих теренах п'ятьма роками пізніше — 841, тобто маємо зростання в 9 разів! На 1775 р. Кодацька паланка мала близько 3 100 зимівників, їх щільність — 1 на 4 кв. КМ²⁵⁷.

Цікаво, що колонізація з Кодаків йшла як на правий, так і на лівий берег Дніпра. Наприклад, в 1772 р. П. Калнишевський наказав старокодацьким посполитому і козацькому отаманам не заважати мешканцям селитися в районі Чаплів, козак Ф. Садачок сів зимівником в байраці Хащоватому, а половицький козак О. Безтолк — на Сурі²⁵⁸. Основна вимога до нових зимівчан — не заважати старим. За рахунок таких вимог дізнаємося, що в околицях Нового Кодака був зимівник Бардадимів, в гирлі Самари — Нестора Пишного тощо²⁵⁹.

²⁵⁶ Голобуцький В. Запорозька Січ в останній часи свого існування. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 268-273, Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775). — Запоріжжя, 2005. — С. 80, 182.

²⁵⁷ Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 87, 111, 126.

²⁵⁸ Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 151.

²⁵⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734-1775. — Т. 4. — К., 2006. — С. 750, Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 82.

Для ведення господарства козаки, посполиті і духовенство мали отримати дозвіл на користування певною територією. Землю під зимівник відводив Кіш, рідше — паланкове правління. Найчастіше господар придивлявся до зручного місця і тоді вже клопотався про дозвіл²⁶⁰. Земля переважно надавалася в умовне володіння, як писали в ордерах — «до разсмотрения». Іноді ділянку давали на визначений термін, як старокодацькому козаку Федору, який отримав байрак у користування на рік для побудови хутора. Проте частіше йшлося про невизначений термін, причому землю могли забирати за неправильне її використання. Так по «неумению» втратив землю Танцюра, а вона перейшла новокодацьким козакам Віліяму та Івану Кесям. Земля могла дробитися: частину байраку Кості Войцехового Кіш виділив кодачанину С.Юрченку. Дуже рідко земля переходила «для всегдашнего содержания». Так половину «Слюсаревого острова» отримав один із кодацьких козаків, а так само кодачани Бардадим і Ковальчук претендували на власність, причому підставою було збереження і насадження нових лісів²⁶¹.

Першою ланкою розвитку інтенсивної економіки було скотарство. Це пояснюється доволі просто — за мінімальних витрат воно може дати сталий прибуток. Згадаймо, що і велика рогата худоба, і коні переважно випасаються в полі і вимагають мінімального догляду. Коні і воли — надзвичайно частий об'єкт зазіхання злодіїв, їх постійно викрадають і продають в Новому і Старому Кодаках, Старій Самарі та їх околицях, а волами частогусто сплачують штрафи (докладніше див. у розділі, присвяченому управлінню та суду — О.Р.)

Найкращі кінні заводи Вольностей розташовувалися в Посамар'ї. Це пояснюється не тільки зручними пасовиськами — такі були і в інших місцевостях. Хімічний склад води на цих територіях забезпечував коням міцний кістяк і витривалість, що робило їх популярними для кінних відділів армій Росії та Пруссії²⁶². Для Правобережжя сучасного Дніпропетровська характерним було розвинуте вівчарство, про що свідчить таблиця втрат худоби внаслідок холодної зими 1767-1768 рр.²⁶³:

²⁶⁰ Голобуцький В. Запорозька Січ в останній часи свого існування. — С. 168.

²⁶¹ Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 74, 78-81.

²⁶² Там само. — С. 187.

²⁶³ Історія міста Дніпропетровська. — С. 73.

Населений пункт	Втрати ВРХ	Втратиконею	Втрати овець	Загальні збитки
Новий Кодак	166	3	629	1332 крб.
Старий Кодак	116	2	1739	2188 крб.
Половиця	66	—	1008	1210,7 крб.
Таромське	31	3	602	734 крб.

Перехід від скотарського до змішаного землеробсько-скотарського господарювання активно відбувався у другій половині XVIII ст. і засвідчений навіть нарративними джерелами. М. Корж у 1738 р. став вихованцем свого хрещеного батька, запорозького старшини Качалова і на цей час у його зимівнику на Сухій Сурі провів мало саме розведення худоби. Проте вже на час одруження М. Коржа на перше місце виходить рільництво. Великою мірою землеробську спеціалізацію мав зимівник В. Пишмича, розташований на шляху з Січі до Нового Кодака²⁶⁴. Треба зауважити, що природні умови в Самарській та Кодацькій паланках, рівень агрономічних знань і піклування вільного, а не закріпаченого господаря дозволяли збирати цілком пристойні врожаї — на пшеницю чи жито запорожці мали показник сам-9, на просо — від сам-30 до сам-40. Природній розвиток хліборобства знаходив всіяку підтримку січового керівництва, яке через полковників, зокрема кодацького, закликала людей розширювати посівні площі²⁶⁵.

Розвиток сільськогосподарського виробництва природньо тягнув за собою потребу обробки продуктів, у випадку із збіжжям поставала необхідність перетворити його на борошно. Новий Кодак, Половиця і Старий Кодак постають центрами млинарства. В описі Нового Кодака, зробленим академіком В. Зуєвим під час подорожі 1781-1782 рр. нашим краєм, автор писав: «Против Нового Кодака имеются мучные и просяные мельницы, построенные на глубине между высунувшихся камней». Вже у XIX ст. Я. Новицький занотував спогади старожилів про Половицю козацьких часів. Зокрема старики згадували про вітряки на горі і водяні млини, що стояли на байдаках²⁶⁶.

²⁶⁴ Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 179, 193.

²⁶⁵ Голобуцький В. Запорозька Січ в останній часи свого існування. — С. 218, Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 72.

²⁶⁶ Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 97, 203.

«Дар Божий». Малюнок Козачинського

Активний розвиток млинарства засвідчують не тільки спогади, а й документальні джерела, причому іноді наші земляки не обмежувалися територіями своїх поселень. Так, у листопаді 1771 р. Кіш дозволив старокодацькому мешканцю Петру Дону побудувати млин на Дзвонецькому порозі. Можливо, там знаходилося його господарство, а можливо в самому Старому Кодаку вже не лишалося зручних місць для будівництва млина. Реєстр 1774 р. згадує тут 7 млинів: козака Пугача, П. Молитвеника, священника Стефана (Єрофієва), диякона Порошенка, Ф. Лапти, Я. Усаченка та Чаплихи. В Половиці Л. Глоба мав три млини і «фалюшник», тобто сукновальню. Новий Кодак міг похвалитися млином на 2 камені кошового отмана П. Калнишевського, млином священника Федора (Хомича) та 4 млинами диякона С. Коркодила. З кожного млина брали податок на користь січової та палнкової канцелярій та на церковні потреби — 1 куфу пшеничного та 4 короби житнього борошна. У зв'язку з неврожаєм податок могли зменшити — так сталося із млинами Л.Глоби в Половиці у 1774 р.²⁶⁷.

²⁶⁷ Голубуцький В. Запорозька Січ в останній часи свого існування. — С. 219-220. Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 204.

Загалом у 1774 році по Дніпру (з обох берегів) від Нового Кодака до Хортиці нараховувався 41 млин і 1 «фалюшник». Рахували по каменях, з них брали і податок. Таким чином в Новому і Старому Кодаках та Половиці було 18 з 42 одиниць, що дозволяє говорити про один з центрів млинарства у Вольностях на території сучасного Дніпропетровська²⁶⁸.

Загалом характеризуючи ремесло у Вольностях, дослідники відзначають, що на Січі перш за все концентрувалися фахівці, пов'язані з обслуговуванням воєнної справи. У XVIII ст. вже не можна говорити про Січ як виключний центр ремесла — воно децентралізується і бурхливо розвивається у динамічних паланкових центрах — Самарчику та Новому Кодаку. По всій території Вольностей поширеними були професії шевців, кравців, ковалів, колісників, гончарів, теслярів, кожум'як, стельмахів, бондарів. Поширеність цих професій у Старому і Новому Кодаках засвідчується списками мешканців цих поселень. Річ у тому, що у XVIII ст. прізвища лише формувалися і людину найчастіше йменували за її фахом. Крім вищезазначених у списках зустрічаються Маллярі, Грабарі, Шаповали, Крамаренки, Токарі, Золотарі, Мірочники, Коновали, Чумаки, Різники, Слюсарі, Кушніри²⁶⁹.

Документи не тільки називають цих людей, маркуючи їх заняття, але і називають професії безпосередньо. Наприклад, у Старому Кодаку і Половиці в 1770-х рр. мешкало близько 40 лоцманів, здатних проводити кораблі через пороги²⁷⁰. Кіш наказував полковнику в Новому Кодаку не перешкоджати оселенню двох золотарів, які мали виготовляти коштовні речі для церков та обслуговувати потреби заможних козаків і посполитих у прикрасах²⁷¹. Рівень розвитку ремесла у Новому Кодаку можна проілюструвати хоча б належною Л.Глобі майстерню, де працювали 15 кравців²⁷².

З-поміж фахівців традиційних професій вирізняються люди, що спеціалізувалися на обслуговуванні перевозів. Наприклад, новокодацький козак І.Сова так майстерньо вправлявся з поро-

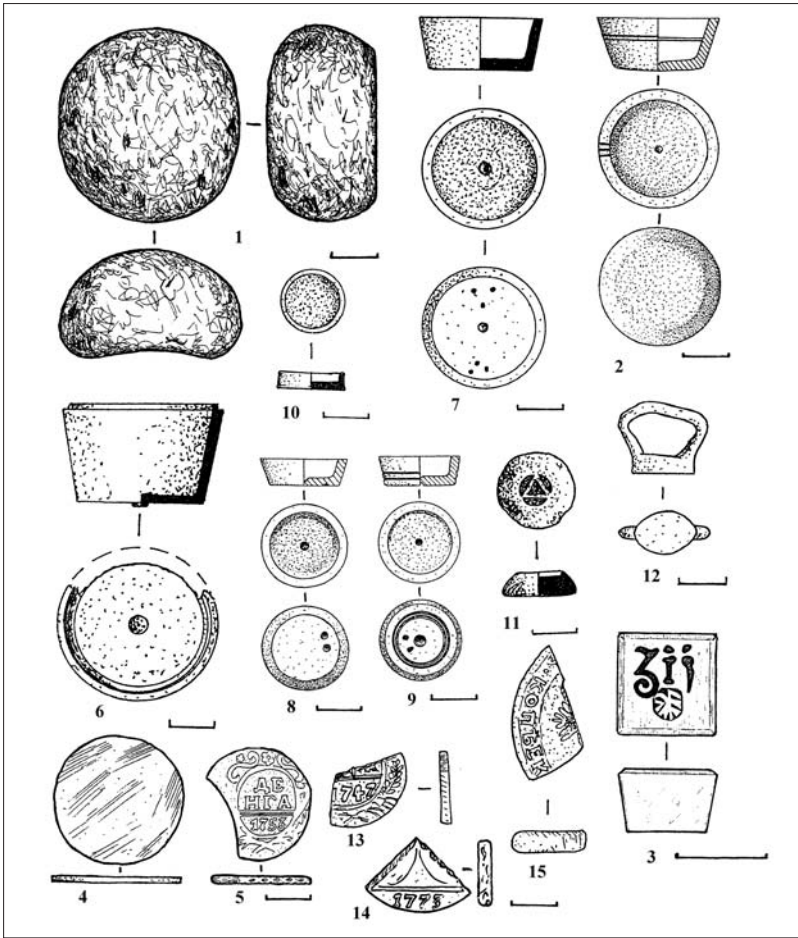
²⁶⁸ Пірко В. Заселення і господарське освоєння сепової України в XVI — XVIII ст. — Донецьк, 2004. — С. 131.

²⁶⁹ Архів Коша... — Т.3. — С. 98-101, 119-122, 211-232.

²⁷⁰ Бойко А. До історії дніпровських лоцманів // Південна Україна. — №1 (1996). — С. 35.

²⁷¹ Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 202.

²⁷² Старостін В. Столиця степового краю. — С. 35.

*Важки і різноваги з території м. Самарі-Богородицької фортеці.
За археологічними даними експедиції НДЛ археології Подніпров'я ДНУ*

мами, що шафар Кодацького перевозу Козинець домагався від Коша звільнення його від усіх інших служб, які він ніс разом зі своїм Полтавським куреном²⁷³.

²⁷³ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Козирев В. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII — перша половина XIX ст.) — Запоріжжя, 1999. — С. 417.

Згадки про фах іноді можна натрапити у найнесподіваніших справах архіву Коша. Наприклад, велося розслідування щодо козака Гордія Сотниченка, який абсолютно «випадково» побачив у плавнях 4 волів, які невідомо як опинилися там. Очевидно, перейнявшись долею бідної худоби, Сотниченко перегнав їх у Новий Кодак, де завів у двір свого приятеля Бідного. Сам у цей час пішов до слюсаря, якому залишив на ремонт рушницю; після повернення його і затримали. Нас, звичайно, цікавить не міра вини козака, а наявність у Новому Кодаку професіоналів, які заробляли на життя лагодженням вогнепальної зброї. Також до випадкових належить згадка про ткача Кіндрата Набоку з Таромського²⁷⁴.

Майстри, бувало, мандрували у пошуках роботи. У грудні 1774 р. Кіш видав цигану Г. Семенову і його батьку дозвіл шукати ковальської роботи в Кодацькій, Самарській і Протовчанській паланках. Варто зауважити що ковальське ремесло явно було непогано розвинутим у Кодаку, бо саме тут Кіш розмістив у 1774 р. замовлення на плуги для зимівників Війська. Такий самий дозвіл на мандрівку, причому для всієї території Вольностей, отримав новокодачанин Петро Коновал, прізвище якого вельми промовисте. Він взяв із собою дружину і робітника та власним возом поїхав мандрувати, сподіваючись на попит щодо своїх ветеринарних знань²⁷⁵.

Величезне значення для розвитку регіону мала торгівля. За знахідками монет простежується відновлення перевозу через Самару в районі сучасного с. Шевченкового вже у XIV ст. — тут знайдено чимало ординських монет та рідкісних грошей чекану київського князя Володимира Ольгердовича. Торгівля за часів Великого князівства Литовського і Речі Посполитої велася тут дуже жваво — археологами виявлені як татрські монети, так і західноєвропейські товарні пломби XVI ст. і так само європейські (польські, шведські, пруські) монети XVI-XVII ст.²⁷⁶. Міжнародний характер цієї торгівлі не викликає сумнівів у дослідників²⁷⁷.

²⁷⁴ Архів Коша... — Т.4. — С. 227-229.

²⁷⁵ Голобуцький В. Запорозька Січ в останній часи свого існування. — С.284-285, 287.

²⁷⁶ Історія міста Дніпропетровська. — С. 34, Ковальова І., Шалобудов В., Векленко В. Нові дослідження посаду Богородицької фортеці // Січеславський альманах. — Вип. 1. — Дніпропетровськ, 2005. — С. 25-30.

²⁷⁷ Ковальова І. Ф. Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава. — 2002 (2), 2003 (1).

*М. Самокиш. Запорозжці біля корчми. Олія.
(З альбому «З української старовини», Київ: Мистецтво, 1991)*

Втративши своє значення після зруйнування Богородичного у зв'язку із обмежувальною політикою російського уряду стосовно контактів Гетьманщини і Запорозжя, старосамарський перевіз відновлюється вже протягом російсько-турецької війни 1735-1739 рр., що й не дивно з огляду на величезні потреби армії. З 1736 р. він утримувався ландміліцьким гарнізоном старосамарського ретраншементу, а з 1743 р. потрапив на відкуп до старосамарських мешканців С.Тендітника, І.Довбиша і Н.Донця за 80 крб. на рік. Такий дозвіл дав київський генерал-губернатор Леонтєв, що викликало протидію січовиків. Вони ще могли змиритися із функціонуванням перевозу для обслуговування війська, але потоку купців, які не приносили прибутку до скрабниці Коша, терпіти було не можна.

Січ контратакувала за кількома напрямками. Самарський полковник Головка організував переправу через Самару в районі Пустинно-Миколаївського монастиря. Рішення генерал-губернатора було опротестовано перед імператрицею, до того ж запорозжці зробили все, аби ускладнити життя відкупників. Врешті старосамарський перевіз збанкрутував, причому останньою краплею став наїзд сина Н.Донця (який виявився двоюродним) на хутори батька. Права сина допомагали захищати козаки Самарської па-

ланки. Відтак Н.Донець став неплатоспроможним, а ще один відкупник, І.Довбиш, втік із частиною грошей²⁷⁸.

Значно стабільнішою була дільність Кодацького перевозу, біля якого на правому березі розвинувся Новий Кодак, а на лівому — Кам'янка-Лівобережна. Він не занепав під час перебування Січі під татарською протекцією — про великі прибутки від цього перевозу в 1720-30-х рр. свідчить учасник російсько-турецької війни 1735-1739 рр. С.Мишецький²⁷⁹. На Кодацькому перевозі розташовувалися шафар і підшафар. Вони вели облік прибутків і витрат, стежили за порядком, для чого мали під орудою козацьку команду²⁸⁰. Встановити персональний склад цих старшин непросто. Шафарем в Новому Кодаку в 1754 р. був Лук'ян Великий, причому зі змісту документу зрозуміло, що у його віданні знаходиться і міст через Самару. Він підписав листа до кошового «с товариством», під яким, напевно, мається на увазі згадана козацька команда²⁸¹.

Тривалий час писарем Кодацького перевозу був Андрій Семенович Товстик, який походив із Лохвиці, з письмовної козацької родини Яновських²⁸². Цю ж посаду в 1761 р. обіймав відомий запорозький старшина Василь Сепанович Чернявський, який з малих літ потрапив на Січ, працював у військовій канцелярії, а після Нового Кодака працював писарем Микитинського перевозу і писарем Перевізької паланки. Хоробро він воював із турками, а після ліквідації Січі очолив тимчасове правління Личківської паланки²⁸³. Серед підписарів перевозу нам відомі Семен Остапович Барвінський, Василь Богдановський, Тимофій Котляревський²⁸⁴.

²⁷⁸ Архів Коша... — Т. 3. — С. 781, Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 42.

²⁷⁹ Рябінін-Склярєвський О. Запорізькі бунти 1771-1774 р. і початок Задунайського Коша // Науковий збірник УЛН. — К., 1927. — Т. 26. — С. 136.

²⁸⁰ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 186.

²⁸¹ Архів Коша... — Т. 4. — С. 727.

²⁸² Рябінін-Склярєвський О. Запорозькі заклоти і керуюча верства Коша XVIII ст. // Малинова Г., Сапожников І. О.О.Рябінін-Склярєвський: матеріали до біографії. — Одеса — Київ, 2000. — С. 136.

²⁸³ Абросимова С., Мицик Ю. Документи з історії запорозького козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна. — № 3 (1998). — С. 13.

²⁸⁴ Ченцова Н. Атестати запорозьких козаків в архіві Коша нової Запорозької Січі як джерело до вивчення козацьких біографій // Історія та особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею проф. Г. К. Швидько. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 145, Ченцова Н. Митна політика Запорозької Січі: деякі аспекти дослідження проблеми // Січеславський альманах. — Вип. 1. — Дніпропетровськ, 2005. — С. 129.

*С.Васильківський. Козаче подвір'я. Олія. 1900. Миколаївський художній музей.
(З альбому «З української старовини», Київ: Мистецтво, 1991)*

Наявність митної системи у Вольностях приносила значні прибутки Кошу. Сучасник, описуючи Вольності, зазначав: «У всій їхній землі немає жодного мосту чи навіть гаті, з якого б не збирали на полковника тієї паланки...з порожнього возу по копійці»²⁸⁵. Цілком можливо, що пасаж про гаті є перебільшенням — адже Кіш був зацікавлений у поживленні торгівлі. На Кодацькому перевозі, як і на інших, за оцінкою Н.Ченцової мито складло близько 2% вартості товару²⁸⁶. Збереглися і деякі точні розміри запорозьких зборів. Одним з найпоширеніших товарів була горілка. Січовики сплачували 7 відер горілки з 10 куф, а прийшли купці — 1 крб. з кожної куфи²⁸⁷. За перевіз чвертного возу пшона і пшеничного борошна брали 25 коп., за «паровичний» віз — удвічі більше. Чвертний віз риби обходився у 30 коп. мита, «паровичний» — у 50 коп. Всі кошти розподілялися на три частини, з яких дві йшли на Січ, а одна лишалася в Новому Кодаку, для паланкових потреб²⁸⁸. Купецькі валки мали ще один вид витрат. Купці з Пра-

²⁸⁵ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 498.

²⁸⁶ Ченцова Н. Митна політика... — С. 129.

²⁸⁷ Білівненко С. Участь козацтва у відкупах та підрядах на півдні України // Козацька спадщина. — Вип. 1. — Нікополь-Запоріжжя, 2005. — С. 138.

²⁸⁸ Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 161.

вобережжя, які прямували на Дін по рибу, йшли через Новий Кодак. Від кордону Вольностей вони мали взяти козацький конвой, що вів їх до Нового Кодака. Послуга ця коштувала 10 крб. до січової скарбниці та якась дешиця на подарунок козакам супроводу. Відмовитися від конвою, напевно, було можна, проте безпеки тоді ніхто не гарантував²⁸⁹. Оплата за січовий конвой від Гарду до Нового Кодака складала 6 крб²⁹⁰.

Достатньо великі митні проблеми мали кодачани з росіянами. Перший аспект — спроби командирів ландміліцьких команд збирати кошти із закордонних купців і січовиків, які їхали з товаром повз Кодацький редут. Незаконність таких претензій цілком дозволяла протидіяти їм²⁹¹. По справжньому непереливки стало Січі після введення нових митних правил, за якими з купців почали брати мито на Кременчуцькій, Переволочанській та Царичанській митницях. Обгрунтування просте і з точки зору інтересів імперії справедливе — через Запорожжя йдуть на експорт товари без митних зборів до державної скарбниці. Кіш надіслав до Петербургу депутацію, яка мала клопотатися про скасування такого мита. Врешті дійшли висновку, що буде встановлено квоти на певні потрібні Війську товари, і їх не будуть оподатковувати, як і вироблену козаками продукцію, яку вони збувають у Гетьманщині.

У козацьких претензіях фігурував і Новий Кодак. Депутати заявляли, що після введення нових правил збори на цьому перевозі знизилися на дві третини, а це гроші, на які Військо несе службу імператриці²⁹². Початкові обсяги того, що Кіш хотів звільнити від мита виявилися мізерними і за порадою своїх представників у столиці січова рада надіслала підвищені вимоги, причому таке зростання обумовлювалося великим числом козаків, в яке врахували не тільки безпосередньо січових, а і «також кодацких и самарских...для болшого числа добавить, яко ж они всегда з Войском и служить должны»²⁹³.

Російські митники не хотіли визнавати за кодацькими козаками повноправності. У скарзі козаків Нового і Старого Кодака, а також зимівників по Сурі та ближніх сіл до Коша йдеться про те,

²⁸⁹ Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 173.

²⁹⁰ Слабченко М. Паланкова організація... — С. 434.

²⁹¹ Архів Коша... — Т.3. — С. 13.

²⁹² Архів Коша... — Т.4. — С. 482-484.

²⁹³ Там само. — С. 508-509.

що на Царичанській митниці з них взяли мито за звіра і рибу. При цьому в паспортах, виданих кодацьким полковником, чітко йшлося про те, що це власна продукція козацьких господарств, яка має бути продана в Гетьманщині. Кіш з цього приводу почав листування з митними чиновниками, доводячи повноправність кодачан²⁹⁴.

Різноманітними були продукти експорту й імпорту Вольностей. Січ вивозила рибу, сіль, хутро, коней, велику рогату худоба. Ввозили переважно борошно, пшоно, горілку, сало, риболовне начиння, мед, тютюн, канати, різні види тканин, готовий одяг, зброю²⁹⁵. Митні реєстри дають також можливість встановити соціальну належність мешканців Лівобережжя, які торгували з Вольностями. На 80 % це козаки різних полків, 14% мешканці невеликих поселень і 6% складають купці з великих міст. Найгарячіші місяці для торгівлі були навесні — у квітні купці їхали на Січ кожні 1-2 дні, а в травні через митницю вже проходило 1-2 купця кожного дня. Після червнево-липневої перерви серпень знову давав 1-2 купця кожного дня, далі потік спадав²⁹⁶.

Торгували у нас люди дуже різні. Іноді їх історії трагікомічні, як у козака Григорія Сторчака. У травні 1754 р. він прийшов на Січ з одним порожнім і одним повним горілкою возом. Спродавшись, одним возом поїхав до Нового Кодака «для покупки вовни». Вже із закупленою вовною він повертається на Січ, бере паспорт на себе і напарника і з вовною та сіллю їде на Крилів. Там комерція також триває успішно, Г.Сторчак повертається і заїздить до свого приятеля в зимівник, а вже звідти — до Нового Кодака, де в нього крадуть коня. З горя він пускається берега, кілька днів п'є. Навіть повернення до зимівника не змогло погамувати образу Г.Сторчака. З Нового Кодака каюком він із товаришами перебирається на лівий берег і за Бригадирівкою краде трьох коней. Звідти манівцями він знову повертається до Нового Кодака, де, очевидно, козак таки отямився і з повинною з'явився до Коша²⁹⁷.

²⁹⁴ Там само. — С. 609-611.

²⁹⁵ Швидько Г. Документи Російського державного військово-історичного архіву про торговельні відносини між Запорозькою Січчю і Гетьманщиною у другій половині XVIII ст. // Південна Україна. — № 4-5 (1999). — С. 9.

²⁹⁶ Головка Ю. Впровадження митної системи на півдні України // Південна Україна. — № 4 (5). 1999. — С. 207.

²⁹⁷ Архів Коша... — Т. 4. — С. 207.

Через Новий Кодак байдаком віз у 1747 р. горілку на Січ кийівський міщанин А.Рудзинський²⁹⁸. У 1749 р. так само, тільки вже возами, везуть горілку на січ С.Малиновський та О.Іванов з м.Вороніж Ніжинського полку. Вони до всього ще й наймають у Новому Кодаку фірманів на свої вози²⁹⁹.

Торгували в наших краях не тільки українці. У серпні 1758 р. кримський татарин Оврам Тута з двома компаньонами приїхали купувати хліб у Новий Кодак і здійснили свою оборудку. Нормальна торгівля під час війни вимагала певного захисту і тому едісанських татар, які приїхали 1771 р. в Стару Самарь так само по хліб, охороняли 25 козаків³⁰⁰.

*В.Штенберг. Малоросійський ярмарок.
Акварель. 1838. Третьяковська галерея, Москва.
(З альбому «З української старовини», Київ: Мистецтво, 1991)*

Цікава історія вийшла з єврейською присутністю у Новому Кодакі. Початок співпраці поклав...рейд запорожців у пониззя Дніпра восени 1770 р. Козаки атакували табір татарського війська,

²⁹⁸ Голобуцький В. Запорозька Січ в останній часи свого існування. — С. 306.

²⁹⁹ Центральний державний історичний архів у м. Києві. Генеральна військова канцелярія. Ф. 51. Спр. 9779. Арк. 1-2.

³⁰⁰ Голобуцький В. Запорозька Січ в останній часи свого існування. — С. 200, 219.

яке привів з походу хан Крим-Герай. Січовики відбили близько 700 полонених — переважно волохів і євреїв. Волохи оселилися трохи нижче Старого Кодаку, а з євреїв козаки вирішили взяти викуп — 8 000 крб., причому несплата викупу означала охрещення. Полонених євреїв оселили в Новому Кодаку і полковник С.Блакитний переймався, як їх годувати. Шестеро ж єврейських представників мали зібрати викуп за 5 місяців. Спроби діяти через генерал-фельдмаршала П.Румянцева виявилися марними — на його прохання відпустити «новокодацьких бранців» П.Калнишевський категорично не відмовив, але пояснив, що традиція передбачає внесення грошей, інакше надалі січовики просто не будуть ходити в такі виправи. Врешті справу владнали на 600 карбованців і в січні 1772 р. кодацький полковник Г.Попович виділив ескорт для супроводу євреїв до польського кордону³⁰¹.

Справа на тому не закінчилася. Поки йшли перемовини, один з найзаможніших кагалів Правобережжя — Уманський — налагоджує тісні контакти з Кошем. Варто згадати, що після повернення додому відпущені євреї вислали на знак подяки в подарунок козакам 8 голів цукру. Нехай небагато, але символічно. Кошовий отаман П.Калнишевський отримав 40 аршин тонкого кармазину. З боку кагалу переговори про співробітництво вели лідери — Самуїл Маркович, Марк Лазаревич, Мошел Йосифович. Практичні результати не примусили чекати — С.Маркович, Н.Нусимович і Х.Беркович започаткували на Січі торговельну кампанію, якій козаки давали охорону на території Вольностей. Філія цієї компанії діяла в Старому і Новому Кодаках. Окрему компанію для торгівлі з Кошем заснував Майорка Майоркович³⁰². Приклади обладок із євреями можна множити — у травні 1772 р. Я.Ломаний продав купцю марку Соломону 18 тон збіжжя і виручив понад 10 тис. крб³⁰³.

У Вольностях досить добре був розвинутий ринок цінних паперів. Велику кількість боргових розписок, векселів, зобов'язань знайшли росіяни під час опису конфіскованого ними у старшин і козаків майна³⁰⁴. Задokumentовано випадок лихварництва в Новому

³⁰¹ Русина О., Горобець В., Чухліб Т. Незнайома Клію. — К., 2002. — С. 274-276.

³⁰² Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 70-71.

³⁰³ Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 194.

³⁰⁴ Там само. — С. 174.

Кодаку, коли військовий старшина Лук'ян Великий залишив удовій попаді Килині 2 000 крб., щоби вона позичала їх під відсотки³⁰⁵.

Розвинена торгівля вимагає відповідної інфраструктури. Заможні козаки і посполиті володіли заїжджими дворами, шинками, льодовнями³⁰⁶. Найстарший поки що шинок досліджено на території м.Самарь, поруч із перевозом. Під час археологічних розкопок тут на невеликій ділянці виявлено велику кількість монет дрібних номіналів, їх фрагментів та битого гутного скла: переважно чарок, кухлів і кварт. Поруч із шинком розташовувався льох або льодовня. Цей шинок впевнено датується першою половиною — серединою XVII ст. за нумізматичними знахідками. Привертає увагу половина срібної копійки часів царя Михайла Федоровича. Річ у тому, що інша половина цієї ж монети знайдена на місці церкви. Надзвичайно промовистою є знахідка у дворі шинка ще однієї монети: приблизно чверть її обрізана, край заточений, а на корпусі прошліфовані виймки під пальці. Найшвидше ми маємо справу із злодійським інструментом для зрізання гаманців³⁰⁷.

Неодноразово згадується як центр відповідного відпочинку в документах Новий Кодак. Наприклад, сюди з Самарі, де він говорив на Спаса, їде «впиватися» козак П.Музика³⁰⁸. Шинки вимагали кухарів та іншої обслуги. Як такий кухар у козака Нечипораки в Новому Кодаку згадується козак Григорій Бандурка³⁰⁹. Господар шинка сплачував податки до військового скарбу. В 1768 р. зі звичайного шинка збирали 2 крб. 50 коп., з шинка із льохом та льодовнею — 5 крб. У 1770 р. в другому випадку сума зменшилася до 4 крб. 50 коп. У 1768 р. в Кам'янці-Лівобережній 8 шинків мали одружені козаки і 5 — холості. Двома роками пізніше у Кодацькій паланці загалом було 74 шинки, а в 1773 — 75. За 1773 р. є розкладка по населених пунктах: у Новому Кодаку — 30, Старому — 11, Кам'янці-Лівобережній — 7, Старій Самарі — 10³¹⁰. Загальна сума зібраних «шинкових» грошей у Кодацькій паланці

³⁰⁵ Лиман І. Церква в духовному світі запорозького козацтва. — Запоріжжя, 1997. — С. 29.

³⁰⁶ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — С. 505

³⁰⁷ Ковальова І., Шалобудов В., Векленко В. Нові дослідження посаду... — С. 30-32.

³⁰⁸ Архів Коша... — Т. 4. — С. 228-229.

³⁰⁹ Там само. — Т. 4. — С. 729.

³¹⁰ Голобуцький В. Запорозька Січ в останній часи свого існування. — С. 294-299, Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 429.

становила в 1771 р. — 205,7 крб., а в 1773 р. дещо менше — 172,2 крб. Як бачимо, тривала війна не сприяла шинкуванню.

Важливим елементом організації торгівлі були ярмарки та базари. В Новому Кодаку проводилося три ярмарки на рік — 15 серпня, 26 вересня та в грудні³¹¹. За відповідною відомістю середини XVIII ст., де перераховувалися всі ярмарки в Гетьманщині, про Стару Самарь сказано: «торгов и ярмонков не бивает»³¹².

Щоденна торгівля кипіла на базарі. Базар мав свого старшого — отамана, який стежив за порядком і чесністю торгівлі. Зупинка життя базару лякала паланкову старшину. Кодацький полковник І.Горбоніс у 1760 р. писав до Коша, що в Новому Кодаку поширилася чутка про чуму на Січі, від чого торговці полякалися і базар припинив роботу, тому люди відчувають нестачу хліба й інших товарів. Полковник просив Кіш надіслати офіційне повідомлення про стан справ, яке заспокоїть народ. Звичайно, не маючи бухгалтерських документів, ми не можемо визначити грошові обороти новокодацького базару, але про їх порядок свідчить сума в 500 крб. сріблом, вкрадена з лавки купців Олексія та Григорія Баранчикових³¹³.

Існують дані за останні часи існування Січі про кількість торговельних лавок. З 1771 по 1773 рр. в Новому Кодаку їх налічувалося від 30 до 40, у Старому — від 11 до 18, в Старій Самарі — 3. Нерухомість ця була привабливою для мешканців інших міст. Навесні 1775 р. Мойша Юзефович з Уманщини за борг в 30 крб намагався отримати крамницю новокодацького мешканця І.Решетняка. Як мінімум, він не програвав на цій оборудці³¹⁴.

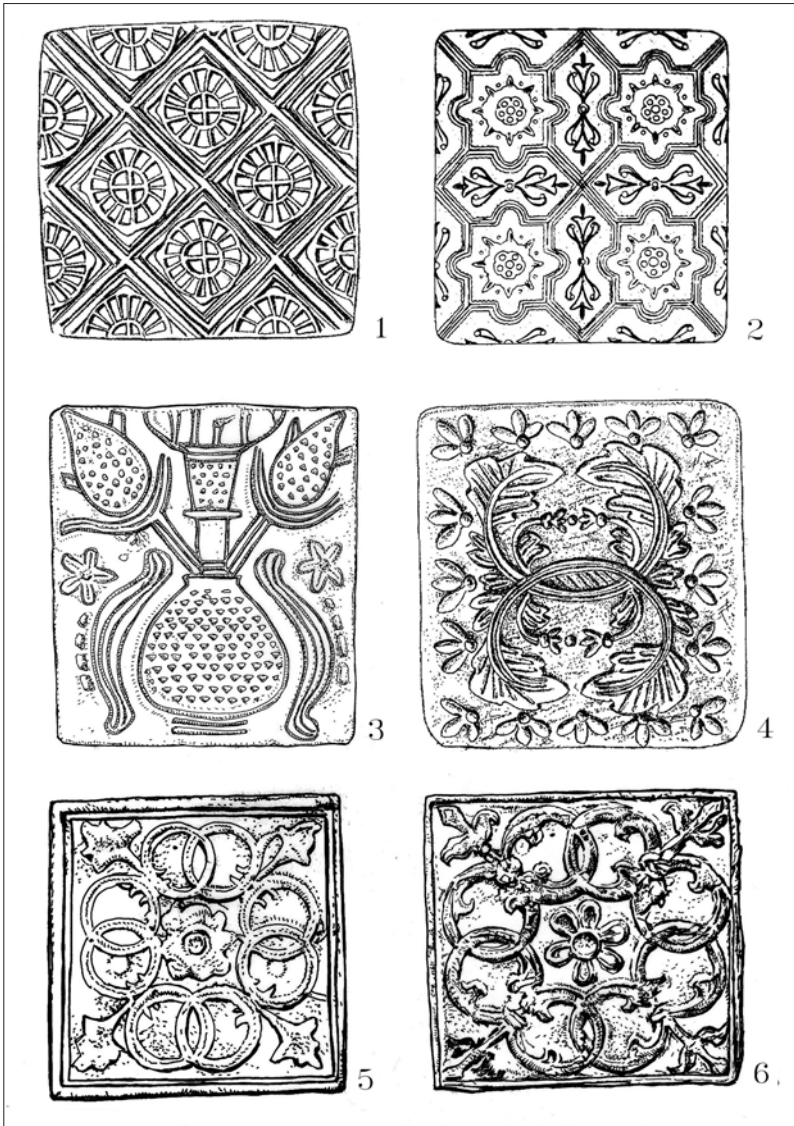
Підсумовуючи, зазначимо, що в районі впадіння Самари в Дніпро проходили кілька важливих шляхів, як річкових, так і суходольних. Ці комунікації постали емпіричним шляхом і прилаштовувалися до рельєфу. Завдяки наявності зручних перевозів транспортними вузлами стають Стара Самарь, Кам'янка-Лівобережна та Новий Кодак, що надавало імпульс до розвитку цих поселень.

³¹¹ Старостін В. Столиця степового краю. — С. 35.

³¹² Ділова документація Гетьманщини. — К., 1993. — С. 288.

³¹³ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 293-294, 504.

³¹⁴ Історія міста Дніпропетровська. — С. 73.

Коробчасті кахлі знайдені у Надпорожжі:

1, 2, 4 – Богородицька фортеця (за Маріною З.);

3 – Усть-Самарська фортеця (знайдена Бінкевичем В. і Камеко В., прорис Харлан О.);

5, 6 – Кодацька фортеця (ДІМ ім. Д.Яворницького, прорис Харлан О.)

Ще одним поштовхом до розвитку стали зручні умови для господарювання, яке в своєму розвитку пройшло кілька етапів. На першому переважала екстенсивна економіка — полювання та рибальство. Далі до занять місцевого населення долучається скотарство. Вже у XVIII ст. все більшу роль починає відігравати землеробство. Прикметною рисою еволюції господарства є відсутність чіткого поділу між етапами і присутність різних видів господарювання протягом всієї історії Запорозжя — змінювалася лише питома вага полювання, рибальства, скотарства, землеробства тощо.

Особливістю розвитку торгівлі був переважно транзитний її характер у XVI–XVII ст. і наростання ввозу для споживання і вивозу власної продукції у XVIII ст. У цей час козацькі слободи перетворюються центри збуту перш за все сільськогосподарської продукції місцевого виробника, а ремесло має локальне значення і обслуговує потреби місцевого ринку.

РОЗДІЛ 3. ЛЮДИ

Заселення Вольностей і наповнення мешканцями козацьких слобід на місці Дніпропетровська та в його околицях відбувалося нерівномірно. Для частини козаків, особливо у XVII ст., актуальним було байдуже ставлення до переселенців. Існувало правило про невидачу будь-яких людей із Низу і його свято дотримувалися. Проте для цього варто було шукати власне «козацького хлібу», а щодо селянської колонізації можна було наштовхнутися на побоювання, мовляв, «притягне за собою пана». Січова старшина, яка вміла мислити перспективними категоріями, розуміла потребу колонізації Вольностей, оскільки їх незаселеність в умовах стабілізації військово-політичного становища у другій половині XVIII ст. слугувала потужним аргументом для урізання запорозької території і поселення тут різноманітних переселенців. А люди, звичайно, йшли. І вже в 1703 р. маємо повідомлення про реакцію низовиків стосовно спроб затримати переселенців. Один із поорільських сотників Полтавського полку намагався зупинити близько 40 мешканців своєї сотні, які вирішили шукати долі на Запоріжжі. Кодацький полковник, щоби захистити переселенців, вивів назустріч своїх козаків. Спілкування виявилось гарячим, під полтавським старшиною кодачани навіть убили коня. Врешті, «аргументи» січовиків виявилися більш вагомими²¹⁵.

²¹⁵ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 251.

Запорозький козак.

*Літографія невідомого художника першої половини ХІХ ст.
(З книги Д.Яворницького «Історія запорозьких козаків», т. I. СПб, 1895)*

Широкою хвилею пішло переселення після повернення Січі під протекторат Російської імперії в 1734 р. Першими небезпеку відчули знову поорільські сотні, традиційно найтісніше пов'язані із Запоріжжям. Вже у березні 1736 р. старшина царичанської і кийтайгородської сотень скаржилася на переселення як козаків, так і посполитих до «новонаселюваної запорожської слободи Кодак» та інших місць у Вольностях. Причини також наводяться у документі — зростання повинностей у зв'язку з війною та, додамо від себе, постійні вимоги харчів та возів з боку регулярних військ, які через Поорілля висувалися до Самари. Всього на початок 1736 р. прикордонні сотні втратили 16 козацьких та 92 посполиті родини. Старшина клопоталася про примусове повернення цих людей³¹⁶.

*Одяг козацького населення (козачка, козак, козацька старшина).
Прорис О. Харлана з карти України, складеної Г.-Л. де Бопланом у 1648-1650 рр.
(З альбому В. Кордта «Матеріали з історії російської картографії», 1899-1910)*

Доля переселенців стала однією з проблем, які розглядала так звана Старосамарська комісія. Запорожці намагалися ліквідувати старосамарську сотню, представники Полтавського полку — відмежувати для неї землі. Одним зі способів тиску на Кіш стала вимога повернення населення, яке з Гетьманщини перейшло жи-

³¹⁶ Центральний державний історичний архів у м. Києві. Генеральна військова канцелярія. Ф. 51. Спр. 5643. Арк. 1-8.

ти у Вольності. До складу комісії разом із січовими старшинами Г.Лантухом та П.Кириловим у 1752 р. увійшов кодацький паланковий писар Петро Шафрановський. Поза тим, що за рік інші члени комісії із запорозької сторони змінилися, П.Шафрановський продовжив свою роботу³¹⁷.

Таке рішення Коша не викликає здивування. Якщо територіальні проблеми, якими переймалася Старосамарська комісія, стосувалися перш за все Самарської паланки, то претензії полтавських старшин на населення — Кодацької. Гетьманські старшини вимагали виселення всіх лівобережних вихідців із Самарчика, Старого і Нового Кодаків, Кам'янки-Лівобережної, Кам'янки Вищої (Дніпродзержинськ), Кам'янки Нижчої (Лоц-Кам'янка)³¹⁸.

Претензії на людей відхилилися Кошем стільки, скільки було змоги. У липні 1752 р. Січ інструктувала своїх депутатів, що насильницькі дії неможливі, вони спричинять збитки і тому: «Як сюда доброволно пришли, так и обратно пусть отходят»³¹⁹. За рік запоражцям довелося погодитися на можливість виселення переселенців із Самарчика, але для Кодаків знайшовся імператорський указ, який прямо зобов'язував Січ залюднювати ці поселення різним народом. Проте гетьман К.Розумовський, у віданні якого знаходилася Січ, у листопаді 1753 р. наказав таки виселяти колишніх мешканців Гетьманщини зі Старого і Нового Кодаків³²⁰.

Попри однозначність ситуації, Кіш шукає можливості тягнути час. У січні 1754 р. «палкому» бажанню Запоріжжя виконати гетьманський наказ завадили важливі прикордонні справи, а спроба у грудні 1755 р. депутатів Миргородського і Полтавського полків пошукати своїх колишніх підлеглих у Кодацькій і Самарській паланках, наштотувалась на заспокійливу відповідь січової влади. Кіш переконував, що звідси вже всі добровільно повернулися до Гетьманщини³²¹.

³¹⁶ Центральний державний історичний архів у м. Києві. Генеральна військова канцелярія. Ф. 51. Спр. 5643. Арк. 1-8.

³¹⁷ Архів Коша... — Т. 3. — С. 24, 63.

³¹⁸ Там само. — Т. 3. — С. 61-62.

³¹⁹ Там само. — Т. 3. — С. 54-55.

³²⁰ Там само. — Т. 3. — С. 63, 88.

³²¹ Архів Коша... — Т. 3. — С. 94-95, 170-171.

Невпевненість у завтрашньому дні справді призводила до того, що багато хто з переселенців покидав обжиті місця. Паланкова старшина не контролювала, куди саме вони їдуть. Наскільки можна зрозуміти з документів, вона заохочувала залишатися у Вольностях, тільки подалі від битого Кодацького шляху, яким постійно йдуть подорожні, здатні видати очільникам Гетьманщини наявність тут колишніх підданців. Кодацький полковник Ф.Іванов у 1754 р. за наказом Коша заспокоював мешканців Старого і Нового Кодаків — Січ таки сподівалася відстояти їх право легально жити тут. Проте люди не дуже вірили у позитивне для них рішення і шукали іншого місця. Всього паланка втратила 154 родини³²².

Під тиском гетьмана Кіш наказав самарському і кодацькому полковникам скласти списки вихідців із Лівобережжя. Та найцікавішими є побажання про критерії таких списків. Переселенцям, які служили у Війську хоча б місяць, а потім записалися в посполиті, треба було зазначити їх службу і не вказувати терміну. Фактично, Кіш прямо штовхав полковників на подання неправдивих відомостей, які б дозволили залишити людей на місцях³²³.

Цікаво, що при цьому тривало переселення мешканців Старої Самарі в запорозькі слободи, зокрема Новий і Старий Кодак, на що гетьману скаржився сотник І.Березань. Будь-які спроби з боку лівобережної старшини самостійно повернути втікачів були приречені. Наприклад, у травні 1756 р. сотник Яресківський О.Попатенко і сотник Соکیلський Я.Леонтієв (обидва — Полтавського полку) стояли проти Нового Кодака і хотіли шукати «своїх». Кіш попередив, що їх просто-напросто виженуть силою як тільки вони почнуть реалізовувати свої наміри³²⁴.

Захищати козаків і посполитих було в правилах і паланкової старшини, причому часто легальність методів є сумнівною — на відміну від ефективності. Наприклад, у 1753 р. крилівський сотник Г.Рудь (Миргородський полк) скаржився до полкової канцелярії на переселення мешканців його сотні до Кодацької паланки. Намагаючись зібрати з них податки, він надіслав до Нового Кодака отамана с. Стецівка Герасима Лесенка. Цифри переселенців з Крилівської сотні до Кодака справді вражають — 157 осіб. Місія

³²² Там само. — Т. 3. — С. 118-119.

³²³ Там само. — Т. 3. — С. 275-276.

³²⁴ Там само. — Т. 3. — С. 184, 332.

стецівського отамана провалилася — за наказом кодацького полковника С.Савелієва йому на шию та ноги забили колодки. Далі — гірше. Бідолашного Г. Лесенка завели на полковничу кухню і черпаком для води били доти, доки черпак не розсипався. С.Савелієв ще передав крилівському сотнику листа, в якому обіцяв, що гроші збирати не дозволить. Г.Рудь поскаржився до полкової канцелярії і зачитував звернення кодацького полковника: «... ежели б и я (тобто сотник — О.Р.) к ним в Кодак пришел, никаких дач платить не буду». Найцікавішою є реакція Коша на скаргу Генеральної військової канцелярії. С.Савелієва «жорстоко» покарали — позбавили посади полковника (не забуваймо, що паланкові полковники обов'язково змінювалися щороку, а іноді й частіше). Щодо його дій, то, на думку Коша, представник Миргородського полку неправильно зрозумів полковника — той зовсім не хотів забороняти збирати в Новому Кодаку податки³²⁵.

Переселилися на нові землі найрізноманітніші люди. Наприклад, на початку 1740-х рр. в Кодаку оселився колишній війт м. Кишеньки Полтавського полку Клим Проценко. З огляду на його попереднє становище, навряд чи він був людиною незаможною³²⁶. Проте частіше маємо справу з величезним небажанням людей виконувати обтяжливі повинності і прагненням самим вирішувати свою долю. Зупинити таких було дуже важко. У 1764 р. до Кодацької паланки втекли з Єлизаветградського полку І. Махиня, Д. Проходченко, Я. Коваль і С. Мовчан. Їх вдалося повернути, але незабаром І. Махиня та Я. Коваль знову у Вольностях. І не менш традиційно паланкова старшина абсолютно не схильна виконувати вимоги Єлизаветградського полку про їх повернення³²⁷.

Особливість Кодацької і Самарської паланок полягала як у віддаленості від татарських кочовищ, так і в сприятливих для землеробства природних умовах, що робило їх найбільш заселеними у Вольностях. Це відзначав у 1756 р. кодацький полковник С.Мовчан³²⁸. Постає питання про цифри і вирішити його не так просто.

³²⁵ Архів Коша... — Т. 3. — С. 96-102.

³²⁶ Там само. — Т. 1. — С. 219.

³²⁷ Архів Коша... — Т. 1. — С. 223-225.

³²⁸ Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 48.

*Запорозька землянка. Малюнок з альбому Мюнца.
Державний історичний музей. Прорис О.Харлана*

Стосовно Нового Кодака, то перші доступні нам цифри припадають на 1752 р. Тоді в місті налічувалося 150 тяглих та 101 піших дворів посполитих. Але в цьому випадку не враховане козацьке населення Нового Кодака³²⁹. Системну ревізію здійснили січові старшини І. Чугуївець та І. Домонтович у 1754 р. У лютому 1754 р. в Новому Кодаку нараховувалося близько 500 дворів. Ймовірно, їх кількість ще восени 1753 р була більшою, бо за інформацією полковника восени, взимку і навесні 1753-1754 рр. з Кодацької паланки вийшли 154 родини і «многое число произшедших людей з Кодаку також і з околичних сел хат в пустоши находятся»³³⁰. Новий Кодак на 1756 р. мав 127 козацьких і 326 посполитих дворів, що разом дає цифру 453³³¹.

Заплутаною виглядає ситуація на середину 1760-х років. Сповідна книга Старокодацького хрестового намісництва за 1766 р пропонує вважати, що Новий Кодак має всього 121 двір і 1262 мешканця (чоловіки і жінки різного віку, від немовлят

³²⁹ Історія міста Дніпропетровська. — С. 70.

³³⁰ Архів Коша... — Т. 3. — С. 113, 118-122.

³³¹ Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 79.

починаючи)³³². Але за два роки реєстр Коша, за яким збиралися податки з посполитих, обраховує в Новому Кодаку 157 тяглих і 113 піших дворів — разом 270³³³. Знову ж, козацькі обійстя не потрапляють до переліку. Певний різнобій маємо і в цифрах за 1774 р. За одними повідомленнями, в Новому Кодаку було 132 двори³³⁴. Проте розкладка тяглих і піших посполитих дає іншу картину — відповідно 190 і 80 господарств, що у підсумку тільки за посполитими дає цифру 270³³⁵. Докладніше до цих невідповідностей ми ще повернемося.

Перші цифри по Старому Кодаку з'являються у джерелах в 1750-х роках. У 1756-1757 рр. тут нараховувалося 18 тяглих і 19 піших обійсть³³⁶. Цікавий різнобій дають 1766 і 1767 роки. Кількість дворів у обох випадках однакова — 50. Проте чисельність населення в 1766 визначається цифрою 775 осіб, а роком пізніше — 1015³³⁷. Як за рік додалося 240 людей — питання до переписчиків. Так само питання — як вже в наступному році у Старому Кодаку налічувалося 48 тяглих і 42 піших господарства³³⁸.

Стара Самарь, яка належала до більш бюрократизованої системи Гетьманщини, дає трохи докладніші відомості. Відновлення її людності, за інформацією Генеральної військової канцелярії, розпочинається в 1731 р. і оселяються тут як запорожці, так і мешканці Правобережної і Лівобережної України. З дозволу фельдмаршала Мініха під захистом ретраншементу 1738 р. переводить своїх людей запорозький отаман Баран, а 1741 невстановлена кількість вихідців із Лівобережжя переходить з Усть-Самари під фортечні мури Старої Самарі. Далі звідомлення більш детальні: 1742 р. дав 219 новопоселенців, а 1744 — 439³³⁹.

Мобільність населення була дуже високою і люди не тільки прибували, а і вибували. За 1746 р. зі Старої Самарі втекли до Ста-

³³² Гісцова Л. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії як джерело до вивчення історії поселень Вольностей військових // Січеславський альманах. — Вип. 2. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 22-24.

³³³ Історія міста Дніпропетровська. — С. 70.

³³⁴ Кочергін І. Козацький період в історії міста Дніпропетровська // Січеславський альманах. — Вип. 1. — Дніпропетровськ, 2005. — С. 177.

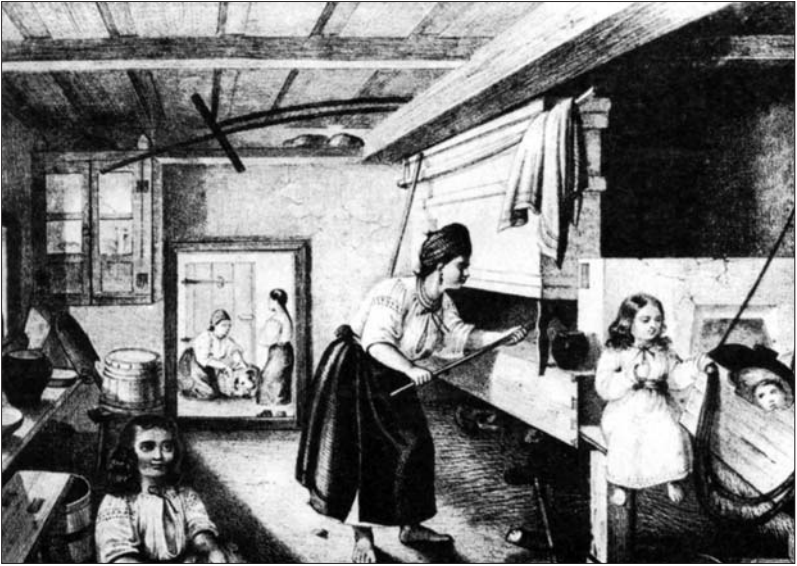
³³⁵ Історія міста Дніпропетровська. — С. 70.

³³⁶ Там само. — С. 70.

³³⁷ Гісцова Л. Сповідна книга... — С. 25, Макаревський Ф. Матеріали... — С. 95.

³³⁸ Історія міста Дніпропетровська. — С. 70.

³³⁹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 43-44.

*Селянська хата. Малюнок Білоусова, літографія Лемерсьє. 1843.
(З альбому «З української старовини», Київ: Мистецтво, 1991)*

рого і Нового Кодаків мешканці 125 обійсть. До 1751 р. загальна кількість втікачів сягнула 331 двору, а в самій Старій Самарі на літо 1753 р. залишилися 187 обійсть — 89 козацьких і 98 посполитих. На осінь цього ж року стало менше ще на 23 двори. Перепис 1756 р. дав схожу картину — 75 козацьких і 76 посполитих дворів, причому специфікою Старої Самарі було те, що найчастіше в дворі розташовувалася лише одна хата³⁴⁰.

Старшина цього містечка скаржилася, що під пресингом січовиків найзаможніші господарі перейшли під запорозьку протекцію, а в Старій Самарі на серпень 1758 р. залишилося близько 150 хат³⁴¹. Тривале протистояння завершилося згоном на початку 1762 р. тих мешканців, що ще залишалися — січова команда під орудою військового осавула Лук'яна Великого дозволила лиши-

³⁴⁰ Кузик Т. Відомість про залінійні поселення від 17 січня 1762 р. як джерело до історії Старосамарської сотні Полтавського полку // Січеславський альманах. — Вип. 2. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 29.

³⁴¹ Архів Коша... — Т. 3. — С. 364.

тися на своїх місцях тільки священству — так два подвір'я і фігурують в звітах за 1766 р.³⁴². Проте надалі Січ не протидіяла заселенню Старої Самарі, адже вона була передана під запорозьку юрисдикцію. Вже 1773 р. тут нараховувалося 66 козацьких і 252 посолитих обійстя³⁴³.

Перед дослідником постає проблема вірогідності інформації про чисельність населення запорозьких поселень. Власне, цифри ми можемо отримати тільки із запорозьких переписів, причому вони здійснювалися як паланковою старшиною, такі представниками Коша. Так, на початку 1754 р. І.Домонтович та І.Чугуївець за завданням кошового отамана переписували населення Кодацької і Самарської паланки, яке стало предметом суперечки із Гетьманщиною. Ці старшини мали на руках інструкцію, яка вимагала відзначити походження всіх мешканців для відсилання в майбутньому вихідців із Лівобережної України на місце попереднього проживання. Паланкові писарі і підписки допомагали І.Домонтовичу та І.Чугуївцю, а усі їх матеріальні вимоги виконувала паланкова старшина. Такий перепис, можна припустити, був доволі точним — адже він призначався виключно для внутрішнього користування січової адміністрації. Ретельність переписчиків підтверджує конфлікт із новокодацьким городовим отаманом, який занижував кількість дворів у місті³⁴⁴.

Могли проводити переписи і місцеві старшини. Дуже показовим є випадок із спробою у 1756 р. представників Полтавського полку провести перепис так званих «залінійних» поселень, куди дуже часто переселялись мешканці Полтавщини. Кіш спочатку погодився, але в липні 1756 р. наказав самарському полковнику не допускати гетьманських старшин до перепису, провести його самостійно і відіслати в Кіш, який вже сам надасть гетьману потрібні цифри³⁴⁵.

Про небажання Коша давати точні дані щодо чисельності населення свідчить спроба С.Андрієва, призначеного восени 1761 р. старокодацьким хрестовим намісником, виконати вказівку київського митрополита і «по всем команды моей приходским церк-

³⁴² Кузик Т. Відомість про залінійні... — С. 33, Гісцова Л. Сповідна книга... — С. 25, Макаревський Ф. Матеріали... — С. 25.

³⁴³ Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 135.

³⁴⁴ Архів Коша... — Т. 3. — С. 101-103, 115.

³⁴⁵ Там само. — Т. 3. — С. 199.

вам, двори описать и ревизию учинить». Священник, який не перший рік служив у Новому Кодаку, не став самостійно виконувати наказ митрополита і звернувся до Коша по дозвіл. Реакція Коша ілюструє підхід до надання таких відомостей. По-перше, С.Андрієву наказали писати «без излишества». По-друге, він мав надіслати результати спочатку на Січ для апробації³⁴⁶. У розпорядженні дослідників є цифри переписів, які здійснювали після ліквідації Січі російські урядовці. З'ясувалося, що Кіш зменшував чисельність мешканців і кількість дворів приблизно вдвічі³⁴⁷. Звичайно, ми не можемо автоматично множити на два всі наявні цифри, але загальна політика Коша справді спрямовувалася на введення урядових структур в оману, що дозволяло просто не повідомити переселенців із Гетьманщини і не видавати їх.

Попри всю умовність цих цифр ми можемо користуватися тільки ними — інших у нас немає. Цікавою є характеристика населення за віковою статевою та становою ознаками, яку на підставі сповідної книги Старокодацького хрестового намісництва за 1766 р. робить Л.Гісцова. Пересічно чоловіків і жінок було порівну. Наприклад, у Старому Кодаку мешкали 392 чоловіки і 383 жінки, в Кам'янці-Лівобережній — 349 і 336. Найбільшим було переважання чоловіків у Новому Кодаку — 650 до 612³⁴⁸.

У кожному переписаному дворі зазвичай було кілька хат, в яких жили господарі з різними прізвищами. Зазвичай на обійсті нараховувалося від 2 до 8 хат, пересічно ж — 4 хати. Кожен двір у Новому Кодаку в середньому налічував понад 10 людей, у Старому Кодаку — 15,5, в Кам'янці-Лівобережній — так само 15,5. Кількість хат на обійсті залежала від станової належності господарів: найменше їх було у господах осіб духовного звання, найбільше — у дворах посполитих. За віковою ознакою населення було доволі молодим — діти склали близько половини людності. За питомою вагою співвідношення «люди духовного звання — козаки — посполиті» виглядало так: у Новому Кодаку 39:123:1042; у Старому Кодаку 28:100:639; в Кам'янці — Лівобережній 37:180:444³⁴⁹. Після згону 1762 р. в переписі не фігурує козацьке і посполите населення Старої Самарі,

³⁴⁶ Кузьмук О. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоовічі монастирі в XVII-XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. — К., 2006. — С. 124.

³⁴⁷ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 137.

³⁴⁸ Гісцова Л. Сповідна книга... — С. 25.

³⁴⁹ Гісцова Л. Там само. — С. 25.

але дані за 1756 р. дають нам майже рівне, що нехарактерно для запорозьких поселень, співвідношення козацьких (75) і посполитих (76) обійсть³⁵⁰.

Основними становими групами в запорозьких поселеннях були козаки і посполиті. Посполите населення, яке не несло воєнної служби і не мало політичних прав у Війську, з точки зору паланкової адміністрації поділялося на кілька груп, причому в основі поділу лежав критерій не професійний, а майновий. Така диференціація потрібна була виключно для призначення розміру податку та обсягу повинностей. Першою групою були «тягли», іноді документи іменують їх «можними». Вони обов'язково мають власне господарство, доволі часто — володіють нерухомістю (шинок, млин). Проте ключова ознака — наявність власної худоби, що і робить їх тяглими. Друга група — «піші». Зрозуміло, що ці посполиті не мають власної худоби, але їм належить обійстя або хата. «Підсусідками» називали людей, які не мали власного житла, а мешкали в чужому. Їх, на відміну від перших категорій, найчастіше рахували по сім'ям.

Посполиті загалом сплачували Війську певний грошовий податок і відбували різного роду повинності. Розмір податку та розкладка його по родинам здійснювалася посполитим отаманом і громадою у порозумінні з паланковою старшиною. На 1773 р. такий податок для «тяглих» дорівнював 80 копійкам, для «пішого» — 30³⁵¹.

Повинності посполитих регулювалися потребами та звичаєвим правом. Переважно це було лагодження мостів чи гребель. У воєнний час посполиті мали ставати на оборону Нового Кодака, причому старшина піклувалася про наявність у них зброї. Також у травні 1772 р. з різних місць паланки до Нового Кодаку прибули 30 посполитих, що мали косити сіно на потреби Війська. Посполиті також надавали квартири гінцям та подорожнім у службових справах козакам, але годували їх у тому ж Новому Кодаку з «росходов городових»³⁵².

Збереглися дані по Кодацькій паланці про співвідношення «тяглих» і «піших» за зиму 1770–1771 рр. Цікаво, що вони обрахо-

³⁵⁰ Кузик Т. Відомість про залінійні... — С. 32.

³⁵¹ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — С. 502, Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 135-136, 139.

³⁵² Архів Коша... — Т. 3. — К., 2003. — С. 111, Голобуцький В. Запорозька Січ в останній часи свого існування. — С. 264.

вані не виключно в Новому чи Старому Кодаку. Йдеться про Новий Кодак, Половицю і хутори навколо, в яких налічувалося 137 тяглих і 113 піших. Можливо, йдеться про городову округу, яку в документі 1754 р. названо селами, до отманства новокодацького городового отмана належними. Схожа ситуація зі Старим Кодаком, до якого приєднані Чаплі, Кимдиківка та Набоківка. Тут було 48 тяглих і 42 піших. Окремо названо Чаплинську Кам'янку, яка мала лише вдвічі менші за Старий Кодак із округою показники — 22 тяглих і 21 піший посполитий. Пересічно співвідношення тяглих і піших характеризується як 55 до 45.

Цифри 1774 р. говорять лише про тяглих. У Новому Кодаку їх було 120, Старому — 41, Таромському — 28³⁵³. Іноді в підсусідках намагалися заховатися заможні господарі, але для набуття такого статусу звичай вимагав підтвердження з боку Коша, як це було в жовтні 1771 р. із мешканцем Старого Кодака Миколою Гончаренком, який справді не мав майна і Кіш наказав не притягати його до жодних пвинностей³⁵⁴.

Козацький стан також не був вільний від податків, але, наскільки дозволяють судити документи, гроші збиралися не порівну з кожного козака, а відповідно до рівня його статків. Яскравим підтвердженням є збирання коштів у 1760 р., коли в Самарчику зі 107 козаків старшина стягнула 147 крб., а в Новому Кодаку з 127 козаків лише 110 крб. Як би не було сумно це визнавати дніпропетровцю, але предки сучасних новомосковців тоді жили заможніше³⁵⁵.

Так само, як і посполиті, козаки мали певні обов'язки перед Військом. У мирний час вони несли службу найчастіше не в Січі, а в гарнізоні паланки чи в роз'їздах. Проте дехто залучався до січової служби, як козаки з Нового Кодаку, які охороняли пушкарню із підозрюваними у різних злочинах³⁵⁶.

Основна служба у воєнний час, зрозуміло, була на фронті. Проте тилові команди також існували і в 1768 р. паланкові козаки одвуконь та з припасами охороняли фортецю в Новому Кодаку і цілодобово несли караули, відстежуючи можливий ворожий на-

³⁵³ Архів Коша... — Т. 3. — С. 111, Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 250.

³⁵⁴ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 255-256.

³⁵⁵ Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 159.

³⁵⁶ Архів Коша... — Т. 3. — С. 649.

пад. До повинностей варто долучити можливі роботи у військових зимівниках чи постої, але за обсягами із власне козацькою службою вони не зрівняються. Дехто, як новокодацький козак Киргиз, намагався ухилитися і вислати на війну за себе найманця, проте найчастіше такі спроби зупинялися доволі швидко³⁵⁷.

Козацький статус, навіть попри війну і небезпеку був привабливим для посполитих. Доволі випадків із прагненням його здобути. Узагальнено про це свідчать рапорти Кошу новокодацького городового отмана Ф.Щербини у січні і кодацького полковника в квітні 1773 р. Ці старшини повідомляли, що за кілька воєнних років багато посполитих зголосилися до козацької служби, а сума податку на посполитих паланки залишилася незмінною, що ускладнює життя посполитій громаді³⁵⁸. Ілюструють правдивість такого твердження приклади з кам'янським мешканцем Г.Клименком, який перейшов у козаки і не мав, за наказом Коша кодацького полковнику Поповичу, відбувати посполиті повинності. Аналогічна історія — із старокодачанами Максимом і Петром Сохачами, таромчанином Матвієм Сторчаком тощо³⁵⁹.

Кіш проводив дуже активну політику залучення нових поселенців у Вольності, причому основними джерелами залюднення стали Лівобережна і Правобережна Україна. Якщо проаналізувати дані по Старій Самарі за 1756 р., то виявиться, що більшу частину його мешканців становили мешканці із Полтавського (близько 58 %) та Миргородського (бл. 9 %) полків. Корінні мешканці Вольностей склали бл. 12 %, а вихідці з Правобережжя — бл. 9 %. Так само сотенна старшина підтверджує цю тенденцію — городовий отаман Ф.Байрак, осавул І.Касян та хорунжий П.Бабенко — полтавці, писар Д.Любарський — миргородець і лише сотник І.Березань — вихідець із Чернігівського полку³⁶⁰.

Порівняємо становище із переселенцями на правому березі в тому таки 1756 р. Хоча у відомості йдеться виключно про посполитих, можна припустити схожу картину і для козацького стану. Новий Кодак став домівкою для 245 мешканців Гетьманщини і

³⁵⁷ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 205, 261-262.

³⁵⁸ Там само. — С. 261, Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 135.

³⁵⁹ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 260-261, Олійник О. Місце зимівника в територіально-адміністративному устрої запорозьких Вольностей // Південна Україна. — № 1 (1996). — С. 56.

³⁶⁰ Кузик Т. Відомість про залінійні... — С. 32-33.

Слобожанщини, причому кількість слобожан зникло мала. Переважно це вихідці з Полтавського та Миргородського полку. Вихідців із Правобережжя налічувалося 59 родин, більшість яких переселилася з Чигиринщини та Корсунщини³⁶¹. В Таромському співвідношення ліво — і правобережців виглядало як 39 до 27, а в Старому Кодаку 18 до 9³⁶². Як бачимо, питома вага правобережців значно вища, аніж у Старій Самарі, що й не дивно з огляду на географію. Легальний потік лівобережців дещо зменшився після заходів К.Розумовського, який намагався не дозволяти переселення і повертати тих, хто таки зумів перейти Українську лінію. Навіть офіційний дозвіл на переселення січовикам, які одружилися в Гетьманщині, П.Калнишевському вдалося здобути лише під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр., мотивуючи це потребою у поповненні лав Війська³⁶³.

За кошівства П.Калнишевського Кодацька паланка також дуже активно заселялася молдаванами, болгарами, вихідцями з Новосербії, Буджака тощо. Причому Кіш максимально йшов їм назустріч, виділяючи землю і призначаючи отаманами представників переселенської громади, які володіли українською мовою³⁶⁴. Нормальною практикою виступало звільнення іноземців від податків. Наприклад, кодацький полковник О.Сокур отримав такий наказ Коша стосовно якогось волоха, взятого під Очаковом, а інший полковник, П.Ногай, за вказівкою кошового на 2 роки увільнив від податків іноземця Г.Гуржія (судячи за прізвищем, він мав грузинське походження)³⁶⁵.

Привабливість такої політики Січі видно із випадку з волохами, яких 1770 р. відбив запорозький старшина Д.Третяк у татар. Їх тимчасово оселили в Старому Кодаку. Кіш запропонував оселитися чи в Гетьманщині, чи у Вольностях — зважаючи на воєнний час повернутися додому волохам було неможливо. Саме так стало село Волоське, нижче по Дніпру від Старого Кодака, яке зберігало етнографічні особливості до середини ХХ ст.³⁶⁶.

³⁶¹ Архів Коша... — Т. 3. — С. 211-232.

³⁶² Архів Коша... — Т. 3. — С. 257-261.

³⁶³ Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. — С. 58-59.

³⁶⁴ Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 387-388.

³⁶⁵ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 264.

³⁶⁶ Мицик Ю. Козацький край. — С. 163.

*П.І.Калнишевський – останній отаман Запорозької Січі.
Погруддя, встановлене у некрополі Соловецького монастиря.
Росія. Малюнок О. Харлана. 2004 р.*

Підсумовуючи, зауважимо, що більш-менш повно про заселення Вольностей загалом та території сучасного Дніпропетровська зокрема, ми можемо говорити лише з середини XVIII ст. Попри війни, пошесті і адміністративні перепони чисельність населення поступово збільшувалася. Ключовими для заселення нашого краю виступали прилеглі до Вольностей території Речі Посполитої та Гетьманщини. Відзначимо також значну мобільність населення та домінування в Новому і Старому Кодаках посполитих. Політика Коша була спрямована на залюднення Вольностей, причому старшина намагалася ігнорувати попередні зобов'язання переселенців перед державною владою і захищати їх всіма можливими способами.

РОЗДІЛ 4. ЦЕРКВА

Питання про час заснування першої церкви в районі сучасного Дніпропетровська поки що неможливо вирішити однозначно. Легенди про монастирське життя на сучасному одноіменному острові лишаються легендами, але Д.Яворницькому належить припущення, що найдавніша церква у Вольностях постала на території Старої Самарі³⁶⁷. Така гіпотеза виглядає цілком обґрунтовано — це єдиний відомий у XVI столітті центр міського характеру в Надпоріжжі.

Наступна за хронологією постає церква Святого Миколая в Новому Кодаку. М.Корж згадує про наявність тут храму ще за польських часів³⁶⁸, а Д.Яворницький, слідом за Феодосієм (Макаревським) датує її появу 1645 роком³⁶⁹. Старий Кодак, який мав бути не тільки військовим форпостом Польщі, а й опорою колонізаційних процесів, мав домініканський монастир³⁷⁰. Православна церква в ім'я архістратига Михаїла постала тут у 1656 році. Це був похідний храм для берегової сторожі оселених Кошем козаків-лоцманів, в якому служив ієромонах Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря³⁷¹. Зміни у статусі Старої Самарі, «переформатованої» в 1688 році на російську Новобогородицьку

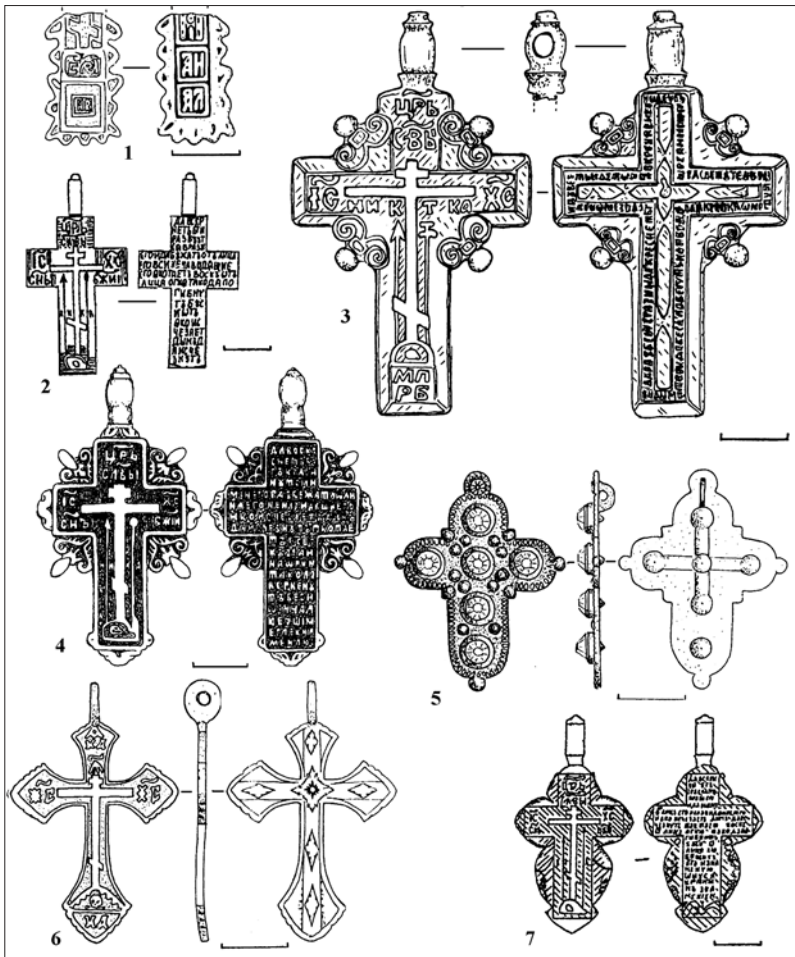
³⁶⁷ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 263

³⁶⁸ Корж Н. Устное повествование бывшего запорожца // Запорожская Сечь. — М., 2004. — С.336.

³⁶⁹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С.275.

³⁷⁰ Мицик Ю. Козацький край. — С. 142, Старостін В. Столиця степового краю. — С. 18.

³⁷¹ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 180, Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 265.

Натільні хрести з території Богородицької фортеці. Знахідки 2006 р.
За даними археологічних розкопок НДЛ археології Подніпров'я ДНУ

фортецю, призвели до появи на її території храму Покрова Пресвятої Богородиці³⁷². У січовиків був дуже популярним саме культ Покрова Богородиці і тому цілком вірогідним виглядає не заснування нової церкви, а продовження життя старої.

³⁷² Бінкевич В.В., Каменко В.Ф. Містечко старовинне... — С. 85.

За ініціативою начальника січових церков ієромонаха Павла Маркевича у другій половині 1730-х років у Старому Кодаку збудовано дерев'яну церкву, яка з 1748 року мала статус постійної, а не похідної, як раніше. Трохи раніше, вже 1745 року, існувала церква Преображення Господнього в Кам'янці-Лівобережній, навпроти Нового Кодака³⁷³. Ця заможна слобода, яка розляглася з лівого берега Дніпра біля Кодацького перевозу, могла дозволити собі небідний храм, ктитором якого став Михайло Седельник³⁷⁴. Сучасники писали, що Преображенська церква «как снесарско гарно отделана, так и малярско иконами богато украшена»³⁷⁵. Інші громади намагалися не відставати. У 1759 році ктитори старосамарської церкви Гаврило Безпалько та Іван Козачина «приговорили маистра снисарско робыт и ізмалюват майстат в церков». Попри різноманітні перешкоди ктитори намагалися довести справу до кінця³⁷⁶.

Вже перед падінням Січі, 1774 року, майстри вивели в Половиці Успенську церкву³⁷⁷. Але не завжди йшлося про таку приємну річ, як побудова нової церкви. Її треба було підновлювати — така проблема стояла перед старосамарцями наприкінці 1760-х років. Ще прикріша нагода спіткала громаду Кам'янки-Лівобережної — їх храм 9 червня 1768 р. згорів. До села перевезли похідну церкву з Кальміуської паланки, яку в будь-якому випадку треба було евакуювати через початок війни і татарську небезпеку. У 1772 р. кам'янці звернулися до Коша по дозвіл відбудувати церкву і коли отримали відповідні документи, розпочали роботу 21 липня 1773³⁷⁸.

Однією з ознак, яка дозволяє визначити величину парафії за відсутності чіткого бюрократичного обліку, є кількість священників. Традиційно парафіяни обирали священника і виділяли для нього певну кількість землі³⁷⁹. Найменше число святих отців мав старосамарський Покровський храм. Переважно ми бачимо тут одного священника. Перша згадка про двох парохів (І.Гамалію та С.Ластовицького) припадає на 1766 рік³⁸⁰, але з грудня 1771 р.,

³⁷³ Лиман І. Церква в духовному світі... — С. 55, 58.

³⁷⁴ Архів Коша... — Т. 4. — С. 401.

³⁷⁵ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 280.

³⁷⁶ Архів Коша... — Т. 3. — С. 380.

³⁷⁷ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 290.

³⁷⁸ Лиман І. Церква в духовному світі... — С. 55, Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 280.

³⁷⁹ Слабченко М. Паланкова організація... — С. 452.

³⁸⁰ Гісцова Л. Сповідна книга... — С. 22.

коли один зі священників вмирає, знову служить лише І.Гамалія³⁸¹. Чисельнішою була парафія Кам'янки-Лівобережної, яка вимагала уваги 4 попів та 2 дияконів. Д.Яворницький відносить таку чисельність кліру вже до середини XVIII століття³⁸². Сповідна книга Старокодацького хрестового намісництва підтверджує ці дані, вказуючи на 6 обійсть, які належать духовному стану у цьому селі³⁸³.

Для Старого Кодака маємо згадку про священника Тимофія 1753 року, але це не означає, що в цей рік всі духовні потреби мешканців задовольняв тільки він. З 1767 р. ми можемо впевнено говорити про трьох священників, до яких 1772 р. додався четвертий, висвячений з дияконів³⁸⁴.

Найбільший клір мала Миколаївська церква Нового Кодака. Нам невідомо, якою була чисельність священників у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. Збільшення кількості священників фіксується документами з серпня 1747 р., коли замість І.Терпила на парафію Кіш поставив К.Пилипова та І.Васильєва³⁸⁵. Стрімке зростання фіксується у 1760-70-х роках. В 1761 храм мав трьох священників³⁸⁶. Надалі динаміка вражає: 1768 — 4, 1770 — 5, 1771 — 6, 1773 — 7 святих отців³⁸⁷.

Власне, така чисельність кліру (додаймо на 1773 рік ще 4 дияконів) пояснювалася тим, що компетенція новокодацької церкви виходила далеко за межі самого міста і охоплювала територію паланки, на якій не було власних церков. Зимівники, населення яких належало до Миколаївської парафії, на початку 1770-х років розляглися від Ненаситецького порогу на півдні до Романкового і Кам'янки (район сучасного Дніпродзержинська) на півночі. Про це писав П.Калнишевський до митрополита київського Гавриїла, додаючи аргумент про стрімке зростання населення в околицях Нового Кодака, спричинене російсько-турецькою війною.

Миколаївська церква виступає як соборна з 1750 року³⁸⁸. В архіві Коша є дуже цікавий документ, датований травнем 1753

³⁸¹ Яворницький Д. До історії степової України. — С. 30, 43.

³⁸² Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 280

³⁸³ Гісцова Л. Сповідна книга... — С. 25

³⁸⁴ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 95, 181.

³⁸⁵ Архів Коша... — Т. 1. — С. 120.

³⁸⁶ Архів Коша... — Т. 4. — С. 401, Гісцова Л. Сповідна книга... — С. 20

³⁸⁷ Архів Коша... — Т. 1. — С. 275.

³⁸⁸ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 134, Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 275.

р. Протопоп Є. Мокленський на вимогу кошового отамана Д. Гладкого погоджується підпорядкувати новокодацьку церкву Святого Миколая її священникам та парафіянам³⁸⁹. Наступний етап у розвитку Нового Кодаку як центру церковного управління пов'язаний із заснуванням Старокодацького хрестового намісництва. Хрестове намісництво передбачало виведення певної території з-під юрисдикції протопопа і пряме підпорядкування митрополиту київському та консисторії. В нашому випадку йшлося про дві найзаселеніші паланки Війська Запорозького — Кодацьку та Самарську. Причиною створення такого намісництва, найшвидше, було бажання послабити вплив начальника січових церков та Коша на ці території, але мета ця не реалізувалася³⁹⁰.

До компетенції Старокодацького хрестового намісництва входив контроль за виконанням розпоряджень митрополита, розв'язання суперечок між духовенством та участь у вирішенні конфліктів між козаками і священниками, нагляд за процедурою заснування церков, інформування митрополита про стан церковних справ у підвідомчих паланках. Досі залишається нез'ясованою причина назви правління — Старокодацьке. В Старому Кодаку воно ніколи не перебувало. До останнього часу науковці вважали, що центр правління знаходився в Самарчику, а очолював його колишній січовий старшина Григорій Порохня³⁹¹.

Прямую вказівку на перебування центру цього намісництва в Новому Кодаку дає документ 1774 року, наведений Д. Яворницьким в збірнику «Степова Україна». Тут ідеться про призначення священників до т.зв. «присутствия» в хрестовому намісництві і роз'яснюється, що коли з Нового Кодака до Самарчика намісництво перевели, то замість новокодацьких в «присутствии» почали засідати самарчицькі ієреї³⁹². С. Андрієв, новокодацький священник, очолював хрестове намісництво в 1761–1767 роках³⁹³.

Докладніше на проблемі перебування центру намісництва зупиняється Л. Гісцова в роботі, присвяченій аналізу сповідної кни-

³⁸⁹ Архів Коша... — Т. 1. — С. 121.

³⁹⁰ Архів Коша... — Т. 4. — С. 759, Кузьмук О. Начальники січових церков // Український археографічний щорічник. — Вип. 8-9. — С. 569.

³⁹¹ Українське козацтво: Мала енциклопедія. — С. 248, 552.

³⁹² Яворницький Д. До історії степової України. — С. 50.

³⁹³ Архів Коша... — Т. 4. — С. 759.

ги Старокодацького намісництва за 1766 р. Намісництво створили не пізніше вересня 1761 р., коли вперше в документах з'являється ім'я С. Андрієва як старокодацького намісника. На цю посаду священника обирало духовенство намісництва за згодою Коша. Очевидно, новокодацький ієрей С. Андрієв виявився на той час найбільш прийнятною кандидатурою для всіх сторін. Г. Порохня обійняв цю посаду лише в серпні 1767 р. — тоді і канцелярія намісництва, до якої входили писарі і копіїсти, переїхала з Нового Кодака до Самарчика. До юрисдикції С. Андрієва належали храми дев'ятьох населених пунктів: Нового Кодака (церква Св. Миколая), Старого Кодака (Св. Михаїла), Старої Самарі (Покрова Пресвятої Богородиці), Самарчика (Живоначальної Трійці), Кам'янки-Лівобережної (Преображення Господня), Данилівки (Покрова Пресвятої Богородиці), Курилівки (Великому-чучени Георгія), Кам'янського (Різдва Пресвятої Богородиці), Романкового (Успіння Пресвятої Богородиці)³⁹⁴.

Старокодацьке духовне намісництво на практиці перебувало в жорсткій залежності від Коша. Саме Кіш видавав накази, обов'язкові до виконання правлінням. Намісник мав стежити за моральною відповідністю старшин, яких щорічно призначав Кіш на посади на території намісництва³⁹⁵.

Матеріальне забезпечення С. Андрієва залежало від Січі. Намісник писав до Коша, що велика кількість адміністративних клопотів не дозволяє йому служити в новокодацькій церкві нарівні з іншими трьома священниками і просив увільнити його від такої роботи (за виключенням святкових та урочистих літургій). Прибутки ж він хотів отримувати, які і раніше — бо іншого джерела надходжень не мав³⁹⁶.

Через намісництво також проходили справи висвячення на чин священника. Схема дій передбачала вибір кандидатури на висвячення у священники місцевою громадою та ієреями, якщо йшлося про функціонуючу церкву³⁹⁷. Далі подання йшло до Коша, який, у разі згоди, переадресовував кандидатуру на затвердження київському митрополиту. Окремо ця кандидатура узгоджу-

³⁹⁴ Гісцова Л. Сповідна книга... — С. 21-22.

³⁹⁵ Яворницький Д. До історії степової України. — С. 26-27.

³⁹⁶ Кузьмук О. «Козацьке благочестя»... — С. 126

³⁹⁷ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заклоти... — С. 174.

валася зі Старокодацьким хрестовим намісництвом, хоча доволі часто таке узгодження носило формальний характер³⁹⁸.

Прикладом може слугувати справа про призначення шостого священика до новокодацької церкви. Наявні там священики обрали кандидатуру письменного козака, який мав досвід служби у січовій канцелярії, Кіндрата Сіверського. Далі його кандидатуру розглянули парафіяни і паланкова старшина і згодом надіслали подання Кошу. Наступним кроком стало звернення кошового до київського митрополита. Очевидно, відповідну довідку про майбутнього священика мав приготувати і хрестовий намісник³⁹⁹. Додаймо, що вирішальний вплив на призначення мав Кіш. Спроби київського митрополита заперечити право Січі на обсадження ієрейських місць кошовим відкидалися доволі гостро⁴⁰⁰.

Кадрове питання розв'язувалося хрестовими намісниками, зокрема новокодацьким священиком С.Андрієвим, за погодженням із Кошем. У грудні 1761 р. військова старшина відсторонила від служіння в церкві Різдва Богородиці у Кам'янському Власія Нестерова та Дем'яна Іванова, наказавши їм шукати хліба поза межами Вольностей. Саме за вказівкою Коша С.Андрієв призначив до служби в цій церкві новокодацького ієрея Артемія та романківського Івана Щербину⁴⁰¹. Проте коли йшлося про дотримання власне церковних правил, той самий С.Андрієв міг бути вимогливим і наполегливим. Наприклад, він вступив у конфлікт з кодацьким і самарським полковниками, які видавали так звані «вічні пам'ятки» — документи, що засвідчують можливість людини взяти церковний шлюб. Неувага полковників до цих посвідок призводила до двоєженства, з чим і боровся старокодацький намісник. За наказом Коша полковники почали надсилати спраглих шлюбу претендентів у Новий Кодак до отця Стефана Андрієва і вже тільки він виносив остаточний вердикт⁴⁰².

Назагал обов'язки священика мало чим відрізнялися в різних частинах України. До нас дійшов достатньо довгий перелік «послуг», які міг отримати парафіянин. Цікаво, що заможність люди-

³⁹⁸ Яворницький Д. До історії степової України. — С. 49-51.

³⁹⁹ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 134-135, Яворницький Д. До історії степової України. — С. 50.

⁴⁰⁰ Архів Коша... — Т. 1. — С. 195-196.

⁴⁰¹ Архів Коша... — Т. 4. — С. 401.

⁴⁰² Архів Коша... — Т. 4. — С. 399-400.

ни враховувалася при оплаті вінчання — воно могло коштувати 1 крб., 60 копійок або 40 копійок для незаможних. За хрещення з вас би взяли 5 копійок — і то майновий стан тут не важив. Покійника ховали зі службою (30 коп.) чи без (15 коп.). Немовля священник проводжав в останній путь за 5 коп. Наші сучасники, які освячують новозаселені квартири або відремонтовані приміщення фірм, мали попередників серед новокодацьких або старосамарських мешканців — освячення хати обходилося тоді 30 коп⁴⁰³.

Обов'язковою для всіх парафіян була сповідь. За неї треба було сплатити 1 коп. і на Великий піст кожен мав отримати від ієрея розгрішення. Якщо ж час сповіді спіткав мандрівника, то він отримував від святого отця засвідчувальний квиток, який мав показати своєму священнику. Найбільше запорожцям не подобалися докладні сповідні книги, до яких вносили всіх мешканців парафії. Ці книги використовувалися державою для податкового контролю. Великі такі записи ієреїв в Кодаках, Старій Самарі та інших слободах на території сучасного Дніпропетровська⁴⁰⁴.

Священники, що доглядали паству, самі не завжди дотримувалися наявних правил. Кожен з них мав щороку з'являтися до полтавської протопопії (йдеться про 1750-і роки, коли ще не постало Старокодацьке хрестове намісництво) і «очищувати совість» перед спеціально визначеним ченцем. Як свідчить грізна нагінка в листопаді 1758 р. з Полтави до Кодаків та Старої Самарі, наші ієреї не палили бажанням здійснювати неблизьку подорож⁴⁰⁵.

Запорожці не мали великого пієтету перед формальним дотриманням канонів, проте часто виявляли повагу до духу православ'я, незрозумілу мешканцям більш «цивілізованих» країв. Поблизу Кодака роз'їзд затримав двох дезертирів із гусарського полку, який набирив на Миргородщині генерал-лейтенант Хорват. Але Кіш відпустив їх під підписку про повернення — бо наближалось свято Покрова, а Богородиця радила бути милосердними⁴⁰⁶. Ще більш вражає випадок, який трапився на початку Великого посту 1762 р. в Новому Кодаку. Полковник заарештував за підозрою у вбивстві молодиків. Але йому муляла очі

⁴⁰³ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 82.

⁴⁰⁴ Гісцова Л. Сповідна книга... — С. 20-21.

⁴⁰⁵ Яворницький Д. До історії степової України. — С. 10.

⁴⁰⁶ Архів Коша... — Т. 3. — С. 521.

невідповідність між духом очищення посту та змістом справи. Кіш підтримав старшину і наказав відкласти слідство до закінчення пісних днів, причому підозрюваних відпустили додому під поруку батьків⁴⁰⁷.

Місцеві церкви залучалися до загальновійськових справ. За наказом Коша наприкінці вересня 1770 р. в Новому Кодаку відбувся молебень на честь взяття м. Бендери. Урочистості супроводжував салют із рушниць та гармат. Такі заходи відбувалися тільки в паланкових центрах, а от за упокій душ козацьких служили в усіх церквах без винятку⁴⁰⁸.

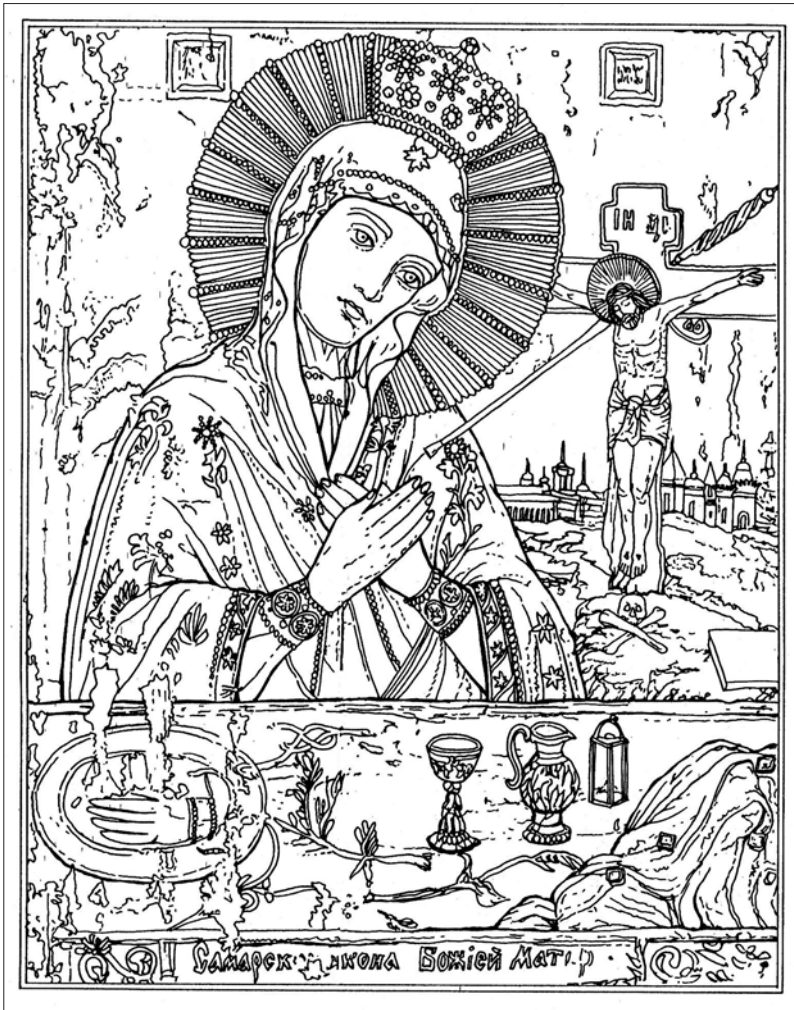
З усіх церков у районі сучасного Дніпропетровська найвідомішою у Вольностях була новокодацька Миколаївська. Іноді увага до неї поширювалася внаслідок несприятливих обставин. В 1760 році з Самари запорозькими теренами ширилася пошесть; одним зі способів боротьби виступала молитва, причому про це просив сам кошовий отаман. Оскільки Святий Миколай в народній уяві має і «лікарсько-рятувальну» спеціалізацію, то великі маси козаків здійснювали прощу до Нового Кодака, щоби помолитися в місцевому храмі⁴⁰⁹.

Найбільше для слави новокодацького храму прислужилася ікона Божої матері. Початок поклоніння саме цій іконі покладали січовики ще у 1739 році, коли своє щасливе повернення з-під Перекопу пов'язували з молитвами образу з Миколаївської церкви. Надалі уявлення про чудотворність ікони шириться Вольностями, і до Нового Кодаку потягнулися люди, які прагнули зцілення. Біля образу чіпляли підвіску із зображення тієї частини тіла, яка мала одужати. Проте ікона не була виключно «лікувальною». Гайдамаки перед виправою зверталися до неї, зафіксовано також молитви запорожців до Богородиці Новокодацької після Коліївщини 1768 року. У 1770 році чутки про чудодійність образу набули такого поширення у Вольностях, що кошовий П.Калнишевський наказав перенести її в новий кіот і з власних грошей зробив їй ризу. Таке поклоніння не дозволялося без офіційної санкції вищої духовної влади, але Кіш просто заборонив Старокодацькому наміснику

⁴⁰⁷ Лиман І. Особливості релігійності запорозьких козаків. — С. 81.

⁴⁰⁸ Архів Коша... — Т. 1. — С. 140-142.

⁴⁰⁹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 87.

*Ікона Самарської Божої Матері. XIX ст.
Копія з ікони Новокодацької Божої Матері. Прорис О.Харлана*

Г.Порохні інформувати митрополита, вважаючи, що те, про що митрополит не знає, його не хвилює. Лише після ліквідації Січі образ Божої матері винесли з окремого кіюгу і поставили серед інших образів, що викликало хвилю обурення в Новому Кода-

ку⁴¹⁰. Про популярність цієї ікони можуть свідчити дві прощі до неї, які відбув П.Калнишевський у 1772 і 1774 роках⁴¹¹.

Окрема проблема — хто були ці люди, які в непростих умовах прикордоння мали снагу думати не тільки про виживання чи хліб насущний? Поки що повною мірою відновити персональний склад священників наших церков не вдалося, але певна картинка вимальовується. Нижче наведені дати, які фіксуються в джерелах, але священник міг служити і до, і після цих згадок. Хоча священники не зазнали переслідувань після скасування Січі, логіка викладу примушує обмежитися верхньою датою 1775 р. Найважче відновити дані по Кам'янці-Лівобережній. Тут можна говорити лише про 1772 р., коли священниками служили Григорій Костянтинович і Михайло Власов, а дячком був Юхим Безіменний⁴¹².

Священики Старосамарської Покровської церкви

Дати	Прізвище, ім'я та по-батькові священника
1747	Чеховський Данило ⁴¹³
1762-1765	Гамалія Іван Іванович ⁴¹⁴
1766 — 24.12.1771	Ластовицький Степан Васильович ⁴¹⁵

Після смерті Степана Ластовицького, Іван Гамалія та громада Старої Самарі зробили спробу висвятити на священника його сина Федора. Попри наявність більшості підстав для такого кроку, на заваді стала молодість претендента — він ще не мав 30 років, необхідних для ієрейського служіння. Проте вихід знайшли — Федора зробили дияконом, який очікує священства⁴¹⁶. У 1772 р. дячком в Старій Самарі був Федір Данилов, а пономарем — Федір Волошин⁴¹⁷.

⁴¹⁰ Українське козацтво: Мала енциклопедія. — С. 414, Лиман І. Особливості релігійності запорозьких козаків. — С. 83

⁴¹¹ Кузьмук О. «Козацьке благочестя»... — С. 99.

⁴¹² Яворницький Д. До історії степової України. — С. 35

⁴¹³ Архів Коша... — Т.3. — С. 80.

⁴¹⁴ Гісцова Л. Сповідна книга... — С. 22, Яворницький Д. До історії степової України. — С. 26, 30, 43, 50.

⁴¹⁵ Гісцова Л. Сповідна книга... — С. 22, Макаревський Ф. Матеріали... — С. 408, Яворницький Д. До історії степової України. — С. 26, 30.

⁴¹⁶ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 408.

⁴¹⁷ Лиман І. Церква в духовному світі запорозького козацтва. — С. 24, Яворницький Д. До історії степової України. — С. 30.

Священники Старокодацької Михайлівської церкви

Дати	Прізвище, ім'я та по-батькові священика
1753-1775	Федоров Тимофій ⁴¹⁸
1767-1772	Лук'янов Микола ⁴¹⁹
1767-1774	Єрофеїв Стефан ⁴²⁰
1772	Василь ⁴²¹
1775	Лук'янов Вукол ⁴²²

Цікава справа пов'язана із Тимофієм Федоровим. Після утворення Старокодацького хрестового намісництва його голова С. Андрієв взявся за перевірку кліру. З'ясувалося, що удівець Тимофій не має епитрахильної грамоти, без якої ієрей служити не може. Проте відсторонити священика без дозволу Коша намісник не ризикнув і звернувся з такою пропозицією до січової старшини. Відповідь не дійшла до нас, але подальше служіння Тимофія говорить саме про себе — папірці для Січі важили небагато⁴²³. На жаль, про В. Лук'янова та Василя маємо поодинокі згадки. Василь був висвячений четвертим ієреєм Михайлівської церкви з дияконів. У 1753 р. дяком в Старому Кодаку був Мазій. Також у джерелах згадуються диякони Василь Ілліч і Яків Чайковський (1772)⁴²⁴, Порошенко (1774)⁴²⁵ і Василь Чухрай (1775)⁴²⁶.

⁴¹⁸ Архів Коша... — Т.4. — С. 721, Мицик Ю. Козацький край. — С. 163, Макаревський Ф. Матеріали... — С. 95, Яворницький Д. До історії степової України. — С. 30-31.

⁴¹⁹ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 95, Яворницький Д. До історії степової України. — С. 30-31.

⁴²⁰ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 95, Яворницький Д. До історії степової України. — С. 30-31, 43.

⁴²¹ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 181.

⁴²² Мицик Ю. Козацький край. — С. 163

⁴²³ Кузьмуко. «Козацьке благочестя»... — С. 125.

⁴²⁴ Яворницький Д. До історії степової України. — С. 30-31.

⁴²⁵ Голобуцький В. Запорозька Січ в останній часи свого існування. — С. 220.

⁴²⁶ Мицик Ю. Козацький край. — С. 163.

Священики Новокодацької Миколаївської церкви

Дати	Прізвище, ім'я та по-батькові священика
ран. 1747	Терпило Іван
1747	Васильєв Іван, Пилипов Кирило ⁴²⁷
1750	Микифор, Тимофій ⁴²⁸
1760-1773	Іоанов Артемій ⁴²⁹
1761-1767	Андрієв Стефан ⁴³⁰
1761-1773	Олексів Василь ⁴³¹
1772-1774	Хомич Федір ⁴³²
1772-1774	Бистрицький Іван ⁴³³

Про дияконів цього храму відомо дещо менше. В 1772 р. у цьому чині в Новому Кодаку служили Іван Бардадим, Прокіп Біличенко, Стефан Коркодило, дячком був Микола Сутула. В 1773 р. згадуються Іван Семенов і Семен Микитченський⁴³⁸.

Завдяки обліковим документам ми можемо проаналізувати склад духовенства в наших церквах на початок 1772 року. Найчастіше вакансії заповнювали козаки або старшини. Наприклад,

⁴²⁷ Архів Коша... — Т. 1. — С. 120

⁴²⁸ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 275

⁴²⁹ Архів Коша... — Т. 4. — С. 258, 401, Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 122-126, Макаревський Ф. Матеріали... — С.137

⁴³⁰ Архів Коша... — Т. 4. — С. 401, Гісцова Л. Сповідна книга... — С. 20-21, Яворницький Д. До історії степової України. — С. 13.

⁴³¹ Архів Коша... — Т. 4. — С. 401, Макаревський Ф. Матеріали... — С. 137, Яворницький Д. До історії степової України. — С. 32-33.

⁴³² Яворницький Д. До історії степової України. — С. 32-33, 43, Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — С. 180-181, Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 127.

⁴³³ Яворницький Д. До історії степової України. — С. 32-33,43 Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 127.

⁴³⁴ Яворницький Д. До історії степової України. — С. 32-33, Кузик Т., Хмарський Т. Документи з історії запорозького козацтва в зібранні рукописів Одеського товариства історії і старожитностей // Український археографічний щорічник. — Вип. 8-9. — С. 614.

⁴³⁵ Яворницький Д. До історії степової України. — С. 43, Макаревський Ф. Матеріали... — С. 137.

⁴³⁶ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 137, Кузик Т., Хмарський Т. Документи з історії... — С. 614.

⁴³⁷ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 137, Кузик Т., Хмарський Т. Документи з історії... — С. 616.

⁴³⁸ Яворницький Д. До історії степової України. — С. 30, 33, 47, Макаревський Ф. Матеріали... — С. 137.

в Старому Кодаку і дяки, і священники перед посвяченням не цуралися шаблі. В Старій Самарі до таких належить лише дяк Ф. Данилов, а от Новий Кодак дає і двох колишніх старшин — А. Іоанова та С. Малишевича, і козаків — П. Біличенка, С. Коркодило, М. Сутулу. Навіть пономар М. Свічадко походив із запорожців. Проте вистачало і вихідців з духовного стану. До таких належали І. Гамалія, В. Олексієв, Ф. Хомич, а І. Бистрицький міг похвалитися батьком-протопопом. Для селянина найімовірнішою була посада пономаря. Це і П. Матвієв (Кам'янка-Лівобережна), і Я. Цап (Старий Кодак), і Ф. Волошин (Стара Самарь).

Крім місцевих, були серед наших священників вихідці з Полтавщини та Миргородщини, а дияконом в Самарчику став уроженець Нового Кодака П. Терпило. Цим контакти не обмежувалися. Наприклад, донька самарчицького ієрея І. Михайлова (до речі, також новокодачанина) взяла шлюб з дяком Миколаївської церкви І. Бардадимом і залишилася жити в рідному місті⁴³⁹.

Контакти між січовиками, мешканцями різних слобід становили радше правило, аніж виняток — запорозьке населення було динамічним. Прямий свідок таких контактів — дарунки для церков. Наприклад, у Старому Кодаку серед церковних речей був ковчег, презентований Семеном Бардадимом у 1761 р.⁴⁴⁰. Ми вже зустрічали Івана Бардадима — диякона з Нового Кодака. Семен Пантелеймонович Бардадим (вірогідно, батько Івана) був запорозьким козаком, причому службу розпочав ще під татарською протекцією 1720 р. Він воював протягом 1735-1739 років, а в 1745 р. одружився і осів у Новому Кодаку, де обирався городовим отаманом⁴⁴¹. До карнаухівської церкви Євангеліє подарував так само новокодачанин Іван Різниченко. Чимало презентів робили новокодацькій церкві січові достойники. Срібні шати для ікони Богоматері були зроблені за наказом кошового П. Калнишевського. Від військових суддів — колишнього Г. Лабуrowsького та діючого на час дарунку М. Косапа — храм отримав відповідно ікону Святого Миколая у срібній оправі та Євангеліє. Таких презентів було чимало, лише встановити, звідки благодійник, рідко коли можливо, бо вказувався курінь

⁴³⁹ Яворницький Д. До історії степової України. — С. 28-35.

⁴⁴⁰ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 277.

⁴⁴¹ Архів Коша... — Т.4. — С. 511.

козака, а не місце його мешкання⁴⁴². Не шкодували для рідної церкви і свої — чи то мешканець Старого Кодака Івахно, від якого Михайлівська церква отримала богослужбну книгу, чи то кодацький полковник С.Блакитний, який не пошкодував для Миколаївського храму 1 000 червінців⁴⁴³. Запорозці не були скнарами і стосовно немісцевих священників — лише у Новому Кодаку протоіерей решетилівської Свято-Успенської церкви І.Златоржевський зібрав 30 крб.⁴⁴⁴.

Священство наше було різним за віком та сімейним станом. У 1772 р. найстаршим серед іереїв виявився М.Лук'янов з 48 роками від народження. В більшості своїй священники мали від 30 до 40 років. В родині зазвичай підростали 1-2 дітей, були і бездітні. Виключенням є родина «патріарха» зі Старого Кодака М.Лук'янова, якому дружина подарувала аж семеро дітей⁴⁴⁵.

Церква і церковнослужителі виступали певною віссю, навколо якої крутилося культурне життя. Не варто їх ідеалізувати — двоє новокодацьких іереїв, С.Малишевич і Є.Іванов могли побитися і полатися на Різдво 1774 року⁴⁴⁶. Але саме на церкві і дячках стояла тодішня освіта. Центром, звичайно, була січова школа, яка нараховувала до 80 учнів і вчила одночасно і наукам, і воєнному мистецтву⁴⁴⁷. Поза тим при парафіях існували свої школи, причому зазвичай з одного боку церкви розташовувався невеликий шпиталь, а з іншого — шкільне приміщення⁴⁴⁸. Такі школи були і в козацьких слободах на терені нашого міста — про це свідчить, наприклад, біографія Старокодацького хрестового намісника Г.Порохні⁴⁴⁹.

В 1753 р. функціонувала школа в Старому Кодаку. З Мотронинського монастиря на Січ саме цього року прибув ієромонах Сазонський. Крім інших завдань, він мав забрати у старокодацького мешкаця Д.Драбини борг за виведення його з полону. За час його мандрівок з Січі вже поїхали інші ченці Мотро-

⁴⁴² Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 275-277.

⁴⁴³ Кочергін І. Козацький період в історії міста Дніпропетровська. — С. 180.

⁴⁴⁴ Лиман І. Церква в духовному світі... — С. 18.

⁴⁴⁵ Яворницький Д. До історії степової України. — С. 28-35.

⁴⁴⁶ Кузик Т., Хмарський Т. Документи з історії... — С. 614.

⁴⁴⁷ Українське козацтво: Мала енциклопедія. — С. 659-660.

⁴⁴⁸ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 83.

⁴⁴⁹ Історія міста Дніпропетровська. — С. 74.

нинського монастиря, а сам ієромонах не ризикнув йти на Чигиринщину. З ласки священника старокодацької Михайлівської церкви Тимофія він залишився служити в цьому храмі, а мешкав у приміщенні школи, у дяка Мазія⁴⁵⁰.

Без кліру не могли обійтися урочистості — не тільки молебні, а й прибуття до Нового Кодака кошового. Всі священники зустрічали його біля фортечної брами, проводили служби та й, врешті, частували січову старшину, влаштовували співи для високих гостей⁴⁵¹.

Ключовою сферою культурного розвитку у Вольностях виступала церква, яка задовольняла першочергові потреби козака чи селянина — прагнення не випасти з числа вірних і зберегти надію на спасіння. Крім того, вона забезпечувала діяльність освіти та різних видів мистецтва — музики, малярства — які на нашому терені ще не відокремились в самоцінні галузі, а переважно обслуговували сакральні потреби.

Культурне життя Кодаків, Старої Самарі та інших населених пунктів, формувало прикордонне становище. Постійна небезпека ворожого нападу ускладнювала розвиток сталих культурних інституцій. До цього додаймо воєнізований характер управління та відсутність еліти, яка живе за рахунок праці підданих і за їх же рахунок готова виступати меценатом. Всі ці причини пояснюють «відставання» від не таких вже далеких Полтави чи Умані. Зпоміж поселень на терені сучасного Дніпропетровська виділяється Новий Кодак, який відіграв роль церковного центру для великої округи, а завдяки іконі Богородиці був привабливим для усіх мешканців Вольностей.

⁴⁵⁰ Архів Коша... — Т. 4. — С. 721.

⁴⁵¹ Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 122-127.

РОЗДІЛ 5. АДМІНІСТРАЦІЯ І СУД

На території сучасного Дніпропетровська розташовувалися центри двох адміністративно-територіальних утворень — Старосамарської сотні Полтавського полку Гетьманщини і Кодацької паланки Вольностей Війська Запорозького низового. Такими центрами були Стара Самарь і Новий Кодак. Достатньо важко визначити межі Старосамарської сотні. Досить довго точилися суперечки щодо її статусу, дослідники іноді не згадують цю сотню у складі Полтавського полку⁴⁵². Вона великою мірою є унікальною — бо втілює собою намагання можновладців Гетьманщини поширити свою владу на територію Вольностей і є острівцем полково-сотенного устрою в запорозьких степах. Проте дещо стосовно території, контрольованої сотником старосамарським, сказати можна. Крім самого міста Стара Самарь та його околиць, сотенному правлінню за указом Сенату 1743 р. підлягали поселення біля Усть-Самарського ретраншементу, на Ненаситецькому та Кам'янському островах. Більш ранніх згадок про територію, контрольовану сотнею, немає. Внаслідок несприйняття Кошем існування гетьманської адміністрації, вже у 1740-х рр. можна говорити про знелюднення Усть-Самари, поселень на Ненаситецькому та Кам'янському островах. Навіть в околицях сотенного міста запорожці заважали старосамарцям вільно господарювати⁴⁵³.

⁴⁵² Українське козацтво: Мала енциклопедія. — С. 476.

⁴⁵³ Кузик Т. Відомість про залінійні... — С. 28-29.

Територія Кодацької паланки окреслюється чіткіше. На півночі вона сягала м. Крилів на р. Тясмин — це неподалік від гетьманської столиці Б.Хмельницького Чигирин (зараз Крилів затоплений Кременчуцьким водосховищем). На півдні Кодацька паланка спиралася на Микитине — це район сучасного Нікополя, також затоплений, тільки тепер вже Каховським водосховищем. Із заходу межа паланки проходила Дніпром, а на сході — степом без чітко окреслених орієнтирів, лише частково йдучи берегом Інгульця. Загалом площа паланки перевищувала 12 тисяч квадратних кілометрів⁴⁵⁴.

Паланка була однією з найзаселеніших у Вольностях і мала у своєму складі чимало населених пунктів. Ось їх перелік, який наводить Д.Яворницький: Новий та Старий Кодаки, Волоські хутори, Половиця, Микитине, Кічкас, Біленьке, Тарасівка, Медовець, хутір Грязного, Кемликівка, Набоківка, Таромське, Карнаувівка, Тритузне, Романкове, Бородаївка, Мишурин Ріг, Комісарівка, Лихівка, Томаківка⁴⁵⁵. Якщо до цього додати ще понад 1 000 зимівників⁴⁵⁶, то стан обжитості паланки у XVIII ст. виглядав доволі непогано.

Паланка втратила частину земель на півночі в 1750-х роках завдяки виникненню Новосербії та Новослобідського полку. Кодацькі полковники і Січ вели запеклі суперечки за землі сучасної Верхньодніпровщини, та врешті мусили поступитися⁴⁵⁷. Варто звернути увагу на поширення компетенції кодацького полковника на острови по Дніпру⁴⁵⁸. В разі потреби кодацькі старшини вступали в суперечку з прикордонними сотнями Полтавського полку за контроль над територією в районі р. Протовча, хоч вона і належить до Лівобережжя. Найбільш ймовірно, це пов'язано із близькістю Нового Кодака до цього терену і можливістю швидко через перевіз перекинути сюди кодацьку команду, здатну силою підкріпити претензії Січі на ці землі. Не марно китайгородський

⁴⁵⁴ Кочергін І. Козацький період в історії міста Дніпропетровська. — С. 175, Українське козацтво: Мала енциклопедія. — С. 432-433, Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 50.

⁴⁵⁵ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 160-161.

⁴⁵⁶ Українське козацтво: Мала енциклопедія. — С. 248.

⁴⁵⁷ Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 341.

⁴⁵⁸ Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. — С. 72, Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 150.

сотник Семенов скаржився у вересні 1753 р. на свавілля січовиків і просив, щоби «найпаче полковник поланки кодацкой з старшиною і вси подкомандніе его» не заважали китайгородцям господарювати на Протовчі⁴⁵⁹.

Коли йде мова про функціонування Старосамарської сотні, доводиться констатувати обмеженість нашої інформації. Звичайне життя сотні, реальні обов'язки старшини поза конфліктом із запорожцями не вивчені глибоко. Проте вже є дуже цікаві розвідки (наприклад Т.Кузик), які дещо розширюють наші уявлення. В офіційних джерелах історія Старої Самарі постає розірваною виконанням умов Прутського миру і зруйнуванням укріплень та 1737 роком, коли фельдмаршал Мініх дозволив оселятися біля Старосамарського ретраншементу, побудованого на місці Богородицької фортеці. Проте люди тут жили і в 1720-30-х роках. Важче визначитися із заснуванням Старосамарської сотні. Офіційний указ, як ми вже говорили, датований 1743 р. Проте в документах є не тільки згадка спроби 1738 р. Я.Козельського отримати сотництво «на Самар», а й імена сотників 1700, 1703, 1706 років⁴⁶⁰.

Сотенна старшина в Старій Самарі, як і всюди в Гетьманщині, складалася з сотника, писаря, осавула та хорунжого. Обирались також городовий отаман та курінні отамани. Щоправда, старосамарська сотня була невеликою і наявність курінних отаманів не підтверджена. Владі сотенної старшини підлягало також посполите населення⁴⁶¹.

Для Кодацької паланки маємо значно більше інформації. Кодацька і Самарська паланки згадуються вже на початку XVIII ст.⁴⁶² Є документальні свідчення про існування паланкового поділу протягом перебування Коша під татарською протекцією в першій третині XVIII ст.⁴⁶³. Саме слово паланка в турецькій мові означає невелику фортецю, проте в практиці запорожців це перш за все адміністративно-територіальна одиниця Вольностей. Адміністративні центри паланок, де перебувала паланкова старшина, були

⁴⁵⁹ Архів Коша... — Т. 3. — С. 65-67.

⁴⁶⁰ Кузик Т. Відомість про залінійні... — С. 28.

⁴⁶¹ Українське козацтво: Мала енциклопедія. — С. 545.

⁴⁶² Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. — С. 20.

⁴⁶³ Материалы для истории южнорусского края (1715-1774). Сост. А.Андреевский. — Одесса, 1886. — С. 5-8

одночасно і укріпленими пунктами. В Новому Кодаку фортеця одночасно захищала і перевіз⁴⁶⁴.

Адміністрація паланки складалася з полковника, писаря, осавула, підписаря та підосавула. До складу управлінської вертикалі належали козацькі і посполиті отамани слобід, а також осадчі нових поселень⁴⁶⁵. Кіш іноді міг безпосередньо звертатися до отаманів і таким чином оминати бюрократичну драбину. Так було, наприклад, у січні 1764 р., коли посполитий отаман Нового Кодака отримав наказ із Січі, де докладно регламентувалася видача харчів козакам, які відряджаються деінде з пакетами і мають право вимагати провіант⁴⁶⁶.

Очевидно, на початку існування паланкова старшина обиралася місцевою козацькою громадою, проте з часом ця компетенція перейшла до Коша, а паланкова рада вирішувала лише незначні проблеми місцевого характеру⁴⁶⁷. Абсолютно чітко про обрання 5 паланкових полковників на січовій раді говорить опис 1749 р.⁴⁶⁸. Старшини до паланок обиралися на Січі щороку, а іноді й двічі на рік. Традиційно на ці посади призначали людей, які чесно і самовіддано прослужили у Війську 10-15 років. Попередньо з ними знайомився старокодацький хрестовий намісник, так що в другій половині XVIII ст. вони отримували ще й церковне схвалення перед призначенням⁴⁶⁹.

Паланковий полковник мав на території паланки величезний обсяг влади, обмежений проте з одного боку Кошем, а з іншого — звичаєм. Власне, він зосереджував у своїх руках адміністративні, фінансові, судові та воєнні повноваження. До його юрисдикції належали не тільки мешканці паланки, але і подорожні. У XVIII ст. щороку один з паланкових полковників у складі запорозької делегації вирушав до Петербургу по жалування⁴⁷⁰. Писар мав клопіт перш за все з обліком населення, реєстрацією по-

⁴⁶⁴ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 75; Українське козацтво: Мала енциклопедія. — С. 432-433.

⁴⁶⁵ Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. — С. 20.

⁴⁶⁶ Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 52.

⁴⁶⁷ Українське козацтво: Мала енциклопедія... — С. 433, Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 52, Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 171.

⁴⁶⁸ Козирев В. Матеріали... — С. 153.

⁴⁶⁹ Яворницький Д. До історії степової України. — С. 26-27.

⁴⁷⁰ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — С. 495, Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 187.

датків, що надходили від слобід, виданням паспортів та веденням листування з різними офіційними інстанціями. У його веденні перебував також архів. Осаул — це посада без чітко визначеної компетенції, виконавець полковничої волі. Судові, воєнні, фінансові завдання змінювали одне одного в його роботі — в залежності від наказів полковника⁴⁷¹. Забезпечення діяльності паланкової старшини відбувалося за рахунок місцевих зборів, наприклад третина мита з Кодацького перевозу лишалася в паланці⁴⁷².

Символом влади паланкового полковника був пірнач, він передавався разом зі справами під час заміни старшини. Кожна паланка також мала печатку, зображення на якій проходило певну еволюцію. Для Кодацької паланки маємо зразок печатки 1750 р. Зберігаючи загальну форму (прямокутну зі зрізаними кутами), паланкова печатка дещо змінилася вже на 1754 р. Виглядала вона так: вгорі корона, нижче неї зліва і справа літери П, під короною щит круглої форми, на ньому літери НК, під ними літера П, тобто П(ечать) П(олкова) Н(ово) К(одацької) П(аланки). Такі печатки фіксуються на документах паланкової канцелярії 1756, 1757 і 1760 р.⁴⁷³. В 1770 р. печатка набула іншої форми та змісту — на ній з'явилося зображення коня, що біжить і обертає при цьому голову, а також стріла, шабля тощо. Зразком політичної символіки в паланкових гербах є зображення князівської корони на печатці Кодацької паланки. У такий символічний спосіб запорожці підкреслювали автономний характер Війська та його складових⁴⁷⁴.

Надзвичайно цікаву інформацію з кубанських архівів про паланкові прапори наводить Д.Яворницький. Якщо пірнач передавався, то прапор кожен полковник мав виготовити за власний кошт. Цей прапор був символом його гідності і під час об'їздів терену завжди майорів над полковником. Полотнище не знищувалося після старшинської ротації — відставний полковник повертався з ним на Січ і вивішував у курені, козаком якого він був⁴⁷⁵. Курені вели між собою певне змагання і пишалися козацькими успіхами.

⁴⁷¹ Українське козацтво: Мала енциклопедія. — С. 434. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 454.

⁴⁷² Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 324

⁴⁷³ Архів Коша... — С. 901, Т. 4. — С. 834.

⁴⁷⁴ Історія українського козацтва: Нариси в 2 томах. — К., 2006. — Т. 2. — С. 207.

⁴⁷⁵ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 231.

Прапор як символ гідності розглядали і сімейні козаки, які мешкали в Новому Кодакі. Коли військо вітало кошового отамана П.Козелецького з передріздвяним Пилиповим постом 1747 р., козацька громада паланкового центру просила дозволу на виготовлення власного прапору. З цим прапором новокодацькі козаки хотіли виконувати завдання Коша і в такий спосіб виокремитися громадою. Мотив, який спонукає їх, один — честь. Звернення від імені новокодачан підписав городовий отаман Денис Таран, а полковник кодацький Василь Зеленко не заперечував проти такої ініціативи⁴⁷⁶. На жаль, як розв'язалася справа, ми не знаємо.

Влада паланкового полковника була похідною від влади кошового — саме його іменем вона здійснювалася. Попри делегування повноважень, кошовий безпосередньо втручався в адміністрування не тільки письмовими наказами, а і особистою присутністю. Владна система Запоріжжя зберегла такий архаїчний звичай, як об'їзд кошовим та військовими старшинами паланок і безпосередній розгляд справ на місці. До нас дійшли описи таких поїздок П.Калнишевського до Нового Кодакі в 1772 і 1774 роках⁴⁷⁷.

Ось як такий вояж проходив у 1772 р. Кошовий П.Калнишевський, військовий суддя М.Косап і військовий писар І.Глоба 23 лютого 1772 р. виїхали з Січі. Вони прямували на зимівник В.Пишмича, проте заночували в степу і дісталися до оселі тільки в обід наступного дня. Закони гостинності свято дотримувалися у запорожців, і кошового із почетом частували від душі, не забували й про горілку, геть не зайву в зимовій дорозі. В районі Попасних байраків П.Калнишевського зустрів загін новокодацьких козаків із прапором і вже надвечір подорожні побачили стіни міста. Кошового зустрічали бучно: два попередніх постріла з гармат «розігріли» фортечну артилерію, яка раз-по-раз залпами вітала можновладців. Той, хто брав участь у схожих заходах в наш час, може уявити заклопотаність місцевих старшин, яким страшенно хочеться показати себе з найкращого боку. Але без «накладок», як завжди, не обійшлося. Святково вбраний клір готовий був забезпечити урочистість миті в'їзду до Нового Кодакі, проте Калнишевський поїхав через іншу браму. Так що змерзлим ісерейм довелося вітати кошового вже у військовому палаці, де він зупинився

⁴⁷⁶ Архів Коша... — Т. 2. — С. 586.

⁴⁷⁷ Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. — С. 38.

із писарем І.Глобою. Менш вельможна частина делегації розташувалася в хатах місцевих священників, а канцелярія — у одного з міщан. Головним змістом візиту був розбір найрізноманітніших місцевих справ — судових, земельних, природоохоронних тощо⁴⁷⁸.

Паланка для населення виступала судом першої інстанції. Тут проводилося дізнання, існувала в'язниця для затриманих. Вони допитувалися без застосування тортур в звичайних справах, але важкий злочин тортури передбачав. До нас дійшли свідчення про такий допит у червні 1771 р. в Новому Кодаку козака Семена Дергаєнка⁴⁷⁹.

Ось як описує судову процедуру М.Корж, який був знайомий зі способом судочинства у Новому Кодаку не з чужих слів. У разі, коли двоє мали обопільні претензії або один іншого позивав, то вони купували на базарі книш і з'являлися до паланкового суду (до нього входили полковник, писар та осавул) із викладом претензії. Для з'ясування суті справи від суду відряджали на місце уповноважених (найчастіше з козаками вирушав осавул), які оцінювали, наприклад, шкоду, яку завдала сусідська худоба чи порушення межі — найбільш поширені проблеми. На підставі цих відомостей суд ухвалював рішення. В разі потреби воно оскаржувалося в курінному суді на Січі. Для судової практики характерно використання звичаєвого права і здорового глузду, намагання запропонувати справедливе рішення, з яким погодяться обидві сторони. Упертість однієї зі сторін, яка не хотіла прислухатися до голосу розуму і продовжувала апелювати, наприклад, до кошового, могла бути «лікована» киями⁴⁸⁰. До обслуговування січового суду та охорони пушкарні, де перебували затримані, залучали і козаків з паланок. Наприклад, з Нового Кодака у квітні 1754 р. на зміну своїм колегам прийшли Г.Заїка, С.Коваль, С.Рудь, І.Дудніченко⁴⁸¹.

Помилкою було би вважати, що Кіш намагався уникати справ про шкоду, заподіяну сусідами, і переймався лише важкими злочинами. Наприклад, у березні 1768 р. кодацький полковник На-

⁴⁷⁸ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 180-181.

⁴⁷⁹ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 322.

⁴⁸⁰ Корж Н. Устное повествование... — С. 295-299, Пашенко О., Водотика С., Удовиченко І. Структура та функції правоохоронних органів Запорозької Січі // Козацька спадщина. — Вип. 1. — Нікополь-Запоріжжя, 2005. — С. 133

⁴⁸¹ Архів Коша... — Т. 3. — С. 649.

зар Поперечний отримав із Січі ордер розібратися з проблемами козака Івана Вівчарика. Його сіно (130 копиць) в зимівнику на Сухій Сурі було потравлено чужою худобою. Позивач показав на іншого козака, Петра Сохацького. Винний не заперечував, проте звертав увагу, що коні, які зробили шкоду, належать не тільки йому, а й іншим козакам. Полковник мав зібрати усіх зацікавлених і визначити, хто ж саме виплатить І.Вівчарику 130 крб. Компенсації⁴⁸².

Чимало було у паланки і кримінальних справ. Своєю поведінкою уірвав терпець мешканцям Старого Кодака Яків Чуб. У Гаврила Нетоленка він украв вівцю і перебив клейма, у Семена Безпалого вкрав і зарізав ягня, а от на покражі вівці у Семена Курила його ввіймали на гарячому. Кодацький полковник Михайло Сидоров оштрафував Я.Чуба на 10 голів великої рогатої худоби і коня. Таке покарання пов'язане із рецидивом, бо ще попередній полковник присудив цього крадія до конфіскації двох волів. Однак провина обов'язково мала бути доведена. Коли Я.Чуба, за загальною думкою винного у якійсь пожежі, знову присудили до штрафу, його скаргу розібрали і задовольнили на Січі — відповідати має тільки справді винний, а не людина з поганою репутацією⁴⁸³. Апеляція на паланковий суд не була простою формальністю. Кодацький полковник Федір Іванов у квітні 1754 р. повернув козаку С.Кабану конфіскованих коней, бо слідство в Січі встановило невинність цієї людини⁴⁸⁴.

Зазіханням на чуже майно компетенція паланки не обмежувалася. Чимало було випадків, пов'язаних із людською смертю. Наприклад, в 1762 р. кодацький полковник Іван Кулик за допомогою надісланого з Січі довбиша Якова Соколовського розшукували вбивцю кодачанина Остапа Скубицького, який загинув під час весілля⁴⁸⁵. Були й інші, докладніше відомі нам випадки. На початку січня 1759 р. козак Антін Чалий оселився у мешканця Кам'янки Івана Липового і представився шевцем. Він і справді непогано шив і цим заробляв собі на шмат хліба. Проте грошей хотілося побільше, та й то легких. Він думав, що господар є людиною ба-

⁴⁸² Архів Коша... — Т. 1. — С. 587.

⁴⁸³ Архів Коша... — Т. 4. — С. 727-728.

⁴⁸⁴ Архів Коша... — Т. 3. — С. 649.

⁴⁸⁵ Пашенко О., Водотика С., Удовиченко І. Структура та функції... — С. 131.

гатою. Чалий тяжко побив його дружину, але не отримав бажаного і втік, причому жінка вмерла. Та завдяки зусиллям І.Липового та дурості злочинця його схопили і доправили до в'язниці у Новому Кодаку⁴⁸⁶.

Покарання місцевих злочинців часто відбувалося тут таки, в паланковому центрі, на базарі — це давало публічність. Козацькі покарання були надзвичайно різноманітні і підхід до кари дивним чином поєднував людяність і антигуманність. Просто тоді, коли йшлося про помилку, афект, коли був шанс на виправлення, козацьке правосуддя не зловживало насильством. Але важкий злочин тягнув за собою відплату, та ще й таку, яка немов би попереджувала потенційних порушників: «Подумай, чи хочеш опинитися на його місці?»

З одного боку, достатньо тяжким злочином у воєнний час є ухиляння від служби або дезертирство. Проте козацький полковник Й.Калнишевський, коли зловив дезертирів, покарав їх киями на базарі Нового Кодаку⁴⁸⁷. Тут метою є не так покарання, як «вправлення мізків». Злодії (але ж козаки!) Яцько Моргун і Яків Сторчак тривалий час провели в новокозацькій в'язниці і січовій пушкарні. Їх каяття та порука курінних отаманів призвела до того, що отим ув'язненням покарання і обмежилося, а щоби не підштовхувати їх до злочинів у майбутньому, Кіш наказав козацькому полковнику Ф.Іванову повернути попередньо конфісковане майно⁴⁸⁸. Милосердя не було чужим і громаді. За рішенням січового суду в березні 1765 р. на базарному майдані Нового Кодака за неодноразові крадіжки козакам Безносенку та М.Білому мали зламати по одній нозі. Екзекуція припала на церковне свято і козацька громада разом з посполитою звернулася до полковника І.Касяненка з проханням не карати їх так жорстоко. Полковник наважився на порушення і вирок Коша для крадіїв замінено киями⁴⁸⁹. Однак важкі злочини каралися немилосердно — це могла бути і страта через розірвання волами посеред базарного майдану, і повішення ребром на гак. Єдине, на що міг розраховувати злочинець — це сповідь перед смертю⁴⁹⁰.

⁴⁸⁶ Архів Коша... — Т. 4. — С. 223-224.

⁴⁸⁷ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 323.

⁴⁸⁸ Архів Коша... — Т. 3. — С. 649.

⁴⁸⁹ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 322-323.

⁴⁹⁰ Яворницький Д. До історії степової України. — С. 23.

Поза судовими справами чималий клопіт мала кодацька старшина з розташуванням свого паланкового центру на перехресті важливих шляхів. Звичайно, доводилося опікуватися і своїми козаками, які вирішили помандрувати кудись, але для них клопіт невеликий — виписав паспорт, як Г.Порохні, майбутньому старокодацькому наміснику, для мандрівки у справах до Самарської товщі, та й по тому⁴⁹¹. Значно більше сил вимагали різноманітні пересилання кореспонденції. Це могли бути листи до Коша, як у липні 1752 р., коли запорозькі депутати в Старосамарської комісії пересилали листи через кодацького полковника⁴⁹². Так само це могли бути листи з Коша. Така повинність для кодачан була традиційною. Наприкінці XVII ст. своє листування з І.Мазепою Січ проводила саме через кодацьких козаків⁴⁹³. Те саме спостерігаємо і у XVIII ст. Наприклад, у лютому 1756 на Кременчук через новокодацького козака пішов лист до січових депутатів у Петербурзі⁴⁹⁴. Не обов'язково адресат мав бути так далеко. В жовтні 1760 р. через новокодацького козака С.Бардадима переправили пакети до Старосамарського ретраншементу⁴⁹⁵. Схема доволі проста — з Коша кореспонденція надходить до Нового Кодака, далі вже — клопіт паланкової старшини.

Не дивно, що під час створення пошти маршрути не оминули ані Кодацької паланки загалом, ані Нового Кодака зокрема. Саме поштовими кіньми через Новий Кодак радив приїхати на Січ начальнику січових церков В.Сокальському кошовий у листопаді 1773 р.⁴⁹⁶. А в 1774 р., коли пошта повинність стала стрункішою і обтяжливішою, Кодацька паланка забезпечувала діяльність 13 двокінних поштарів, з яких троє перебували безпосередньо у паланковому центрі⁴⁹⁷.

Через кодацьку старшину йшла не тільки кореспонденція. На Січ, наприклад, полковник переправляв виготовлені в Самарській товщі дубові дошки для церкви⁴⁹⁸. З Січі міг бути приве-

⁴⁹¹ Архів Коша... — Т. 3. — С. 47, 113.

⁴⁹² Архів Коша... — Т. 3. — С. 40.

⁴⁹³ Листи Івана Мазепи. 1687-1691/ Упоряд. та авт. передм. В.Станіславський. — К., 2002. — Т. 1. — С. 260, 267, 328.

⁴⁹⁴ Архів Коша... — Т. 4. — С. 546.

⁴⁹⁵ Там само. — С. 267.

⁴⁹⁶ Архів Коша... — Т. 1. — С. 151.

⁴⁹⁷ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 458-459.

⁴⁹⁸ Архів Коша... — Т. 4. — С. 386-387.

зений козаками у Новий Кодак розбійник родом з Полтави, а далі вже полковник І.Горбоніс виділяв двох кодачан — С.Маріяша і Я.Гупаленка — для караулу. Конвой доправив злодія в Царичанку, до сотенної канцелярії, де із великим задоволенням здав його місцевій старшині — нашими степами мандрувати наприкінці жовтня — небагато радості⁴⁹⁹.

Розташування на перехресті битих шляхів несло вагому загрозу — можливість занесення пошесті. «Чорна смерть» в 1690 р. забрала життя більшої частини залоги Богородицької фортеці на чолі з воєводою І.Ржевським⁵⁰⁰. В Новому Кодаку загроза пошесті відчувалася ще й через збільшення числа прочан до Миколаївської церкви, молитва в якій мала захистити від хвороби⁵⁰¹. Тому накази Коша стосовно обмеження спілкування із потенційно небезпечними регіонами приймалися до виконання без зволікання. Так було влітку 1756 р., коли в районі Очакова поширилася чума і кошовий заборонив спілкуватися, торгувати і приймати у зимівники тих, хто повертається з промислів у пониззі Дніпра⁵⁰². Менш небезпечним вважалося поширення пошесті в районі Немирова — полковник Ф.Сьомак не виписував паспорти на це місто та найближчі околиці і заборонив пропускати купців із цих місць⁵⁰³.

Одна з найважливіших функцій паланкової старшини — підтримання порядку. Безпосередньою загрозою порядку було гайдамацтво. Гайдамацтво як явище неможливо оцінювати однозначно. Січовики за природою своєю були «людьми війни», яким прикордонне становище дозволяло вести воєнний спосіб життя. Пам'ятаймо знамените запорозьке вітання: «Дай Боже розмир!». «Розмир» (війна) означав здобич, таку бажану для сіроми, що не бажала працювати на землі, ловити рибу чи чумакувати. Направду, це мирні заняття, не властиві людині війни. Настання мирного часу підштовхувало частину запорожців здійснювати виправи на татарський бік кордону, ходити на Правобережжя, нападати на купців та зимівники у Вольностях. Та великою помилкою було би скидати з рахунку соціальні мотивації — вони перепліталися із

⁴⁹⁹ Архів Коша... — Т. 4. — С. 264, 267.

⁵⁰⁰ Бінкевич В.В., Камєко В.Ф. Містечко старовинне... — С. 89.

⁵⁰¹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 87.

⁵⁰² Архів Коша... — Т. 4. — С. 165.

⁵⁰³ Там само. — С. 113.

здобичницькими. Так було і за Коліївщини, так було і під час організованих виступів запорожців проти політики старшини. Ця політика об'єктивно змінювала Запоріжжя — перетворювала його на мирний край землеробської праці і торгівлі, вбивала вольницю. Загострювало ситуацію те, що не менш об'єктивно старшина мала з цього зиск, вона почала вирізнятися з загалу, що не подобалося січовикам, звиклим до рівності кожного у Війську.

Кодацька паланка не була одним з центрів гайдамаччини, як, наприклад, Бугогардівська. Проте завдяки торговельним шляхам тут непогано почувався внутрішній розбій, та й виправи на Правобережжя, до Новослобідського полку або Новосербії, переховування після походу на ногайців не були чимось незвичним. Наприклад, взимку 1755 р. гайдамаки відбили ногайських коней, що спричинило міжнародний скандал та тиск Петербурга на кошову старшину. Сам кошовий Г.Лантух із командою взяв на себе неспокійний Гард, а кодацькому полковнику Ф.Сьомаку наказав зібрати сімейних козаків до Новослобідського полку і на Сурі з'єднатися із загonom військового осавула. Далі спільні сили мали частим гребенем прочесати зимівники і знайти ногайських коней. Певні результати були. В зимівнику отамана Левушківського куреня М.Замковського знайшли три кобиллиці, яких господар купив узимку⁵⁰⁴.

Ногайські коні не залишили байдужим у 1754 р. запорожця Трохима Крутя. Коли він дізнався про дії пошукових партій, то перебрався у Новий Кодак. Механізм дій був таким — гайдамака домовився з табунником військового стада, запустив туди вкрадених коней, а сам у Новому Кодаку «по шинкам скривався». Пересидівши небезпеку, він із друзями зібрав ватагу, до якої входили не тільки козаки, а й мешканці Нового Кодака Іван Качаленко і Яцько Дячок. Цей загін прогулявся на територію Новослобідського полку, де пограбував обійстя одного з офіцерів. З поверненням до Нового Кодака вони абсолютно чесно поділилися з полковником Ф.Сьомаком. Проте тут Т.Крутю не пощастило — його заарештував отаман Левушківського куреня М.Замковський. Цілком можливо, гайдамака потрапив під гарячу руку — адже щойно у Замковського забрали трьох коней, проданих йому іншим гайдамацьким загonom⁵⁰⁵.

⁵⁰⁴ Архів Коша... — Т. 4. — С. 410, 451-453.

⁵⁰⁵ Архів Коша... — Т. 3. — С. 741-742.

Схожим чином, через Кодацький шлях, відступали гайдамаки в червні 1754 р. з Нової Сербії і полковник мав їх ловити⁵⁰⁶. Російське керівництво, особливо прикордонне із Запоріжжям, мало уявлення про Новий і Старий Кодаки як один з центрів гайдамаччини. Комендант фортеці Св.Єлизавети Мурав'їєв у 1759 р. писав кошовому Білицькому: «Гайдамаки перебувають не инде где, как по зимовниках и в Кодаках пристанище и пищу имеют, а тамошние жители... принимая их с воровскими пожитками, обще оными користуются и под видом добрых людей их содержат»⁵⁰⁷. До цього російський офіцер додавав звинувачення у постачанні гайдамакам зброї та пороху. Повністю прийняти чи заперечити це твердження ми не можемо, але певні підстави говорити про співпрацю є. Ми пам'ятаємо переховування в Новому Кодаку Т.Кутя; тут тривалий час жив один з ватажків гайдамаччини на Правобережжі Іван Подоляка⁵⁰⁸, а кодацькі полковники не завжди відмовлялися від гайдамацьких презентів.

Ділянка шляху від Переволючни (або Кременчука) до Нового Кодака користувалася великою популярністю між розбійниками. Наприклад, улітку 1689 р. І.Мазепа вимушений був відряджати команди з гарматним осавулом Полтавського полку Г.Рудяшком та компанійським осавулом І.Рубаном для боротьби з ватагами, що діяли в околицях Кодака. Результату було небагато — затримали діда-пасічника⁵⁰⁹. Особливо полюбляли розбійники Вовчі байраки. Саме тут зазнала нападу в липні 1749 р. купецька валка О.Іванова, в якій з вантажем горілки йшов служитель військового товариша А.Трусевича — Степан Малиновський. Цікаво, що в даному випадку нападники радше куражаться — вони забирають не весь вантаж, а лише дві куфи горілки, проте з інших надпивають. С.Малишевський захищав товар, проте його лише поранили — і це при тому, що нападників упізнали. Скаргу С.Малишевського до Коша підтримали кодачани Іван Дон та Мусій Джим, які найнялися фірманами до цієї купецької валки⁵¹⁰.

⁵⁰⁶ Там само. — С. 660.

⁵⁰⁷ Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 144.

⁵⁰⁸ Мицик Ю. Козацький край. — С. 154-155.

⁵⁰⁹ Листи Івана Мазепи. 1687-1691. — Т. 1. — С. 339.

⁵¹⁰ Центральний державний історичний архів у м. Києві. Ф. 51. Генеральна військова канцелярія. Ф. 51. Спр. 9779. Арк. 1-1зв.

Січ регулярно висилала команди для боротьби з розбійниками, зокрема, до Вовчих байраків. Наприклад, у 1749 р. П.Довод та військовий довбиш Григорій за допомогою купців розгромили тут злодійську ватагу і захопили її коней⁵¹¹. Василь Зарудний, представник гетьмана К.Розумовського на Січі, схвально відгукувався про боротьбу Коша з розбійниками у 1754 р. Одночасно він пропонував заснувати в небезпечних місцях, в тому числі у Вовчих байраках, на Сухій Саксагані, між Саксаганню та Базавлуком зимівники, що дозволило би жорсткіше контролювати територію. Однак кошовий Я.Малий уважав, що достатньо вартових команд. Таку команду в 15 шабель тримав у Вовчих байраках кодацький полковник⁵¹².

Діяли розбійники і на лівобережних шляхах, що йшли на Кодацький перевіз. Але купці очікували на безпеку і здатні були чинити опір. Наприклад, валка полтавця Й.Павленка в урочищі Чаплинка зазнала нападу. Проте розбійники нічого не досягли, а двоє з них — козаки Іван Моцний та Василь Головка — потрапили до купецьких рук. Доїхавши до перевозу, Й.Павленко здав винних січовиків курінним отаманам, які доправили їх у Новий Кодак. Тут на допиті з'ясувалося, що ватага вже встигла відзначитися — у мешканця Кам'янки-Лівобережної Григорія Нечита відбили 6 коней⁵¹³.

Специфічним було ставлення влади Кодацької паланки до пограбувань майна китайгородського сотника Павла Семенова. Справа в тому, що він претендував на владу над хуторами на р.Протовча і вважав ці землі належними Полтавському полку. Січ не хотіла визнавати існуючі там поселення як частину Гетьманщини, і тому проблеми, які виникали у мешканців цих хуторів та самого сотника, не зустрічали великого співчуття у Коша та паланкової старшини. Але існувала певна процедура, якої сторони мали дотримуватися.

В 1753 р. розбійники пограбували хутір П.Семенова на Протовчі і забрали коней. Сотник звертався до Кодацької паланки з проханням шукати злодіїв. Схожа ситуація повторилася в ніч з 2 на 3 лютого 1754 р., коли троє невідомих напали на хутір П.Се-

⁵¹¹ Архів Коша... — Т. 4. — С. 195.

⁵¹² Архів Коша... — Т. 3. — С. 692, Т. 4. — С. 199.

⁵¹³ Архів Коша... — Т. 3. — С. 653-655.

менова і взяли 3 коней. По снігу переслідувачам вдалося відстежити тясму, яка через Бригадирівку і Дніпро привела до Кам'янського. Там коней заховали десь на базарі. Проте подальші пошуки були паралізовані кодацьким полковником, який знаходився у Кам'янському і зупинив переслідувачів. Він не бачив підстави обшукувати весь базар⁵¹⁴.

Такі перешкоди були радше нормою, аніж винятком. Улітку цього ж 1754 р. родич П.Семенова, китайгородський козак Іван Деркач, перебуваючи в Новому Кодаку впізнав украденого ще 1748 р. коня. Паланка вимушена була провести розслідування, яке показало, що кінь був колись куплений. І.Деркач впізнав у Новому Кодаку ще одного коня, але тут його просто не стали слухати. Він заявив, що має з відповідачем і опізнаним конем постати перед січовим судом. Упертий китайгородець таки дістався на Січ, де йому присудили віддати коня — хоча перед тим у Новому Кодаку в нього самого вкрали 2 коней⁵¹⁵.

Діставалося іноді й козацьким зимівникам, Так у 1754 неподалік Нового Кодака розбійники пограбували зимівник Івана Гарраджі, на що він скаржився до паланки. Але масштабів епідемії такі явища набували під час масових заворушень. Незадоволена сірома хвилювалася весь 1768 р., а в грудні на Січі спалахнуло повстання — П.Калнишевський врятувався дивом. В лютому 1769 кодацький полковник Йосип Калнишевський доповідав у Кіш, що на території паланки неспокійно, гайдамаки грабують зимівники, забирають худобу і не слухаються наказів полковника⁵¹⁶.

Невдоволення не вщухало протягом усієї війни 1768-1774 рр. Переважно воно проявлялося у фронтових козацьких командах, але відгомін доходив і до паланок. У листопаді 1773 р. Б.Швець, що був із іншими козаками в гостях у перевізника в Новому Кодаку, говорив про близьке повстання і обіцяв «панов выбываты-мем». Так було не тільки на правобережжі Дніпра. В 1774-1775 рр. Стара Самарь була фактично заблокована регулярними військами — очікували заворушень, спровокованих одним з полковників Є.Пугачьова — Василем Злим (Журбою)⁵¹⁷.

⁵¹⁴ Архів Коша... — Т. 4. — С. 198-199.

⁵¹⁵ Там само. — С. 191.

⁵¹⁶ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 377-378, 400.

⁵¹⁷ Там само. — С. 410-411.

Окремою сторінкою діяльності старшини Кодацької паланки були природоохоронні, перш за все лісоохоронні, заходи. З початку 1760-х років кодацькі полковники доволі регулярно звертаються до Коша й інформують про нищення байрачних лісів уздовж Самоткані мешканцями Пушкарівки та інших сіл, належних до Новослобідського полку. Вирубки мали хижацький характер — забирали не тільки сухе дерево на дрова, а й добрий будівельний ліс. Доходило до того, що в деяких місцях навіть не лишилося пнів і нічого не говорило про те, що нещодавно тут стояв ліс. На території Кодацької паланки живе дерево без дозволу Коша рубати не вільно було, причому для нагляду в січні 1762 р. полковник утворив спеціальну команду⁵¹⁸.

Щоби якось виправити становище певна територія оголошувалася заповідною. Так сталося наприкінці 1764 р. з Монастирським островом, на якому, як написано в ордері Коша «не боячися кари Божої», люди рубали не тільки звичайне, а і плодове дерево, яке шороку на користь громади дає плоди. Тому писарю і осавулу Кодацької паланки Січ наказала оголосити острів забороненим не тільки для порубок, а і взагалі для в'їзду, щоби ліси трохи відновилися⁵¹⁹. Могли діяти заборони для новопоселенців — у 1774 р. Кіш наказав кодацькому полковнику не допускати в байраки волохів, бо ті рубають ліс на продаж нещадно⁵²⁰.

Кіш доволі часто давав білети на право використання землі під умовою збереження і збільшення кількості наявних лісів. Наприклад, під час візиту П.Калнишевського до Нового Кодака у 1772 р., кошовому поскаржився старокодацький мешканець Федір Шаповал, що острівець Демека (нижче Старого Кодака) геть спустошений. Ми бачимо традиційну картину порушення правил Січі, коли на дрова рубають живе дерево, включно із плодовим. Кіш доручив самому Ф.Шаповалу доглядати острів, причому він так само, як і інші, не мав права взагалі рубати дерево на Демеці⁵²¹. Взагалі, січова влада намагалася не залишати заліснені місцини без догляду. На початку 1775 р. козак Матвій Швець перейшов із

⁵¹⁸ Лашенко Х. Проблема лісокористування на Запоріжжі в світлі документів архіву Коша // Південна Україна. — № 2 (1996). — С. 103.

⁵¹⁹ Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 150, Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. — С. 72.

⁵²⁰ Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 80.

⁵²¹ Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 150.

Нового Кодака мешкати у власний зимівник. Відтепер він не міг доглядати байрак біля Коханівщини, там де балки Крива і Росохвата. Відтак цей байрак доручили пильнувати новокодацькому священнику С.Чемерису, який мав дбати про збільшення кількості лісу⁵²².

Зрозуміло, що не варто змальовувати місцеву старшину як втілення усіх мислимих і немислимих чеснот. Були вони людьми різними, і прикростей населенню чинили не менше, аніж добра. Зі старосамарських сотників своїми зловживаннями і свавіллям вирізнявся Іван Березань⁵²³. Це твердження неважко проілюструвати. У 1757 р. мешканець Старої Самарі Клим Баксарай, якого допик сотник, переселився до центру Самарської паланки — Самарчика. Спроба ж забрати своє майно обернулася арештом не тільки самого Клима, але і його сина. І.Березань залишив сина заручником і відпустив колишнього старосамарця з простим ультивимомом: «Повертаєшся разом із дружиною — відпускаю сина». При цьому запорожці у сотника виступають як «недовірки і бесурмане». Але козак не без щастя, і в'язниця виявилася не такою вже міцною. Розлючений І.Березань забрав собі весь вирощений К.Баксараєм хліб і вола⁵²⁴. Так поводить себе сотник не тільки стосовно пересічного мешканця. Колишній писар старосамарської сотні Д.Лелітка, який переселився до Самарчика, не міг отримати гроші за службу та витрати — І.Березань просто не вважав за потрібне їх видавати⁵²⁵. Скаржилися мешканці Старої Самарі на утиски і городового отамана Федора Байрака і Кіш, після переходу цього поселення в січову юрисдикцію, розпочав слідство у справі⁵²⁶.

Цікава історія, в якій багато паралелей із сьогоденням, пов'язана з городовим отаманом Нового Кодака в 1754 р. Ничипором Пластуном. Його зловживання вийшли на світ Божий випадково — Кіш за наполяганням гетьмана К.Розумовського вимушений був провести перепис населення в північних паланках. Йшлося про повернення переселенців із Гетьманщини. У лютому 1754 р. до Нового Кодака прибули січові уповноважені — Іван Домонтович та Іван Чугуївець. Результати сильно здивували

⁵²² Кузик Т., Хмарський Т. Документи з історії... — С. 616.

⁵²³ Кузик Т. Відомість про залінійні... — С. 32.

⁵²⁴ Архів Коша... — Т. 3. — С. 306.

⁵²⁵ Там само. — С. 303-305.

⁵²⁶ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 265.

ревізорів — у місті раптом з'явилося понад 100 додаткових дворів! Розмови з місцевими козаками і посполитими показали, що Н.Пластун спирається на підтримку заможних «стариків», обійс-тя яких він приховує від оподаткування. З частини ж необлікованих дворів податки збираються, а до січової скарбниці не доходять. При цьому отаман постійно збирає з населення гроші на «росходи городовие», але ці витрати робить в борг, не сплачуючи крамарям за взяте для міських потреб⁵²⁷. Результатів розпочатого слідства ми не знаємо, проте імені Н.Пластуна як городового отамана більше не зустрічаємо.

Схильність до фінансових зловживань не минула навіть такий невисокий щабель посадової ієрархії, як громадський писар паланки. Отамани Кодацької паланки поскаржилися Кошу, що їх громадський писар Кнуков наказав, немов би в оплату його роботи, збирати гроші з основних населених пунктів паланки. Новий Кодак мав дати махінатору 20 крб., Старий — 15, Романкове, Карнаухівка і Кам'янське — по 10. Найменше припало на Таромське і Тритузне — 6 і 3 карбованця відповідно. Кіш наказав кодацькому полковнику Василю Нечаю пояснити Кнукову його права і обов'язки. З кожного тяглою для писарських потреб збиралося по 10 копійок, з пішого — 5. Цим Кнуков мав і вдовільнитися і не провокувати гніву військових старшин. Хоча іноді і самі військові старшини були не без гріха. Військовий осавул Гелех, який 1774 р. провів мобілізацію козаків на війну з Османською імперією, «побравши лакомые искупы» забрав до війська з Нового Кодака тільки 22 козаків замість 85⁵²⁸.

Злочин проти майна, зловживання — все це речі неприємні. Але найтяжчими є злочини проти особи. Паланкові старшини, поставлені пильнувати порядок і закон, здійснювали і їх. Наприклад, влітку 1771 р. у Романковому попадає брехливо звинуватила селянку Ганну Харсун у покраденні сорочки. Здавалося би, дрібниця — ну не поділили щось жінки. Але до «дідання» підключилися гості попової хати, паланковий осавул Кулаковський і підписар Микола, які жорстоко побили посполиту. Проте Г.Харсун, замість стерпіти, надіслала скаргу до Коша. Небажання миритися із насильством і зловживаннями мешканці

⁵²⁷ Архів Коша... — Т. 3. — С. 111.

⁵²⁸ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 341, 362-363.

Кодацької паланки демонстрували не раз, підкріплюючи його, в разі потреби, силою. У вересні 1761 до Кам'янки прибув паланковий писар Лук'ян Порожній. Без жодного приводу він заарештував посполиту Олену Ткач і згвалтував її. Наступного дня писар вимагав сказати, що Олена добровільно була з ним, а після відмови почав бити і топтати ногами. На галас збіглися козаки і селяни, які виламали хатні двері і добряче побили писаря. Знаки його влади забрали, а сам Л.Порожній опинився під арештом. Кам'ячани не обмежилися цим — під гарячу руку потрапив піп, якого також добряче побили, а посполитого отамана Скока відсторонили з посади. Замість розібратися, паланкова влада зробила спробу діяти силою і визволити писаря. До Кам'янки з Нового Кодака приїхав осавул Іван Кирпань, який намагався заарештувати ініціаторів виступу. Розлучені кам'ячани відбили заарештованих і вступили в бій з паланковою командою⁵²⁹.

Коли йдеться про старшин, важливо, щоби перед нами не стояло абстрактне і безлике «вони», бо кожен із них був людиною із своїм характером, совістю і уявленнями про добро і зло. Тому, наскільки це можливо, спробуймо з'ясувати імена старшин Старосамарської сотні і Кодацької паланки.

Старосамарська старшина, як вже було сказано, складалася з сотника, писаря, осавула, хорунжого і городового отамана.

Сотники Старосамарської сотні

Дата згадки	Прізвище, ім'я священика
1700	Лук'янович Іван
1703	Прохорович Сава
1706	Михайлович Сава
1706	Швець Данило (наказний)
1743	Нетребенко Дмитро ⁵³⁰
1744-1751	Зуб Максим ⁵³¹
1752-1761	Березань Іван ⁵³²

⁵²⁹ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 364, 374.

⁵³⁰ Усі вищенаведені дані наводимо за: Кузик Т. Відомість про залінійні... — С.28.

⁵³¹ Архів Коша... — Т. 3. — С. 778; Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 42.

⁵³² Кузик Т. Відомість про залінійні... — С. 32.

Старосамарська сотня припинила своє існування в жовтні 1761 р., коли її територія увійшла до юрисдикції Коша. Останній сотник І.Березань, який допік Січ своїми діями, був видворений з Старої Самарі на початку 1762 року⁵³³.

Писарі Старосамарської сотні

Дата згадки	Прізвище, ім'я священика
1746	Дем'янович Андрій ⁵³⁴
1747-1750	Лелітка Дмитро ⁵³⁵
1756-1757	Любарський Данило ⁵³⁶

Хліб писаря старосамарської сотні не був легким. Крім безпосередніх писарських обов'язків, йому доводилося відбувати відрядження до двох центрів, які найбільше впливали на сотенне життя — Полтави та Січі. Все б добре, але бідність сотні (інше пояснення важко знайти) призводила до того, що Д.Лелітці доводилося двічі пішки ходити до Полтави (а це 160 верст), а одного разу — на Січ. Поїздки конем ми тут не враховуємо⁵³⁷.

В 1746 р. сотенним осавулом був Харко Петлюшенко⁵³⁸. Як сотенний осавул у 1756 р. згадується Іван Касян, а документи січового архіву в 1757 р. називають осавулом Івана Косяченка⁵³⁹. Сотенна старшина, на відміну від паланкової у Вольностях, не підлягала щорічній ротації, тому можливо, що йдеться про ту саму особу. Це тим більш ймовірно, якщо прізвище Косяченко, наведене в 3 томі документів Коша, в рукописі прочитати як Касяненко. Хорунжий нам відомий тільки один — Панас Бабенко, а городових отаманів — четверо. На початку століття (1703 і 1706 роки) цю посаду обіймали Антін Машенко і Іван Глов'янський. На 1756 р. припадає згадка про Ф.Байрака, який зберігав отаманство до 1762 р. У цьому році Ф.Байрак потрапив під слідство Ко-

⁵³³ Архів Коша... — Т. 3. — С. 774.

⁵³⁴ Кривошея В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації. Вид. 2, доповнене, уточнене і виправлене. — К., 2005. — С. 200.

⁵³⁵ Архів Коша... — Т. 3. — С.303.

⁵³⁶ Там само. — С.303; Кузик Т. Відомість про залінійні... — С. 32.

⁵³⁷ Архів Коша... — Т. 3. — С. 305.

⁵³⁸ Кривошея В. Українська козацька старшина. — С. 200.

⁵³⁹ Кузик Т. Відомість про залінійні... — С. 32, Архів Коша... — Т. 3. — С. 305.

ша, його майно було конфісковано за борги Самарському монастирю і старосамарській Богородичній церкві, а посаду його обійняв Микола Перехрист⁵⁴⁰. Можемо також дещо сказати про походження старшин. Сотник І.Березан з Чернігівського полку, писар Д.Любарський з Миргорода, а городовий отаман Ф.Байрак, осавул І.Касян та хорунжий П.Бабенко — з Полтавського полку⁵⁴¹.

Варто зупинитися на командирах російської залоги в Новобогородицькій фортеці, а згодом — в Старосамарському ретраншементі.

Командири російської залоги в Старій Самарі

Дата згадки	Прізвище, ім'я священника
1688	Малієв Костянтин ⁵⁴²
1688	Волинський Іван
1688	Косагов Григорій ⁵⁴³
1689-1690	Ржевський Іван
1699	Потьомкін Петро ⁵⁴⁴
1711	Шеншин ⁵⁴⁵
1749	Ковальов ⁵⁴⁶
1752	Бутовський Юрій ⁵⁴⁷
1754	Верігін Данило ⁵⁴⁸
1757	Шетінін ⁵⁴⁹
1774	Рязанцев ⁵⁵⁰

Кожен зі згаданих в таблиці офіцерів XVIII ст. мав звання майора (лише щодо Шеншина є певні різночитання). Найурожайнішим на воєвод випав 1688 р. — рік побудови Богородицької

⁵⁴⁰ Кузьмук О. «Козацьке благочестя»... — С. 125, Кузик Т. Відомість про залінійні... — С. 32-33.

⁵⁴¹ Там само. — С. 32-33.

⁵⁴² Історія міста Дніпропетровська. — С. 65.

⁵⁴³ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 55.

⁵⁴⁴ Бінкевич В.В., Камеко В.Ф. Містечко старовинне... — С. 89-90.

⁵⁴⁵ Історія українського козацтва. — Т. 1. — С. 594.

⁵⁴⁶ Історія міста Дніпропетровська. — С. 69

⁵⁴⁷ Архів Коша... — Т. 3. — С. 39.

⁵⁴⁸ Там само. — С. 683.

⁵⁴⁹ Там само. — С. 307.

⁵⁵⁰ Яворницький Д. До історії степової України. — С. 48.

фортеці. Цікаво, що І.Волинського замінили незабаром на Г.Косагова. Російське керівництво вважало, що саме цей досвідчений військовик знайде спільну мову із своїми давніми товаришами по зброї — запорожцями, проте невдоволення січовиків фортецею від заміни воеводи аж ніяк не зменшилося. Цікавим завданням залишається дослідження постатей комендантів, їх стосунків із місцевим населенням, життя російської залоги — без цього цілісної картини історії Старої Самарі ми не створимо.

Імена старшин Кодацької паланки — інституції, що існувала значно довше за Старосамарську сотню, відновити дещо легше. Перш за все йдеться, зрозуміло, про полковників.

Полковники Кодацької паланки

Дата згадки	Прізвище та ім'я
1665	Кривий Харко ⁵⁵¹
1697	Кармазин Федір ⁵⁵²
1747	Зеленко Василь ⁵⁵³
Ран.1750	Чорний Степан ⁵⁵⁴
1750	Таран Яків ⁵⁵⁵
1751	Чорний Пархом
1752	Якимов Григорій
1752, липень	Покотило Федір
1753	Савелієв Стефан
1754	Савелієв Стефан ⁵⁵⁶
1753 або 1754	Чумак Федір ⁵⁵⁷
1754	Сидоров Михайло
1754	Іванов Федір
1754	Якимов Григорій
1755	Товкачівський Іван
1755, вересень-листопад	Сьомак Федір ⁵⁵⁸

⁵⁵¹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — С. 278.

⁵⁵² Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 188.

⁵⁵³ Архів Коша... — Т. 2. — С. 586.

⁵⁵⁴ Мицик Ю. Козацький край. — С.155-156.

⁵⁵⁵ Архів Коша... — Т. 2. — С. 692.

⁵⁵⁶ Архів Коша... — Т. 3. — С. 780, 24, 57, 101-102, 869.

⁵⁵⁷ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 154.

⁵⁵⁸ Кочергін І. Козацький період в історії міста Дніпропетровська. — С. 178-179.

Дата згадки	Прізвище та ім'я
1756	Степан Мовчан
1758	Кривий Григорій Кононович
1758	Чорний Степан ⁵⁵⁹
1759	Ічанський Іван ⁵⁶⁰
1760	Горбоніс Іван ⁵⁶¹
1761	Іванов Петро ⁵⁶²
1762	Кулик Іван ⁵⁶³
1765	Касяненко Іван ⁵⁶⁴
1766	Чорний Мусій
н.р. 1766	Красовський Антін
1768	Поперечний Назар ⁵⁶⁵
1769	Калнишевський Йосип
1770, червень	Сокур Олексій ⁵⁶⁶
1770 — 1771	Блакитний Стефан ⁵⁶⁷
1771, серпень — 1772	Попович Гаврило ⁵⁶⁸
1772, літо	Нечай Василь ⁵⁶⁹
1774, 27 черв. — лют. 1775	Святий Яким ⁵⁷⁰

Як бачимо, імена кодацьких полковників другої половини XVII — першої половини XVIII ст. відомі нам у невеликій кількості, дещо оптимістичніша картина вимальовується для 1750-1770-х рр. Достатньо рідко полковник обіймав свою посаду понад рік — згадки про С.Савелієва у 1753-1754 рр. чи про С.Бла-

⁵⁵⁹ Архів Коша... — Т. 3. — С. 275, 345-346, 869.

⁵⁶⁰ Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 341.

⁵⁶¹ Архів Коша... — Т. 4. — С.264.

⁵⁶² Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 374.

⁵⁶³ Пашенко О., Водотика С., Удовиченко І. Структура та функції... — С. 131.

⁵⁶⁴ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 322-333.

⁵⁶⁵ Архів Коша... — Т. 1. — С. 225, 656, 587.

⁵⁶⁶ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 332, 400.

⁵⁶⁷ Русина О., Горобець В., Чухліб Т. Незнайоме Клію. — С. 274; Кочергін І. Козацький період в історії міста Дніпропетровська. — С. 180.

⁵⁶⁸ Олійник О. Місце зимівника... — С. 274; Русина О., Горобець В., Чухліб Т. Незнайоме Клію. — С. 274.

⁵⁶⁹ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 205, 341.

⁵⁷⁰ Кузик Т., Хмарський Т. Документи з історії... — С. 616; Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 127.

китного 1770-1771 рр. цілком можуть означати перебування на посаді протягом другої половини, наприклад 1753 і першої половини 1754 років. Повернення на посаду поки що відоме тільки одне: Г.Якимов після каденції 1752 р. знову згадується на посаді в 1754 р. Дещо загадковим постає 1754 рік — під ним згадується чотири різних кодацьких полковника. Поки що цей ребус розшифрувати важко. Наявність списку кодацьких полковників дозволяє розпочати відновлення їх біографій — завдання непросте через розпорошеність згадок у джерелах. Таку роботу свого часу певною мірою провів О.Рябінін-Скляревський⁵⁷¹ для кошової старшини, а паланкова чекає своєї черги.

Дещо меншою мірою можна відновити персональний склад писарів Кодацької паланки.

Писарі Кодацької паланки

Дата згадки	Прізвище та ім'я
1749	Порохня Григорій
1751	Порохня Григорій ⁵⁷²
1752	Шафрановський Петро
1754	Таран Нестір Гаврилович ⁵⁷³
1754	Гніденко Степан ⁵⁷⁴
1755	Василь Волинський ⁵⁷⁵
1755	Віл Василь ⁵⁷⁶
1757	Семенов Андрій ⁵⁷⁷
1757	Шрам Григорій Іванович
1759	Кумпан Василь ⁵⁷⁸
1760	Ляхович Григорій Іванович ⁵⁷⁹
1761	Швидкий Григорій ⁵⁸⁰

⁵⁷¹ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заклоти і керуюча верства Коша XVIII ст.

⁵⁷² Кузик Т., Хмарський Т. Документи з історії... — С. 618.

⁵⁷³ Архів Коша... — Т. 3. — С. 24, 754, 869.

⁵⁷⁴ Архів Коша... — Т. 2. — С.693.

⁵⁷⁵ Ченцова Н. Атестати запорозьких козаків... — С. 147.

⁵⁷⁶ Архів Коша... — Т. 2. — С. 692.

⁵⁷⁷ Архів Коша... — Т. 3. — С. 750-752.

⁵⁷⁸ Архів Коша... — Т. 1. — С. 512, 470.

⁵⁷⁹ Українське козацтво: Мала енциклопедія. — С.355.

⁵⁸⁰ Архів Коша... — Т. 1. — С. 656.

Дата згадки	Прізвище та ім'я
1761, верес.	Порожній Лук'ян ⁵⁸¹
1765, квіт.	Ковалевський Іван
1765	Малишевич Стефан ⁵⁸²
1769	Золотаревський Іван ⁵⁸³
1771-до червня 1772	Таран Нестір Гаврилович
1772	Золотарьов Іван ⁵⁸⁴

Про декого з полкових писарів можемо сказати трохи докладніше. Наприклад, Василь Кумпан був козаком Джерелівського куреня. Він з'явився на Січі в 1751 р. і близько семи років переймався клопотами січової школи, причому його обирали отаманом. У 1759 р. Кіш призначив В.Кумпана писарем Кодацької паланки, але подальшої кар'єри козак робити не захотів і подався в послушники до одного з київських монастирів⁵⁸⁵. Відкритим залишається питання про родинні зв'язки В.Кумпана з такою яскравою фігурою запорозької історії як Артем Васильович Кумпан, відомий вже в 1740-х рр. як організатор торгівлі з Кримським ханатом. У 1760-1761 рр. А.Кумпан обіймав посаду військового писаря⁵⁸⁶.

Цікавий шлях пройшов наступник В.Кумпана в кодацькій канцелярії — Григорій Ляхович. Вихідець із Миргородського полку, з 1756 р. він служив у січовій канцелярії. Після писарювання в Кодацькій та Самарській паланках повернувся до попередніх обов'язків, причому двічі під час тривалих відраджень І.Глоби до Петербургу заміщав його на посаді військового писаря. У 1768 р. він знову повертається в Гетьманщину і в рідному полку стає сотником Городицької сотні⁵⁸⁷. Дещо схожою була доля Григорія Шрама. Він покинув Гетьманщину в 1747 р. і став товаришем Левушківського куреня та служив у січовій канцелярії — завдяки знанню татарської попрацював товмачем. Після кодацького пи-

⁵⁸¹ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 364.

⁵⁸² Кузик Т., Хмарський Т. Документи з історії... — С. 602, 614.

⁵⁸³ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти і керуюча верства Коша XVIII ст. — С. 127.

⁵⁸⁴ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 338, 339.

⁵⁸⁵ Архів Коша... — Т. 1. — С. 469-470.

⁵⁸⁶ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти і керуюча верства Коша XVIII ст. — С. 166., Ченцова Н. Атестати запорозьких козаків... — С. 144

⁵⁸⁷ Українське козацтво: Мала енциклопедія. — С. 355.

сарства повернувся на Січ, але в 1761 р. його потягнуло на батьківщину. Кіш звертався до очільників Гетьманщини з проханням залучити його до служби на відповідних досвіду Г.Шрама посадах⁵⁸⁸.

В 1755 р. згадуються як кодацькі писарі Василь Волинський та Василь Віл. З огляду на неусталеність прізвищ найшвидше ми маємо справу з тією самою людиною, яка трохи згодом, в 1762 р. стала писарем Самарської паланки. Значно частіше, ніж полковники, писарі поверталися на посади. Згадаємо і А.Порохню, і Нестора Тарана, для якого пауза склала 15 років. Напевно тією самою людиною є І.Золотаревський та І.Золотарьов. Найшвидше, він був одним із ближчих співробітників П.Калнишевського — не марно він виступає писарем під час правління в Новому Кодаку племінника кошового — Йосипа. Крім того, саме І.Золотаревському доручають конфіскацію коней учасників повстання проти старшини на Січі і конвоювання їх до Новоросійської губернської канцелярії⁵⁸⁹. Тісно був пов'язаний із Новим Кодаком П.Шафрановський — бачимо в 1761 р. його писарем Старокодацького хрестового намісництва, яке базувалося саме в паланковому центрі⁵⁹⁰.

Не так часто, як писарі, згадуються в документах осавули Кодацької паланки. В 1751 р. цю посаду обіймав Мартин Сердечний⁵⁹¹, в 1751 — Іван Кирпань, а десятьма роками пізніше — Кулаковський⁵⁹². Трохи більше знаємо про городових отаманів Нового Кодака.

Найбільше відомо про Семена Бардадима — козака з 1720 року, який пройшов не одну воєнну кампанію, а з 1745 р. одружився і осів у Новому Кодаку, де він ростив дітей і досяг поваги козацької громади. Ктитор Миколаївської церкви, він в 1774 р. отримав від Коша дозвіл користатися рибними ловами для потреб храму. Бардадим мав зимівник, сусідом його був дяк С. Никитов⁵⁹³.

⁵⁸⁸ Архів Коша... — Т. 1. — К., 1998. — С. 512-513, Ченцова Н. Атестати запорозьких козаків... — С. 146.

⁵⁸⁹ Рябінін-Склярєвський О. Запорозькі заколоти і керуюча верства Коша XVIII ст. — С. 126-127.

⁵⁹⁰ КузьмукО. «Козацьке благочестя»... — С. 126.

⁵⁹¹ Архів Коша... — Т. 3. — К., 2003. — С. 780.

⁵⁹² Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 364, 374.

⁵⁹³ Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 82.

Городові отамани Нового Кодаку

Дата згадки	Прізвище та ім'я
1747	Таран Денис ⁵⁹⁴
1754	Пластун Ничипір
1756	Скітченко Павло ⁵⁹⁵
ран.1761	Бардадим Семен ⁵⁹⁶
1773	Щербина Федір ⁵⁹⁷

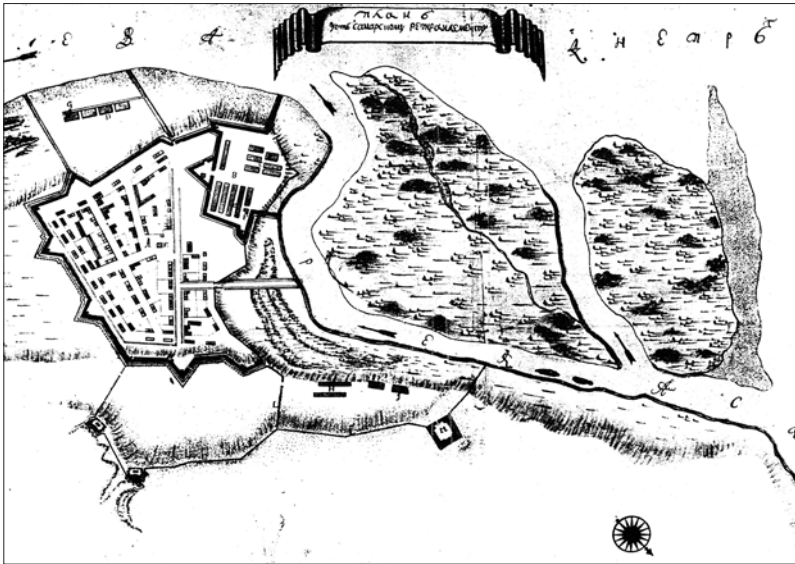
Підсумовуючи, зазначимо, що Стара Самарь і Новий Кодак мали поважні відмінності як адміністративні і судові центри. Стара Самарь формально виступала сотенним містом, проте сотенна юрисдикція обмежувалася переважно мешканцями самого сотенного центру — це стосується як адміністративних, так і судових функцій. Звуження компетенції старосамарського сотника відбулося завдяки позиції Коша, який активно захищав своє право на спірні з Полтавським полком землі. Натомість Новий Кодак, як адміністративний і судовий центр, розвивався в доволі комфортних умовах. Частина території паланки у другій половині XVIII ст. внаслідок утворення Новосербії та Новослобідського полку була утрачена, але така втрата не була смертельною для Кодацької паланки. Новий Кодак виступав центром судочинства першої інстанції для місцевого (як козацького, так і посполитого) населення, а також для подорожніх. Адміністративні повноваження паланкового полковника охоплювали фактично всі сфери життя і вимагали різноманітних управлінських рішень.

⁵⁹⁴ Архів Коша... — Т. 2. — С. 586.

⁵⁹⁵ Архів Коша... — Т. 3. — С. 111, 211.

⁵⁹⁶ Архів Коша... — Т. 4. — С. 511.

⁵⁹⁷ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 261.

«План Усть-Самарського ретрашементу». 1770-ті роки.
(Карта з книги В. Старостіна «Столиця степового краю», 2004. вкладки після С. 32)

РОЗДІЛ 6. ВІЙНА І ПОЛІТИКА

З-поміж козацьких поселень, які є об'єктом нашого дослідження, першим потрапляє до публічно-правових документів Стара Самарь. Йдеться, зрозуміло, про королівський універсал 1576 р., яким козакам підтверджено право на володіння цим містом та прибутками з перевозу. Але по справжньому центральний уряд Речі Посполитої звернув увагу на наш край в 1630-х рр., коли до кінця усвідомив потребу контролю над свавільною козацькою корпорацією. Найкращим способом для цього поляки визнали побудову фортеці. Нагода взятися за січовиків випала після закінчення в 1634 р. війни з Московською державою. Сейм 1635 р. ухвалив виділити 100 тис. злотих для будівництва і доручити реалізацію проекту коронному гетьману С. Конєцпольському⁵⁹⁸.

Той взявся до справи негайно. На початку квітня сам коронний гетьман з інженером Г.Бопланом та офіцером Ж.Маріоном вирушили підбирати місце для фортеці. Вибір зробили на користь пагорбу перед першим Кодацьким порогом⁵⁹⁹. Офіційною метою будованої твердині, яка постала вже в липні 1635 р., проголошувався захист від татар. Але для цієї мети укріплення варто ставити на одному з основних татарських шляхів. Натомість, контроль над річковими комунікаціями Дніпра та Самари, який давав новозбудований Кодак, дозволяв міцно взяти за горло Запоріжжя — перетнути річкове сполучення з «волостю» — заселеними района-

⁵⁹⁸ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — С. 291.

⁵⁹⁹ Заруба В. Кодак. — С. 8-13.

ми, звідки Січ завжди отримувала продовольство, людей і підтримку в разі конфлікту з поляками.

До того ж Самарою пролягав так званий «чорний хід» козаків на Чорне море, яким вони могли повертатися з походу, або виходити в нього так, щоби турецька варта в пониззі Дніпра не могла перепинити шлях. Цей «хід» ішов через Дніпро в Самару, далі через р.Вовча та її лівий приплив Осикову. Тут чайки доводилося переправляти волоком до одного з правих припливів Кальміуса — річок Бериснігової або Широкої. Вихід до Азовського моря звідси вже не був проблемою⁶⁰⁰. З появою Кодака уряд перетинав цей шлях, що було важливо для умиротворення Османської імперії, чого щиро прагнули поляки.

Відповідь Січі була блискавичною. Запорожці, які на чолі з Іваном Сулимою поверталися з походу на Чорне море через Азовське море і Самару, вирішили прибрати нову перешкоду⁶⁰¹. Точну чисельність козаків встановити неможливо — оцінки коливаються від 800 до 3 000 бійців. У Кодаку під орудою коменданта Жана Маріона перебували дві драгунські сотні. Після заходу сонця 3 серпня запорожці непомітно підібралися під стіни, зняли вартових і драбинами вдерлися до фортеці. Залога помітила небезпеку запізно — Кодак вже захопив козаки. З усього гарнізону живими залишилися лише ті драгуни, які були в роз'їзді⁶⁰².

Проте виступ І. Сулими придушили, а самого ватажка з найбільшчими співробітниками було страчено у Варшаві. Зруйновану фортецю вирішили відбудувати і вже 7 березня 1636 р. побачив світ універсал польського короля Владислава IV про залучення з різних українських міст і містечок працівників для робіт на Кодаку⁶⁰³. Ні королівські універсали, ні сеймові рішення 1636 р. не завадили відбудові фортеці, якою знову опікувався коронний гетьман Конєцпольський. Роботи велися, але не вистачало і грошей, і людей, тому до проблеми доводилося повертатися. Королівський універсал від 21 квітня 1638 р. говорить про потребу відновлення укріплення для недопущення татарських нападів і ко-

⁶⁰⁰ Пірко В. Заселення і господарське освоєння... — С. 136-137.

⁶⁰¹ На думку д.і.н. В.Заруби Іван Сулима свідомо готував взяття Кодака, це не була спонтанна операція війська, що поверталася з чорноморського походу: Заруба В. Кодак. — С.18.

⁶⁰² Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — С. 294.

⁶⁰³ Мицик Ю. Козацький край. — С. 136-137.

зацької сваволі, та наказує підскарбію коронному Яну Даниловичу виділити 20 тисяч злотих⁶⁰⁴. Росіяни, які побували в Україні, так розповідали про причини постання фортеці: «А новий там городок Кодак, що на Дніпрі був, велено там німцям зробити, як раніше... стояти їм, німцям, в тому городі на заставі для того, щоб там запорозькі черкаси із Запорогів для запасів у литовські міста не їхали, і з литовських міст...у Запороги не тікали...»⁶⁰⁵. Губернатором Кодаку став Ян Жолтовський, а комендантом — племінник коронного гетьмана Адам Конєцпольський. Інструкція коменданту передбачала формування залоги виключно з етнічних поляків і німців — українцям тут нічого було робити. Назагал гарнізон розглядався як школа для піхоти, саме в умовах прикордоння мали набувати досвіду майбутні офіцери королівської армії. Умови тут і справді були непрості — Якуб Конєцпольський, який замінив на посаді коменданта Адама, загинув від козацьких рук⁶⁰⁶. Уряд намагався не забувати прикордонників. На сеймі 1638 р. ухвалили зібрати податок для утримання в Україні, зокрема в Кодаку, жовнірів. Цей податок збирався, наприклад, у Чернігівському воєводстві як двократний подимний і складав тут 9776 злотих⁶⁰⁷.

Полява Кодака на прикордонні викликала відповідну реакцію Османської імперії. Старець Ігнатій, намісник київського митрополита П.Могили, говорив у Москві, що похід татар взимку 1640 р. був спровокований новою фортецею. Султан не визнавав право поляків на степові території і вимагав прибрати укріплення, але коронний гетьман С.Конєцпольський рішуче відмовив⁶⁰⁸.

Цікавою проблемою є характер цього укріпленого пункту. На думку В.Грибовського, польський Кодак, як і турецькі фортеці в пониззі Дніпра — це так звані фронтірні острови. Вони контролюють тільки прилеглу територію і не поширюють свою владу на довколишню округу⁶⁰⁹. Проте більш вірогідно, як вважає В.Ста-

⁶⁰⁴ Мицик Ю. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія та особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею проф. Г.К.Швидько. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 60.

⁶⁰⁵ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — С. 347.

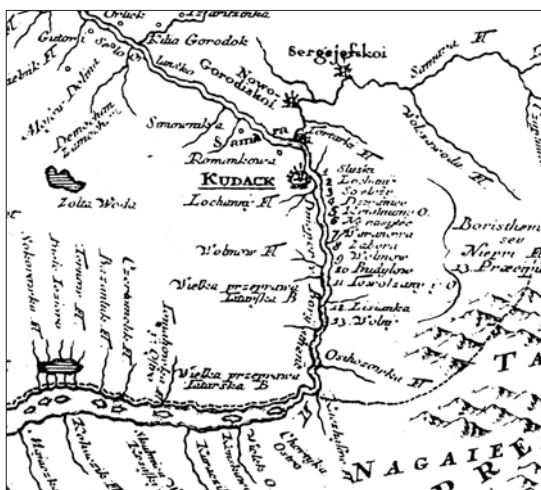
⁶⁰⁶ Заруба В. Кодак. — С. 27, 30.

⁶⁰⁷ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). — К., 2006. — С. 182.

⁶⁰⁸ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — С. 173.

⁶⁰⁹ Грибовський В. Запорозжці і ногайці в контексті Великого кордону // Козацька спадщина. — Вип. 1. — С. 101.

ростін, що Кодак мав стати базою власне колонізації терену і поширення на прикордоння традиційної польської адміністрації. В інший спосіб, спираючись тільки на воєнну силу, козацтво було не загнудати. Про такі наміри уряду свідчить наявність не тільки коменданта, а і губернатора — тобто цивільного адміністратора. Додаймо, що надія на кодацький гарнізон дозволяє започаткувати маєток І.Арцишевського в гирлі Орілі та маєток невідомого ближче дозорця в гирлі Самоткані⁶¹⁰.

Район бойових дій російсько-турецької війни (1686-1700 рр.)
З карти України 1730 року, видрукованої в Аусбурзі Георгом Маттіасом Сюттером.
(З книги В.Заруби «Українське козацке військо», 2003. С. 338)

Посилення утисків реєстровців у 1646-1647 рр. призвело до наростання козацького невдоволення. Повідомлення про це надходили до польських урядовців, зокрема О.Конецпольського — його під час візиту в жовтні 1647 р. до Кодака інформував комендант фортеці⁶¹¹. Цього ж місяця до Кодака прибув коронний гетьман М.Потоцький, що перевіряв чутки про підготовку козацького повстання. Для гарнізону почали підвозити додаткові припаси, пильність підвищили — поляки не хотіли повторення 1635 р. То-

⁶¹⁰ Старостін В. Історія Старого Кодака // www.ukrterra.com.ua.

⁶¹¹ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — С. 357.

му «дружній візит» татарського війська під Кодак у лютому 1648 р. не мав поважних наслідків⁶¹². Проте вже у березні Б. Хмельницький за допомогою мобільних татарських загонів створив мережу роз'їздів на степових шляхах, блокував у фортеці кодацьку залого та позбавив її інформації про дійсний перебіг подій. Одним із попередніх планів придушення козацького виступу М.Потоцький передбачав участь у розгромі Б.Хмельницького 200 драгунів з Кодака⁶¹³.

Коли ж вище воєнне командування Речі Посполитої упевнилося, що малою кров'ю повстання не придушити, на Низ надіслали 4 реєстрові полки та 1 200 найманців (вони йшли Дніпром) та 1 реєстровий полк, кварцяні і магантські корогви на чолі зі С.Потоцьким (їх шлях пролягав суходолом). У польських планах Кодак мав стати точкою узгодження часу виходу флоту та сухоходних частин на Микитин Ріг. Флотилія 27 квітня 1648 р. прибула до Кодака, де скоординувала свої дії з військом С. Потоцького та посилилася мортирою з боезапасом і обслугою. Після прибуття до Микитинської Січі реєстровці збунтувалися і вирішили підтримати Б.Хмельницького, про що М. Потоцькому повідомив комендант Кодака К.Гродзицький. Йому цю звістку з Низу принесли двоє поранених мушкетерів з обслуги мортири, яким вдалося вирватися⁶¹⁴.

Б.Хмельницький не став кидати на штурм кодацьких укріплень свої сили. Взяти фортецю, напевно, він був у змозі — але втратив би час та ініціативу. В цьому разі він би дав змогу полякам оговтатися і провести додаткову мобілізацію. Тому навіть після Корсунської битви Кодак був блокований повстанцями нещільно і залага час від часу мала зв'язок із командуванням. Час на Кодак прийшов восени 1648 р., коли сюди підійшли три добірні козацькі полки на чолі з Я. Вовченком, М. Нестеренком та П. Шумейком. Рациональний К. Гродзицький усвідомив, що такої силі йому нічого протиставити і почав переговори про капітуляцію. Вона відбулася 1 жовтня на почесних умовах — гарнізон випустили з особистою зброєю і прапорами, натомість українці отримали неушкоджену фортецю із гарматами⁶¹⁵.

⁶¹² Заруба В. Кодак. — С. 33.

⁶¹³ Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво... — С. 81-82.

⁶¹⁴ Там само. — С. 111-112.

⁶¹⁵ Мицик Ю. Козацький край. — С. 140-141.

Надалі Кодак перетворюється на глибоке запілля, де гетьман дозволяв кочувати союзним татарам. Існує цікаве повідомлення львівського підкоморія В.М'яковського, що козаки у ставці Б.Хмельницького погрожували полякам ув'язнити їх у Кодак, так що цілком можливо, що ця тилова фортеця відігравала роль тюрми для важливих персон. Набрати ваги Кодак міг за однієї умови — орієнтації гетьмана на збройний конфлікт із Кримом або Туреччиною. Існує звістка, що Б.Хмельницький готував під Кодак чайки для можливого походу на османів, але реальністю така морська виправа не стала. І тому на 1656 р., коли Кодак перейшов у безпосереднє підпорядкування Січі, він був тихим тиловим місцем, далеким від бурхливих революційних подій⁶¹⁶.

Проте будь-які загострення на південному напрямку знову актуалізували значення Кодака. У червні 1660 р. тут із військом перебував гетьман Ю.Хмельницький. За воєнними справами він не забував про цивільні і саме під Кодаким священник с. Жданівка Лубенського полку Іоан отримав універсал на володіння млином на р. Сулиця⁶¹⁷. Підвищену пильність мали кодачани і старо-самарці в листопаді 1660 — на початку 1661 рр. Після переходу Ю.Хмельницького на бік поляків під Чудновим Правобережжя визнало владу Речі Посполитої; на лівому березі також почалися антимосковські заворушення. Наказний гетьман Ю.Хмельницького Петро Дорошенко оперував у південних полках Лівобережжя, а до Самарі висувалися татарські загони, готові щомиті прийти йому на допомогу. Проте Дорошенко відмовився віддавати своїх противників у ясир і орда відійшла з Посамар'я⁶¹⁸.

Вагу Кодака, як в обороні проти татар, так і в контролі над Січчю, чудово видно за контекстом, в якому фігурує в документах 1660-х рр. ця фортеця. Через Кодак йшло постачання січовиків борошном від російського уряду. Про це писав полковнику Г. Косагову кошовий І.Брюховецький у вересні 1661 р., і саме в Кодак ділили царський провіант запорожці трьома роками пізніше. І. Брюховецький серед аргументів, якими переконував росіян у своїй лояльності і потребності, наводив уявне бажання

⁶¹⁶ Заруба В. Кодак. — С. 33, 40.

⁶¹⁷ Універсали українських гетьманів від І.Виговського до І.Самойловича (1657-1687). — Київ-Львів, 2004. — С.159

⁶¹⁸ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667). — К., 2003. — С. 166-167.

Бонаціна. Юрій Хмельницький.
Гравюра на металі. (З книги «Історії Леопольдо Цезаре», Рим, 1670)

одного з претендентів на гетьманську булаву Я.Сомка віддати Кодак татарам⁶¹⁹.

Про небезпеку переходу Кодака чи то в татарські, чи то в польські руки писав вже згадуваний російський воєначальник Г.Косагов у листопаді 1663 р. Його ратники порозбігалися — їх у Запоріжжі лишилося не більше 200 осіб. Схожа ситуація із козаками — більшість із них на зиму перейшла на волость і прихід татар найшвидше не викличе опору — січовики або зникнуть в плавнях, або перейдуть на бік хана. Г.Косагов також передавав інформацію з листа І.Сірка: «...хочет изменник Тетеря с ляхами итить к Кодаку и Кодак взяти; а в Кодаке де... малолудно, только человек с 20 казаков; а будет де Тетеря Кодак возьмет и посадит своих людей, и Запорожье де... не будет крепко»⁶²⁰.

Чималу роль відіграв Кодак у переговорах козацьких гетьманів із своїми сюзеренами. Наприклад, П.Тетеря, коли інструктував чигиринського полковника П.Березецького, свого посланця до короля, пропонував збирати податки з козацьких староств на утримання залог в Чигирині та Кодаку й военні витрати загалом. Інші міста тут не згадуються⁶²¹. Для певності П.Тетеря вважав за необхідне тримати в фортеці дві сотні німецьких найманців⁶²². Так само у перемовинах посольства П.Дорошенка із султаном стосовно протекції з османської сторони висувалася вимога введення яничар до Кодака⁶²³.

І.Брюховецький, що запевняв російський уряд в лояльності, пропонував Москві надсилати на Запоріжжя постійних воєвод і розпочати цю «святу» справу з Кодака. Царю думка сподобалася і до запорожців вирушив думний дворянин Яків Хитрово. Січовики надзвичайно обурилися такими планами й Г.Косагов, що прибув воювати з татарами, зустрів ворожий прийом — фактично, він опинився під почесним арештом. Із Січі до Кодака відрядили козацьку команду з наказом не впускати в фортецю московських ратників⁶²⁴.

⁶¹⁹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — С. 238-240, 269.

⁶²⁰ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... — С. 357.

⁶²¹ Універсали українських гетьманів від І. Виговського до І.Самойловича (1657-1687). — С. 243-244.

⁶²² Крикун М. Між війною і радою: Козацтво правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII ст. — К., 2006. — С. 125-126.

⁶²³ Там само. — С. 255-256.

*Кримський хан Іслам-Гірей III.
З гравюри Б.Монкарната. Прорис О.Харлана*

Знову про Кодак йшлося під час візиту гетьмана І.Брюховецького до Москви восени 1665 р. Він пропонував поставити спочатку 300, а згодом — 1000 ратних людей у Кодак. Так звані «Московські статті» цього гетьмана зафіксували наміри Москви тримати в Кодакі 300 вояків⁶²⁴. Ситуація в фортеці була складною. Залога відчувала нестачу найнеобхіднішого, на це скаржився кодацький полковник Х.Кривий: «якщо... борошна, шуб, шапок, чобіт і ряден не дасте, то справді всі підуть з Кодака, не спиню нікого... бо ж вельми важко голого утримати». Занепокоєння на

⁶²⁴ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — С. 273.

⁶²⁵ Універсали українських гетьманів від І. Виговського до І. Самойловича (1657-1687). — С. 270.

Січі відчували в зв'язку з інформацією про плани Росії визнати суверенітет Польщі над Кодаком⁶²⁶.

У серпні 1668 р. Січ надіслала до Бахчисарая посольство з пропозицією сприяти зміщенню незручного П.Дорошенка і заміні його на більш прийнятну і для Коша, і для Крима кандидатуру. Хан Аділ-Герай запропонував військовому писарю П.Суховію стати гетьманом під кримським протекторатом. Після процедури обрання посольство вирушило до султана Мегмеда IV, який визнав Суховію, пообіцяв допомогу татар і запевнив, що навесні 1669 р. виділить війська для походу на Кодак. В дійсності цей план не реалізували⁶²⁷.

Загострення воєнної небезпеки почалося навесні 1672 р., коли війська Османської імперії в союзі з гетьманом П.Дорошенком захопили Кам'янець-Подільський. Польща та Росія розпочали підготовку до чергового етапу війни. Одним із клопотів московського уряду був стан укріплень на Запоріжжі. Посланці Коша Є.Шашол та інші козаки достатньо оптимістично охарактеризували бойові якості січової фортеці. В Кодаку ж відчувався брак гармат — дві міські та дві затинні пищалі явно не могли дати гідну відсіч ворогу. Запасів тут також небагато, але в разі небезпеки допомагає Січ. Останнє прийняли до відома і уряд в 1672—1673 рр. передав до Кодака кілька гармат⁶²⁸.

В 1672 р. Кодаку вдалося відбитися від татар і турків, але слобода навколо стін була знищена. Постраждала і Михайлівська церква, і костюл, який зберігся з польських часів. У січні 1673 р. Січ надіслала до І. Самойловича інформацію про плани турків і татар. Гетьман для підсилення залоги надіслав 400 козаків і 60 діжок пороху. До цього за царським наказом на Запоріжжя рушили 1 000 ратних людей під орудою воєводи С.Волконського та полковника Я.Купера. Частина з них мала також посилити кодацький гарнізон⁶²⁹.

Такі злагоджені спільні дії Січі і Москви далеко не завжди були правилом. П.Дорошенко, який поклав булаву, давав свідчення

⁶²⁶ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... — С. 480-481.

⁶²⁷ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. — К., 2005. — С. 239-240.

⁶²⁸ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 213, Т. 2. — С. 333-334.

⁶²⁹ Заруба В. Кодак.- С.41, Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — С. 339.

про ймовірні шляхи турків до України та їхні плани. Зокрема він зауважив, що османи хотіли б зробити фортеці в районі Хортиці та Кодака. Якщо кодацькі плани здійсняться, то «как то место они неприятели осядут, то уж ни единого в Запороги козака не пропустят». Так само без володіння Кодаком неможливі морські виправи проти Османської імперії, бо «толко на то место из городов малороссийских ход на море»⁶³⁰. З Москви полетів на Січ указ посилити залогу Кодака, але кошовий І.Сірко не дуже вірив у рішучість і спроможність росіян надати дієву допомогу і розпочав переговори з Кримським ханатом. В умовах підготовки масштабного наступу турок і татар на Чигирин отаман уважав це рішення найкращим для Запоріжжя⁶³¹.

У липні 1677 р. до Батурина прибув царський представник О.Карандеев. Серед іншого він пропонував гетьману І.Самойловичу надіслати до Кодака залогу. Але І.Самойлович уважав це ризикованим, бо Кодак є запорозькою фортецею і такий крок може наразитися на опір січовиків, що в умовах війни з Туреччиною небажано⁶³². Цього разу Кіш захистив себе шляхом невтручання у бойові дії.

Певну ризик під варіативністю запорізької політики підбив «Вічний мир» між Московською державою і Річчю Посполитою, укладений у 1686 р. Відтепер Варшава зрікалася протекції над Запоріжжям і Кіш мав залежати тільки від Москви, що значно обмежувало можливість маневру. В тексті Вічного миру говорилося про перехід «Запорожжя, Січі та Кодаку з усіма землями і річками, і озерами, і до них усякими належностями»⁶³³.

В наступне десятиліття Кодак регулярно з'являється в документах у зв'язку з воєнними діями, що їх вела Московська держава та Гетьманщина проти Османської імперії. Вже у 1686 р. для підготовки до виправи проти Криму гетьман І. Самойлович направляв провіант до Кодака, а далі вже запорожці самостійно доправили його на Січ. Кримський похід російського і українсько-го війська на Крим виявився невдалим, що потягнуло за собою

⁶³⁰ Універсали українських гетьманів від І.Виговського до І.Самойловича (1657-1687). — С. 439

⁶³¹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — С. 416.

⁶³² Заруба В. Українське козацьке військо... — С. 258.

⁶³³ Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686-1699. — К., 2004. — С. 49-50.

зміщення та арешт гетьмана. Частина драми розгорталася під Кодаком, куди після виправи на турецькі нижньодніпровські фортеці відступили корпуси російських вояків воєводи Г. Косагова та лівобережних козаків сина І. Самойловича — Григорія. Після повідомлення про арешт гетьмана серед козацтва почалися заворушення. Городові козаки висловлювали незадоволення посиленням ролі сердюків і компанійців та втручанням росіян в українські справи. Обговорювалися варіанти звернення по допомогу до кримського хана або правобережного гетьмана А. Могили⁶³⁴. Проте серед самих козаків не було згоди. В заворушеннях під Кодаком жажливою смертю загинув прилуцький полковник Л. Горленко та ще кілька старшин — їх чи то закопали живцем у землю, чи то спалили⁶³⁵.

Підписані новим гетьманом Іваном Мазепою Коломацькі статті згадували Кодак — саме за його зразком на лівому боці Дніпра мала постати фортеця: «шанци то со всем же подобним як и Кодак»⁶³⁶. Це рішення багато в чому обумовило не тільки розвиток Старої Самарі, на яку «посадили» нову фортецю, а і взаємини між Кошем і Московською державою. В конфлікт залучалися лівобережний і правобережний гетьмананти, Кримський ханат і Річ Посполита.

Початок 1688 р. не віщував конфлікту між запорожцями і росіянами. Гетьман І. Мазепа в цей час найбільше переймався відбиттям можливого відплатного татарського нападу. На острові Кодацькому російська і українська армії залишили великі запаси харчів для майбутніх походів із відповідною охороною. Тут були московські ратники, слобідські козаки і 1 500 гетьманців. На 1 січня 1688 р. інформація з Кодака про ворожі наміри надходила заспокійлива — ніщо не віщувало походу. І. Мазепа все ж тримав прикордонні полки напоготові, але вже в лютому прагнув зменшити присутність гетьманців поблизу Кодака, бо наближення весни робило неможливим татарський напад на Кодацький острів, прикритий великою водою⁶³⁷.

⁶³⁴ Заруба В. Українське козацьке військо... — С. 350, Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686-1699. — С. 64.

⁶³⁵ Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 2. — С. 344-345.

⁶³⁶ Універсали Івана Мазепи (1687-1709). — Київ-Львів, 2002. — С. 60.

⁶³⁷ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 35, Листи Івана Мазепи. 1687-1691. — Т. 1. — С. 91, 123.

Іван Мазепа. З ілюстрації до літопису С.Величка. 1720. Державна публічна бібліотека ім. М.Є.Салтикова-Шедріна, Санкт-Петербург. Прорис О.Харлана

Весна означала початок робіт на новій, Новобогородицькій фортеці. І одночасно — злива повідомлень про невдоволення січовиків. Про це писали з Кодака російські офіцери, що перебували тут⁶³⁸. До цього додався конфлікт кодачан із залогою Кодацького острова. І.Мазепа писав окольничому Л.Неплюєву «о плевельных речах какие от кадацких жителей происходят». Гетьман мав докладніше дізнатися про настрої кодачан і заспокоїти їх. Схожі настанови містилися в царському указі. Очікування

⁶³⁸ Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита.1686-1699. — С. 82.

*Василь Васильович Голіцин.
З ілюстрації до книги В.Заруби
«Українське козацьке військо», 2003. Прорис О. Харлана*

ремствувань з боку запорожців стосовно Богородицької фортеці непокоїло росіян. Січовикам сповіщали, що укріплення будуються виключно для захисту, їх вольності не будуть порушені. Передбачалася навіть можливість говорити про зруйнування фортеці після закінчення війни⁶³⁹.

Представник союзного росіянам польського короля Яна III Собеського Станіслав Глосковський був у складі корпусу Л. Неплюєва та І. Мазепи, які в липні 1688 р. почали зведення Богородицької фортеці. Він залишив цікавий опис місця будівництва: «на мeste вельми хорошем и веселом, на горе високой над рекою Самарою против середки валу места сошлись реки Самары Татарка с Килченью рекою в Днепр, а четверть мили впадають на тамтой стороне Днепра Кадак город, от города нового до Кадака миля»⁶⁴⁰.

Про несприйняття нового будівництва І. Мазепа та Л. Неплюєв згадували у своїх рапортах до уряду: «...которое то дело як нам доходит ведати, жителем кадацким неприятно». Аргументація невдоволення наводилася суто прагматична — Богородицька фортеця завдає збитків кодачанам та всьому Війську. Але літо і початок осені не давали центральному уряду великих підстав для занепокоєння. Сам кошовий прибув із 300 козаками до Кодаку, щоби забрати 2 подаровані царями гармати до Січі. Під час цього візиту запорожці поводили себе пристойно і після нього конфлікти мешканців Кодака з росіянами і гетьманцями на острові Кодацькому припинилися⁶⁴¹. Майор Ю. Буш, надісланий воєводою Богородицької фортеці на Січ (офіційно — для збирання відомостей про татар, неофіційно — із завданням з'ясувати настрої чубатих лицарів) повернувся із цілком втішними новинами. Його радо приймали, а в зворотну дорогу до Кодака навіть провів запорозький конвой⁶⁴².

Проте січовики не марнували часу — їх представники почали зондувати ґрунт щодо можливості війни між Польщею і Росією. Запорожці обіцяли свою підтримку, при умові знищення Богородицької фортеці. Певні можливості для цього були. У разі, якби російський уряд не розпочав підготовку до виправи на Крим

⁶³⁹ Листи Івана Мазепи. 1687-1691. — Т. 1. — С. 145-146, 161, 178.

⁶⁴⁰ Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686-1699. — С. 232-234.

⁶⁴¹ Листи Івана Мазепи. 1687-1691. — Т. 1. — С. 188, 192, 201.

⁶⁴² Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т.3. — С. 55.

в 1689 р., то поляки, за твердженням надвірного маршалка Ю. Любомирського, цілком могли би повернути зброю проти росіян. Великих успіхів цей достойник не сподівався, але зруйнування Богородицької фортеці виглядало цілком реальним⁶⁴³.

Посилення тиску з боку Січі відчувалося після повернення більшості козаків із літніх промислів. У своїй столиці низовики вивернули. Окольнічий Г.Косагов, який часто виступав разом із запорожцями проти татар, отримав від них надзвичайно різкого листа, в якому постання нового укріплення на Самарі трактувалося як підмова Косагова. Січовики попереджали окольнічого, щоби він не заважав самарським і кодацьким козакам у промислах. Царські укази містили схожі вказівки — богородицькі воєводи мали не заважати кодачанам, які мають пасіки та хутори поблизу фортеці⁶⁴⁴.

Така гостра реакція Січі на постання російського укріплення не дивна. Ми будемо бачити її ще не раз. То притлумлюючись, то знову спалахуючи, невдоволення це постійно буде присутнім в стосунках Коша і російського уряду протягом усього існування Запоріжжя. Харківський дослідник В.Яценко пропонує подивитись на появу Богородицької фортеці, як на застосування механізму вибіркової колонізації та переміщення населення. Такі дії — один із головних елементів абсолютистського наступу на державні утворення Великого кордону. В такий самий спосіб чинили Османська імперія в XVI ст. у Молдові чи Габсбурги у XVII ст. в Угорщині. Зрозуміло, що Богородицьк виконував заявлені урядом функції — він захищав терен від татарських нападів і був базою для військових виїзів на південь. Але найдошкульнішим для низовиків було те, що фортеця перетинала вільні комунікації лівобережних Вольностей із волостю, перешкождала запорозькій колонізації і сприяла заселенню території вихідцями з Гетьманщини та Росії⁶⁴⁵. Гетьманські універсали запрошували і українців, і росіян оселятися за укріпленнями і вільно господарювати⁶⁴⁶.

⁶⁴³ Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686-1699. — С. 86-87.

⁶⁴⁴ Листи Івана Мазепи. 1687-1691. — Т. 1. — С. 258, Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 52.

⁶⁴⁵ Яценко В. Взаємовідносини Московської держави та Війська Запорозького низового в контексті інтеграційних перетворень у кінці XVII — на початку XVIII ст. // Січеславський альманах. — Вип. 1. — Дніпропетровськ, 2005. — С. 68-69.

⁶⁴⁶ Костомаров Н. Мазепа. — М., 1992. — С. 26.

Петро Олексійович. З ілюстрації до літопису С. Величка. 1720. Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, Санкт-Петербург. Прорис О.Харлана

Богородицька фортеця мала достатньо великий гарнізон — близько 4 000 вояків, частина якого комплектувалася з козаків лівобережних полків. Наприклад, на початку 1689 р. це були ніжинці та гадячани⁶⁴⁷. У квітні цього ж року війська І.Мазепи і

⁶⁴⁷ Історія міста Дніпропетровська. — С. 65., Листи Івана Мазепи. 1687-1691. — Т. 1. — С. 300.

В.Голіцина з'єдналися на Самарі. Двомісячний запас провіанту з Богородицька мав забезпечити армію у 2-му Кримському поході, але марш степами та дії проти Перекопської фортеці були невдалими. Після повернення у червні військо залишило припаси в Богородицьку і рушило по домівкам. Крім російського гарнізону тут лишилися знову гетьманці, які змінювалися кожні 4 місяці⁶⁴⁸.

У 1690 р. Богородицьк очікувало величезне випробування — чума. Епідемія забирала по кілька десятків мешканців на день. У липні І.Мазепа надіслав К.Довгополого із 1 000 миргородських козаків на Самару. Вони залишились охороняти броди через Самару, а в фортеці становище залишалось дуже складним. Воевода, що розмовляв із козаками з хорошої відстані, повідомив, що припасів лишилося обмаль, а чума не вгамовується. Постраждала від цієї епідемії і Січ. З Богородицької фортеці пошесть занесли в Кодак, а вже звідти вона прийшла на Чортомлик⁶⁴⁹.

Невдалий похід 1689 р. та невдоволення появою російського опорного пункту у Вольностях підштовхнули Січ до активніших дій. Запорожці уклали перемир'я з татарами і турками та інформували їх про плани росіян. Зі свого боку, казикерменські урядовці відписали на Січ про плани Москви захопити Кодак. Кіш, за запевненням турок, міг у разі конфлікту розраховувати на допомогу⁶⁵⁰.

Переговори не пройшли повз увагу І.Мазепи і російського уряду. Підстав для занепокоєння додавало посольство П.Лазуки до польського короля — запорожці вивчали можливість переходу під протекцію Речі Посполитої. І.Мазепа намагався перехопити послів, але П.Лазука зумів дезінформувати гетьмана і росіян, і степами через Кодак повернувся на Січ. Така активність запорожців викликала дипломатичний демарш Московської держави. Представник царів І.Волков на аудієнції у Яна III Собеського вимагав припинити контакти поляків і низовиків, оскільки «те запорожские казаки в Сече и в Кадаке и в иных тамошних местех живущие» за вічним миром знаходяться під владою Москви⁶⁵¹.

Служба польському королю виглядала привабливою не тільки для запорожців. Влітку 1691 р. в Кодаку перебував Безручко —

⁶⁴⁸ Заруба В. Українське козацьке військо... — С. 356, 362, 369.

⁶⁴⁹ Листи Івана Мазепи. 1687-1691. — Т. 1. — С. 389, 404-406.

⁶⁵⁰ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 73.

⁶⁵¹ Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686-1699. — С. 128, 254-256.

сотник сердюцького полку П. Кожуховського. Він агітував за перехід на службу до поляків. П. Кожуховський звинуватив його у кількох злочинах і просив кошового заарештувати, але Кіш не поспішав виконати це прохання⁶⁵². У 1692 р. частина запорожців підтримала повстання П.Іваненка проти І.Мазепи та російського панування в Україні. Петро Іваненко сподівався на підтримку кримського ханату і хотів підняти народ проти соціального гніту та втрати самостійності Гетьманщиною. Для нас цікаво, що одну з перших своїх акцій повстанці провели проти потужної Богородицької фортеці, яку спокійно могли обійти. Найшвидше, П.Іваненко був зв'язаний певними обіцянками із Кошем.

У ніч на 31 серпня 1692 р. козаки П.Іваненка та 500 союзних їм татар здійснили напад на Богородицьк. Вони увірвалися в посад і спалили дві його вежі, але сама фортеця відбилася⁶⁵³. Цікаво, що письмові згадки про цей штурм знаходять археологічне підтвердження. Нічний напад примусив залого задіяти всю наявну артилерію і ті снаряди, які потрапили під руку. Стріляля, зокрема, кніпелями. Це дві чавунні напівсфери, нерухомо з'єднані залізним стрижнем — такі снаряди використовують проти кораблів. Залишки кніпелів знайдені під час розкопок посаду⁶⁵⁴. Невдача П. Іваненка під час штурму Богородицької фортеці пояснюється, на думку М. Костомарова, не тільки силою гарнізону, а й тим, що основна маса мешканців цього міста складалася з росіян і тому заклики скинути російське ярмо, зрозуміло, не знайшли тут підтримки. Цілком іншою виявилася реакція Царичанки, Китайгорода та інших поорільських містечок — вони стали на бік повстанців⁶⁵⁵.

Кілька років поспіль, до початку Дніпрових походів, про Кодаки та Богородичне в документах згадується вряди-годи. Наприклад, взимку 1693 р. І.Мазепа переправив гарматні колеса для запорозької артилерії в Стару Самарь, а в березні 1694 туди під конвоюм козаків Полтавського полку надійшло продовольство⁶⁵⁶. На-

⁶⁵² Там само. — С. 290-292.

⁶⁵³ Історія міста Дніпропетровська. — С. 67.

⁶⁵⁴ Шалобудов В. Свідчення використання протикорабельної артилерії у матеріалах Богородицької фортеці // Січеславський альманах. — Вип. 2. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 44.

⁶⁵⁵ Костомаров Н. Мазепа. — С. 70-71.

⁶⁵⁶ Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита.1686-1699. — С. 326, Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 136.

томість Новий і Старий Кодаки стали базою для Дніпрових походів. Перша виправа мала на меті здобути турецькі фортеці в пониззі Дніпра і блокувати Очаків. У липні 1695 р. російські і українські війська з'єдналися під Кодаком, а частину армії тут посадили на човни. Ці відділи (командир — чернігівський полковник Я. Лизогуб) мали сполучитися з січовиками. Також влітку 400 запорожців на чолі з Я. Чалим успішно погуляли Чорним морем, оперуючи на турецьких комунікаціях. Із поверненням до Кодака січовики сподівалися серйозної нагороди за полонених. Їх розрахунок виявився хибним і з цього приводу вони не приховували незадоволення⁶⁵⁷.

Для підготовки 2-го Дніпровського походу до Кодака звозилися будівельні матеріали, канати, якорі, готові кораблі. І. Мазепа, вдячний за вчасне повідомлення запорозької розвідки про татарську виправу на південну Гетьманщину, відправив до Кодака хлібне жалування. Кодацький полковник Федір Кармазин на прохання гетьмана дослідив можливість сплаву військ Дніпром і доповів І. Мазепі. Цікаво, що і тут дотримувався козацький ритуал — лист гетьмана зачитали перед усіма козаками в Кодаку і так само спільно підготували відповідь⁶⁵⁸.

Вже у травні 1697 р. до Кодака почали прибувати ратники Л.Неплюєва. І.Мазепа і белгородський воевода Яків Долгоруков, командири цього походу, з'єднали війська на Коломаку і наприкінці червня 1697 р. підійшли з лівого берега до Кодацької пристані. Фактично, вони вийшли до Кам'янки-Лівобережної і почали переправу на правий берег Дніпра. Діям війська намагалися перешкодити татарські орди: кримські татари оперували в районі Самари, а білгородські — біля Кодака. Після того, як армія вирушила в степ, в Кодаку залишився миргородський полковник Д.Апостол⁶⁵⁹.

Після важких боїв в пониззі Дніпра військо повернулося і стояло табором при Кодацькому перевозі⁶⁶⁰. Тут же залишили ма-

⁶⁵⁷ Заруба В. Кодак. — С. 45, Станіславський В. Збройні Сили Гетьманщини та Запорожжя в боротьбі з Османською імперією в 1695-1696 рр. за даними неопублікованих листів І. Мазепи // Січеславський альманах. — Вип. 1. — Дніпропетровськ, 2005. — С. 91.

⁶⁵⁸ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 172, 188.

⁶⁵⁹ Заруба В. Кодак. — С. 47, Заруба В. Українське козацьке військо... — С. 400.

⁶⁶⁰ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 196.

теріали для корабельного будівництва, які знадобилися вже наступного року. Щоправда, у запорожців виникли проблеми — козацька команда, яка мала пильнувати якорі, канати та інші матеріали, була розбита татарами⁶⁶¹.

До кінця 1690-х рр. дніпропетровський дослідник В.Векленко відносить появу в Богородицьку «жилого» стрілецького полку, утвореного з залишків полків Федора Козакова, Афанасія Чубарова, Івана Чорного та Тихона Христофоровича Гундертмарка. Ці полки, які взяли участь в стрілецькому повстанні, були розформовані, частина повстанців скрана на горло. З тих, хто вцілів, російський уряд утворив полк Семена Івановича Шеншина. Цей відділ мав постійно знаходитися в Богородицьку, подальше від центральних районів Росії. Командир полку С.Шеншин мав звання підполковника, а з 1706 р. — полковника. Відділ розформували лише в 1712 р., після зруйнування фортеці⁶⁶².

Закінчення війни з Османською імперією знову актуалізувало протистояння Січі з одного боку, і російського уряду, в річищі політики якого йшов І. Мазепа, з іншого. Додаймо ще невдоволення Північною війною — і отримаємо гримучу суміш, яка призводила до різних інцидентів. Наприклад, в 1702 р. кодацький полковник перехопив російських посылних і відіслав на Січ. Спроба І. Мазепи цього ж року відіслати до кримського хана свого посланця Іллю Бієвського через Новобогородицьк нашттовхнулася на протидію. Кодацький полковник, пильнуючи шляхи, довідався про пересування гетьманського гінця і негайно повідомив на Січ, звідки одразу вийшла погоня⁶⁶³. Як у 1703 році. Навесні 1703 р. січовики збиралися в Кодаку та інших центрах Вольностей, погрожували гетьману та російським солдатам. Невдоволення заледве не вилилося у відкрите протистояння у червні 1704 р., коли близько 3 000 запорожців із клейнодами і гарматами переправились через Дніпро в Новому Кодаку і збиралися йти громити селітряні майдани на Оріль та Самару. Причина проста — їх власники користувалися підтримкою І. Мазепи і не

⁶⁶¹ Там само. — С. 204-206.

⁶⁶² Векленко В. Нові знахідки православних старшинностей з території посаду Новобогородицької фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 15. — К., 2006.

⁶⁶³ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. — К., 2007. — С. 207.

хотіли сплачувати податків до січової скарбниці. Серед низовиків активно дебатовалася тема нападу на Богородицьк і старшині заледве вдалося умовити їх не вступати у відкриту конфронтацію⁶⁶⁴.

Гетьман Мазепа також не був людиною, схильною до янгольського терпіння. Він розробив план, який передбачав приборкання Запоріжжя. Ключем до цього було оволодіння Кодакком, бо саме за підтримки цієї фортеці у Надпоріжжі Січ змогла би протистояти контролю. До фортеці з вантажем хліба (щорічне царське жалування) мали в'їхати вірні І.Мазепі сердюки з прихованою на возах зброєю, після чого опір залоги став би неможливим. Спираючись на Кодак, гетьман хотів запровадити блокаду Запоріжжя — ані харчі, ані люди не мали потрапляти на Січ. Для позбавлення економічної самостійності від Вольностей до Гетьманщини варто також приєднати межиріччя Самари та Орлі — найрозвинутіший господарський регіон низовиків. Петру І план сподобався, але в умовах Північної війни цар не хотів передчасної конфронтації⁶⁶⁵.

Присамар'я та Стара Самарь були ласим шматком для чільника Гетьманщини. У 1700 р. І. Мазепа запропонував царю віддати в його підпорядкування «город Богородск» з усіма мешканцями, а ратних людей вивести. Але така пропозиція, що спиралася на завершення війни з Туреччиною, не пройшла. Фортеця залишалася під контролем російського воєводи⁶⁶⁶.

Кодак безпосередньо пов'язаний із повстанням Кіндрата Булавина. Після того, як донці розбили каральний полк князя Ю. Долгорукого і вбили його командира, К.Булавін почав шукати підтримки на Запоріжжі. Наприкінці листопада 1707 р. він прибув до Кодака, але паланкова старшина ув'язнила його. Лише підтвердження з Коша, що це насправді та людина, за яку він себе видає, дало К. Булавину свободу. Офіційно Кіш не підтримав повстання донців, але дозволив К. Булавину зимувати в Кодаку і збирати бажаючих приєднатися до боротьби, причому всі вимоги

⁶⁶⁴ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 237, 255-256.

⁶⁶⁵ Заруба В. Кодак. — С. 48, Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 250-251.

⁶⁶⁶ Швидько Г. Картографічні матеріали Російського державного військово-історичного архіву як джерело до історії Південної України // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. — Вип. 1. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 94.

⁶⁶⁷ Енциклопедія історії України. — К., 2005. — Т. 1. — С. 400.

видати ватажка ігнорувалися запрожцями⁶⁶⁸. Реальна підтримка з боку запорожців була вагомою — за різними оцінками у війську цього лідера нараховувалося від 4,5 до 7 тисяч січовиків. При цьому всі булавінські сили зазвичай оцінюють в 20 тисяч шабель⁶⁶⁹.

Несподіваний для багатьох виступ І.Мазепи проти російського уряду спочатку викликав певне замішання серед низовиків. Запоріжжя традиційно вороже сприймало політику цього гетьмана і коливалося, чи підтримувати його. Восени 1708 р. кошовий отаман К.Гордієнко вивів близько 4 тисяч січовиків до Старого і Нового Кодаків. Сюди ж мали збиратися усі, охочі приєднатися до кошового⁶⁷⁰.

Подальший марш на Полтавщину і підтримка бунтівного Мазепи стали неприємною несподіванкою для росіян, проте для запорожців об'єктивна потреба протистояти російській експансії виявилася важливішою за емоційне несприйняття І. Мазепи. Контрдії російських військ були ефективними. Полковник Яковлев навесні 1709 здійснив каральну експедицію по Дніпру. В царському указі писалося, що запорожці в обох Кодаках показали «противности» російським військам. Новий і Старий Кодаки були взяті і спалені. Власне, обороняти їх фактично не було кому, оскільки основна частина січовиків була із К.Гордієнком у поході. Мешканців Кодаків полковник Яковлев переселив до Богородицька⁶⁷¹.

Запорожці намагалися використати воєнні умови для опанування російських фортець в Посамар'ї. У лютому 1711 р. козаки із союзними татарами підійшли до Новосергіївської фортеці, в районі сучасного с.Вільне Новомосковського району. Основна маса населення тут складалася з одружених запорожців та посполитих Війська і їх підтримка стала визначальною при захопленні фортеці. Так само підтримали січовиків мешканці с. Кочережки. На початку березня запорозький загін із татарами Девлет-Герая атакував Богородицьк. Вони частково випалили передмістя, проте відступили — артилерійський вогонь був занадто сильним. Цілком можливо, що атака на фортецю йшла одночасно з суходолу та річки, принаймні залишки артилерійських снарядів на тери-

⁶⁶⁸ Заруба В. Кодак. — С. 48.

⁶⁶⁹ Яценко В. Взаємовідносини Московської держави... — С. 80.

⁶⁷⁰ Заруба В. Кодак. — С. 51.

⁶⁷¹ Архів Коша... — Т. 1. — С. 44, Костомаров Н. Мазепа. — С. 290-291.

торії фортеці дозволяють припустити обстріл з води. Комендант Шеншин був упевнений в своїх силах: «Новобогородицкая крепость земляная и делана регулярно... — не запорожцам такую крепость добывать». Після відходу основних запорозьких сил на південь, близько тисячі козаків залишилися прикривати Новосергіївськ від можливої атаки з боку богородицького гарнізону⁶⁷².

Росіяни не забарилися з відповіддю. Війська генерала Бутурліна з козаками І.Скоропадського зробили виправу на Запоріжжя. Коли вони йшли вниз Дніпром, то, як повідомляють документи, «разорили» Кодак і Самарь. Також лівобережні козаки І. Скоропадського, прикриваючи комунікації армії Петра I в Прутському поході, плавом дійшли до Кодака і спустили порожні суда через пороги, а самі пішли берегом. Невдалий результат царської виправи на Прут змусив російського монарха відмовитися від претензій на Запоріжжя, яке мало перебувати під протекцією Кримського ханату⁶⁷³.

За Прутським миром Богородицька та Кодацькі фортеці були зруйновані, проте життя тут не завмирало. Ми маємо повідомлення про функціонування паланок та їх центрів у 1720-х рр. Тому твердження А.Скальковського про відновлення паланок після переходу Коша під юрисдикцію Російської імперії в 1734 р. Хибне⁶⁷⁴. Воно є наслідком уявлень про повне запустіння краю в 1720-30-х роках. Проте зруйнування фортець не було остаточним — запорожці відновлювали Кодак, що примушувало хана в 1720-х рр. знову руйнувати укріплення, адже їх наявність суперечила угодам між Османською і Російською імперіями і посилювала Кіш⁶⁷⁵.

Кримська влада побоювалась контактів запорожців із Росією і тому на початку 1730-х років оселила в Кодаку ногайців⁶⁷⁶. З листа до Коша кийського генерал-губернатора Вейсбаха можна припустити, що йдеться про Новий Кодак, адже від ногайської залози є постійна загроза перехоплення купців і листів з Гетьманщини на Низ. Приводом до початку російсько-турецької війни 1735-1739 рр. став напад близько 100 ногайців з Нового Кодака на с.

⁶⁷² Історія українського козацтва. — Т. 1. — С. 594-595, Шалобудов В. Свідчення використання... — С. 44.

⁶⁷³ Гуржій О. Іван Скоропадський. — К., 2004. — С. 147, 165-166.

⁶⁷⁴ Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 257.

⁶⁷⁵ Заруба В. Кодак. — С. 52.

⁶⁷⁶ Грибовський В. Запорозжці і ногайці в контексті Великого кордону. — С. 122.

Біркут Полтавського полку. Тоді загинули 12 людей, а 22 потрапили до татар як ясир. У відповідь генерал Вейсбах відрядив військовий відділ вибити ногайців із їх становиськ⁶⁷⁷.

Повернення січовиків під російську протекцію і послаблення пильності на північному кордоні Вольностей спричинило швидке зростання різних запорозьких поселень, зокрема Кодаків⁶⁷⁸. З іншого боку, протягом російсько-турецької війни 1735-1739 рр. відновлюються укріплення Старої Самарі, де постає Самарський ретраншемент. В гирлі цієї річки, на лівому березі, виникає Усть-Самарський ретраншемент — провіантська база для армії, що діяла на Кримському напрямку. З Гетьманщини постійно збирали борошно, овес тощо і значну частину цих запасів перевозили до Усть-Самари⁶⁷⁹. У 1736 р. маршрут армії фельдмаршала Мініха з Царичанки йшов через Посамар'я, причому в Усть-Самарі залишили 300 лівобережних козаків, чий коні не могли витримувати маршу⁶⁸⁰.

В наступні воєнні роки значення нашого краю падає — основний удар переноситься на Очаків та Дністер, а фельдмаршал Лассі, який очолював дії на Кримському напрямку, обрав як базу армії Слобожанщину. Проте Самарський і Усть-Самарський ретраншементи були надзвичайно важливими для охорони кордону від татарського нападу. Наприклад, взимку 1736-1737 рр. у кожному з них нараховувалося по 1 500 вояків, з яких 500 складала гетьманці⁶⁸¹. Запорожці зі Старого та Нового Кодака брали активну участь у бойових діях, зокрема виправі на Кримському напрямку в 1739 р.⁶⁸². Кодацький полковник у разі нападу невеликих відділів татар давав собі раду самостійно, у випадку підходу великих сил ворога мав негайно повідомити на Українську лінію⁶⁸³.

Постійна небезпека не лякала відчайдухів, яким не було чого втрачати. Невдоволення лівобережних козаків війною вилилося

⁶⁷⁷ Архів Коша... — Т. 1. — С. 53-54.

⁶⁷⁸ Репан О. Два документи з історії місцевого краю XVIII ст. // Під знаком Клію: На пошану О. Апанович. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 35-36.

⁶⁷⁹ Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 9. — С. 806-807.

⁶⁸⁰ Центральний державний історичний архів у м. Києві. Генеральна військова похідна канцелярія. Ф. 1560. Спр. 1. Арк. 9, 14.

⁶⁸¹ Репан О. Наш край у 30-і роки XVIII ст. // Історія та культура Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 15.

⁶⁸² Українське козацтво: Мала енциклопедія. — С. 414.

⁶⁸³ Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 257.

Фельдмаршал граф Мініх. З гравійованого портрета Чемесова 1764 року.
(З книги «История Екатерины Второй» А.Брикнера, 1885. С. 136)

в підтримку самозванця І.Миницького, який видавав себе за царевича Олексія Петровича. Кілька сіл в Чернігівському полку стали на його бік, але виступ був приреченим — занадто багато регулярних військ перебувало в Гетьманщині. Багато хто з повстанців утік до Кодака, а частина оселилася в урочищі Романковому, де була заснована слобода і побудована церква Успіння Пресвятої Богородиці⁶⁸⁴.

Цікаві свідчення збереглися стосовно значення Нового і Старого Кодака в 1740-х рр. Коли розгорівся прикордонний конфлікт із Польщею з приводу межі запорозьких володінь, то Колегія Іноземних Справ в Санкт-Петербурзі підготувала довідку з окресленням кордонів. Із запорозьких поселень як орієнтири згадуються тільки Січ і Кодак⁶⁸⁵. Промовистий факт виявила О.Посунько. В 1745 р. миргородський полковник В.Капніст разом із інженером де Боксетом склали карту т. зв. «Задніпровських місць». Комісія, яка прибула в с. Цибулеве (нині — Знам'янський р-н Кіровоградської області) наштовхнулася на твердження місцевих мешканців, що вони належать Вольностей. На це сотник, що вважав поселення належним до своєї сотні, із запалом заперечив, що Капніст вже має два імператорських укази на ці землі та чекає на третій, за яким «и Кадаки его будут!»⁶⁸⁶.

У період Нової Січі «приятні» контакти між гарнізоном Старо-самарського (Богородичного) ретраншементу і козаками, зокрема кодацькими, тривали. Наприклад, у 1757 р. писарю Кодацької паланки довелося розбиратися із зловживаннями ландміліцьких команд, які ображали січовиків та над норму косили сіно. Маємо пам'ятати, що гарнізон Старої Самарі мав право косити сіно для власних потреб, але не торгівлі. Серед постраждалих був і Андрій Мандрика — прізвище промовисте для мешканців Дніпропетровська. Конфлікт розв'язали доволі просто — запорожці забрали надлишки сіна і кодацький полковник продав його⁶⁸⁷. Кіш пильнував також, щоби комендант Старої Самарі не дозволяв мешканцям цього міста використовувати угіддя, виділені для залоги. Справа в тому, що Кіш хотів перевести Стару Самарь у свою юрисдикцію і використовував, зокрема, економічну блокаду⁶⁸⁸.

⁶⁸⁴ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 269.

⁶⁸⁵ Там само. — С. 40.

⁶⁸⁶ Історія міста Дніпропетровська. — С. 69.

⁶⁸⁷ Архів Коша... — Т. 3. — С. 750-752.

Але вищезгадані конфлікти знаходилися в межах легального протистояння. Протистояння нелегального також було чимало. Київський генерал-губернатор Леонт'єв у 1747 р. наказав провести в Усть-Самарському ретраншементі розслідування конфлікту в Ненаситці. До тамтешньої фортеці прийшли козаки полковника Письменного, які рибалили неподалік. Невідомо вже, що саме не сподобалося низовикам, але вони розламали укріплення, побили солдатів залоги і похвалялися бити їх регулярно — за козацькими коментарями, так завжди було і буде⁶⁸⁹. Схожа пригода трапилася 1749 р. у Старій Самарі. До міста приїхали кілька запорожців і добряче погуляли в місцевому шинку. Вони пиячили, влаштували стрільянину і погрожували спалити фортецю. Комендант, майор Ковальов після цього вирішив «учредить артиллерию» — очевидно, козацький бенефіс справив на нього враження⁶⁹⁰. Запорожцям, звичайно, муляла не так залога — російських солдатів, наприклад, у 1765 р. було не більше 100 осіб⁶⁹¹. Для Коша важливо було позбутися самого факту чужої присутності у Вольностях — і саме про це січовики писали в інструкції своїм депутатам до Уложеної комісії, яка за ініціативи Катерини II мала впорядкувати різні аспекти життя імперії і задовольнити об'єктивні потреби підданих⁶⁹².

Так само гострою для Війська виявилася проблема населення Старої Самарі. Кіш чітко розумів, що незапорозька колонізація означає обмеження козацької свободи і є інструментом контролю з боку центрального уряду. Указ Сенату від 8 березня 1743 р. дозволяв вихідцям з Гетьманщини і Правобережної України селитися під захистом укріплень, збудованих під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Поселення, які вже існували, передбачалося приписати до полків Гетьманщини. Таким чином Мишурин Ріг потрапив до Переволочнянської, а Бригадирівка і Ревунівка — до Орлицької сотні Полтавського полку. В Старій Самарі вирішили створити окрему сотню цього полку, до якої сотником призначено Д. Нетребен-

⁶⁸⁸ Там само. — С. 39.

⁶⁸⁹ Архів Коша... — Т. 1. — С. 221-222.

⁶⁹⁰ Історія міста Дніпропетровська. — С. 69.

⁶⁹¹ Швидько Г. Боротьба запорозького козацтва за збереження своїх вольностей в 50-60 рр. XVIII ст. // Південна Україна. — № 1 (1996). — С. 29.

⁶⁹² Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 106.

ка. Кіш подав скаргу, яка на певний час призупинила створення сотні, проте ненадовго⁶⁹³.

З цього часу починається вперта боротьба Січі проти Старосамарської сотні. Головним аргументом запорожців була належність їм цих земель і гарантії під час побудови Богородицької фортеці, що вольності не будуть порушуватися. Виділення землі обумовлювалося тільки потребами російського гарнізону, але аж ніяк не поселенців. Проте відсутність чіткого межування та зацікавленість російських чільників і влади Гетьманщини в Старосамарській сотні ускладнювала боротьбу. Київський генерал-губернатор М.Леонт'єв на скаргу Коша відповідав, що він заборонив старосамарцям втручатися у землі запорожців, але в своїх нехай господарюють. Під своїми розумілися території, що належали населенню Старої Самарі за правом займанщини. На думку губернатора, якщо їм заборонити господарювати, особливо на р. Кільчень, то прожити буде ніяк⁶⁹⁴.

Так само немов би прихильною виявилася грамота імператриці Єлизавети, яка в 1744 р. забороняла В.Капністу та старосамарцям втручатися у Вольності⁶⁹⁵. Проте це не означало виселення мешканців — все йшло, як і раніше. Кіш не наполягав на виселенні, але вважав землі своїми. Тому, на думку низовиків, старосамарці мають постійно сплачувати за користування цією землею. Стратегією боротьби запорожці обрали економічну блокаду. У липні 1757 р. на Раді в Січі козаки вирішили заборонити старосамарцям косити і жати. На виконання цього рішення військовий осавул П. Калнишевський із своєю командою фактично заблокував старосамарців «вкруг города Старой Самари».

Городовий отаман Старої Самарі Ф. Байрак від імені громади вимушений був відмовитися від усіх претензій до запорожців — і то в письмовому вигляді (не підтримав такі дії тільки сотник І. Березань). Річ у тому, що січовики регулярно забирали худобу та інше рухоме майно старосамарців, яких ловили під час польових робіт, а сотник І. Березань, в свою чергу, діяв так само із запорожцями. Кількість взаємних претензій свідчила про неможливість підтримання існуючого становища. Ф. Байрак заявляв,

⁶⁹³ Архів Коша... — Т. 3. — С. 782.

⁶⁹⁴ Архів Коша... — Т. 1. — С. 397-398.

⁶⁹⁵ Там само. — С. 434.

що громада готова платити за угіддя. Кіш, за умови внесення платні, погодився дозволити зібрати врожай, але на наступний рік польові роботи не передбачалися⁶⁹⁶.

Колекціонування претензій, що виступали аргументами для центральної влади, тривало. У лютому 1758 р. Кіш доручив кодацькому полковнику Г. Кононову зібрати інформацію про збитки від вирубування старосамарцями лісу на дніпрових островах в районі Старого Кодак та Чаплів⁶⁹⁷. А влітку Ф. Байрак знову вимушений просити дозволу господарювати на оброблених землях — від гирла Самарі понад Дніпром до Кодацького шляху⁶⁹⁸. Фактично, це більша частина сучасного лівобережжя Дніпропетровська.

Найзатятіший опір чинив сотник І. Березань. Він намагався відповідати на силові дії так само силовими діями, хоча до смертогубства справа не доходила — кожна зі сторін пам'ятала про можливість реакцію вищої влади, якою і для Війська, і для сотника був гетьман К. Розумовський. Сторони також шукали можливості виставити перед гетьманом противника у невідгданому світлі. Восени 1757 р. запорожці підловили І. Березаня на нелегальному, всупереч гетьманській забороні, виготовленню горілки⁶⁹⁹.

Гору в конфлікті взяв таки Кіш. Останньою краплею для старосамарців став наказ самарському полковнику заборонити весняні роботи — хто хоче, той може перейти до Самарчика, визнати владу Січі і вільно працювати на цих же землях. У квітні 1761 р. мешканці Старої Самарі (за виключенням 4 дворів) перейшли у підданство Війська, що й було закріплено ордером К. Розумовського від 3 жовтня 1761 р. Злопам'ятні низовики на початку 1762 р. виселили колишнього сотника І. Березаня зі Старої Самарі. Так завершився цей конфлікт⁷⁰⁰.

Схожі непорозуміння мали запорожці з китайгородським сотником П.Семеновим та іншими мешканцями цієї сотні Полтавського полку. Січ вважала своїм північним кордоном на Лівобережжі Оріль. Проте китайгородські мешканці засновували хутори на південь від Української лінії, також вважаючи цю землю

⁶⁹⁶ Архів Коша... — Т. 3. — С. 310-313.

⁶⁹⁷ Архів Коша... — Т. 3. — С. 345-346.

⁶⁹⁸ Там само. — С. 364.

⁶⁹⁹ Там само. — С. 340.

⁷⁰⁰ Там само. — С. 393, 774, 786.

своєю. Січовики діяли в схожий із старосамарською ситуацією спосіб. Вони перешкоджали мешканцям хуторів господарювати. Промовистим є випадок у березні 1754 р., коли, за інформацією Генеральної військової канцелярії, команди осавула Кодацької паланки і самарського полковника із прапором, озброєні списами і келепами напали на китайгородські хутори, били людей і забрали ягнят. Кіш, вимушений розслідувати інцидент, розібрався швидко і «справедливо». З'ясувалося, що наїзд людям привидівся, а кодацька і самарська команди розшукували розбійників. Січовики натрапили в запорозькому степу (це твердження є ключовим) на китайгородців, які добровільно заплатили низовикам за використання степу. В хуторах, на думку Коша, відбулося те саме — добровільна передача ягнят за право господарювати на запорозьких землях⁷⁰¹.

Активну участь брала кодацька паланкова старшина в конфлікті навколо слобід Бригадірівка і Ревунівка. Бригадірівку осадив комендант Переволочни бригадир Данило Апачинін у 1742 р. Вийшов сенатський указ із забороною такого осадництва, але Бригадірівка вже існувала і стала яблуком розбрату між Гетьманщиною і Кошем. Так само конфлікт кипів навколо Ревунівки — слободи, що з'явилася на базі Биркутського редуту під час війни 1735-1739 рр. У 1744 р. ці слободи приписали до Орлицької сотні Полтавського полку, але Кіш мав іншу думку. Кодацький полковник Пархом Чорний та осавул Мартин Сердечний у травні 1751 р. силою привели мешканців Бригадірівки в підданство Війську. Спроба урядників з Гетьманщини зібрати податкові недоїмки провалилася — мешканці заявили, що їх слобода «тягнет подати до паланки Кодацької»⁷⁰². У 1754 р. Січ наказала кодацькому полковнику Ф.Іванову не заважати чиновникам з Орлицької сотні, але належність цих поселень до Гетьманщини Кіш вважав неможливим. У такому разі слободи мали бути зруйновані, а люди розігнані. Мешканці Бригадірівки і Ревунівки чудово знали про це, та й підданство Січі було менш обтяжливим. Тому спроба Полтавського полку зробити в слободах перепис наразилася на опір населення. Люди заявили, що вони належать до Самарської паланки і полковник наказав про появу будь-якої воєнної коман-

⁷⁰¹ Архів Коша... — Т. 3. — С. 130-131, 142-143.

⁷⁰² Там само. — С. 780.

ди, як от переписної, негайно повідомляти йому та «...на ту сторону Дніпра в Кодак»⁷⁰³.

Воєнно-політичні події, що відбувалися на Запоріжжі за кохівства П.Калнишевського, активно зачіпали, перш за все, Новий Кодак. Повстання сіроми проти кошового на грудневій (1768) Раді в Січі дорого обійшлося старшині. Рада пішла за не прогнозованим сценарієм — почалися заворушення, з січової пушкарні звільнили гайдамаків, а старшинські будинки повстанці спалили. Кошова старшина зуміла втекти в плавні, а вже звідти, човнами — до Нового Кодака, під захист кодацького полковника Й.Калнишевського. Про самого Петра Калнишевського є повідомлення, що йому довелося пробиратися до центру Кодацької паланки у чернечому одязі. Тут, спираючись на підтримку козаків рідного для кошового Кушівського куреня, старшина зуміла пересідіти небезпечний час, а вже у березні відігралася. Розпочалося слідство, переслідування бунтівників. В Кодацькій паланці конфіскацією коней повстанців займався В.Пишмич, а на р. Протовча цю місію виконував писар Кодацької паланки Іван Золотаревський⁷⁰⁴.

Роком пізніше кодацький полковник Степан Блакитний виконав для Коша роль чорного вісника. У серпні 1770 р. він доповів, що до Нового Кодака зайшов корабель, який прямував із Києва до Старої Самарі. І.Путімцев, інженер за фахом і поручик за званням, повідомив полковнику, що від Старої Самарі суходолом його команда піде до р. Московка, де постане нова укріплена лінія. Протести проти використання Вольностей для будівництва нової черги російських фортець були марними. Максимум, чого можна було добитися — це повернення січовиків, які переховувалися від війни в районі будівництва. Так у 1771 р. росіяни видали Кошу 3 старокодачан⁷⁰⁵.

Російсько-турецька війна 1768-1774 р. суттєво зачепила Кодацьку паланку. Саме сюди потягнулися втікачі з пониззя Дніпра та Бугу, які хотіли бути подалі від району бойових дій, що призвело до збільшення кількості мешканців Кодаків та їх околиць.

⁷⁰³ Архів Коша... — Т. 3. — С. 104-105, 194.

⁷⁰⁴ Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. — С. 43-44, Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти і керуюча верства Коша XVIII ст. — С. 125-127.

⁷⁰⁵ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 110, Очерки истории Запорожья. — Запоріжжя, 1992. — С. 8, 10.

До діючої армії вирушали кінні козаки, а їх піших побратимів (у 1774 р. їх було 50) новокодацький городовий отаман відряджав як погоничів до запорозького обозу⁷⁰⁶. Загалом з Кодацької паланки під мобілізацію потрапляли 350 сімейних козаків — по одному з двору⁷⁰⁷.

Ще перед початком війни кодацький полковник мав клопіт у зв'язку із посиленням охоронної служби. У Новому Кодаку під його командуванням було створено сторожовий пост зі 140 двокінних та 40 піших козаків⁷⁰⁸. Але значно більші клопоти вимагувалися для кодацької старшини влітку 1770 р. Справа у тому, що Буджацька та Єдисанська орди перейшли під владу Російської імперії і командувач Другою армією П.Панін вирішив перевести їх на лівий берег Дніпра, подалі від турок — аби не виникло бажання знову змінити господаря. Маршрут ногайців мав виглядати так: Інгул — Інгулець — Саксагань — Базавлук — Сура — Кодацький перевіз. Звідси човнами з Переволочни, Кременчука та Старої Самарі їх треба було перевезти на лівий берег, до того ж заporожці мали за помірною ціною продавати татарам полотно і харчі. За такого варіанту шлях проліг щільно залюдненими землями Кодацької паланки і без значних конфліктів точно би не обійшлося. За домаганням Коша вдалося спрямувати ногайські орди не через Кодацький, а через Кизикерменський перевіз⁷⁰⁹.

Останнім акордом у славній історії Нового Кодака як паланкового центру стали події «атакування Січі». Корпус генерал-поручика Петра Текелія був поділений на 5 відділів, які виконували різні завдання. Один з відділів під команду графа де Бальмена у складі Інгермландського карабінерного, Московського піхотного та двох донських полків увійшов до Нового Кодака та розташував свої команди в околицях. Якщо в самому місті козаки не чинили опору, то під час візитів російських вояків до зимівників їм часто доводилося непереливки, про що вони доповідали своїм командирам⁷¹⁰.

Підсумовуючи, зазначимо, що в середині XVII — на початку XVIII ст. територія сучасного Дніпропетровська відігравала стра-

⁷⁰⁶ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 336.

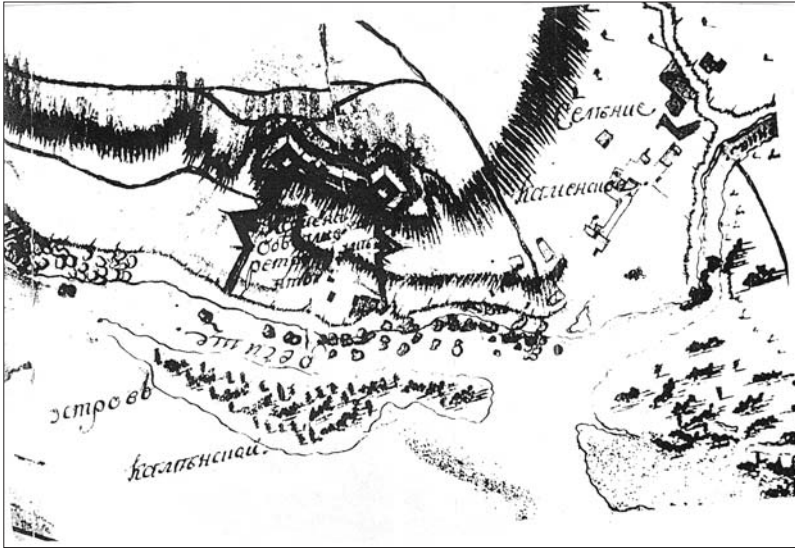
⁷⁰⁷ Слабченко М. Паланкова організація... — С. 433.

⁷⁰⁸ Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 103.

⁷⁰⁹ Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. — С. 78-79.

⁷¹⁰ Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 104, Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 554-555.

тегічну роль в протистоянні Польщі, Росії та Туреччини. Іншим аспектом важливості цієї території стало протистояння центральних урядів (польського та російського на різних етапах) із автономною організацією Війська Запорозького Низового. В обох випадках ключова роль належала Старому Кодаку та Богородицьку — фортецям, які постали за ініціативи центральних урядів. У XVIII ст., із утворенням безсумнівного протекторату Російської імперії над Вольностями і перенесенням бойових дій далі на південь і захід, значення Кодаків та Старої Самарі зменшується, вони фігурують вже не у міждержавних конфліктах, а у прикордонних суперечках між Гетьманщиною та Кошем чи внутрішніх конфліктах січовиків.

Кам'янський ретрашемент. З мапи 1770-х рр.
(Карта з книги В. Старостіна «Столиця степового краю», 2004. вкладки після С. 32)

РОЗДІЛ 7. ТРАНСФОРМАЦІЯ

Населенні пункти перед 1775 роком

Починаючи аналіз змін, які відбулися на теренах сучасного Дніпропетровська в останній чверті XVIII ст. варто дещо повторитись та стисло окреслити систему поселень, що зазнала трансформації⁷¹¹.

А) Міста.

- *Новий Кодак.*

Паланочне місто Кодацької паланки та її найбільший населений пункт. Місто не мало визначених міських привілеїв. Виходячи з запорізького права «займанщини» міська земля не була спеціально відмежована, а тому розподіл влади між полковником та городовим отаманом визначався за звичаєвим правом.

- *Новобогородицьк.*

Місто Новобогородицьк (Стара Самарь) розташоване у Самарській паланці, мало міське самоврядування. За часів Нової Січі Новобогородицьк програв конкурентну боротьбу з паланочним центром Самарчиком (Новоселицею). Тож на 1770-ті рр. не можна не погодитись з Феодосієм Макаревським, який називає Стару Самару «скромним і убогим містечком»⁷¹².

⁷¹¹ Дивись мапу на сторінці ДАТИ СТОРІНКУ ЗА МАКЕТОМ З РОЗДІЛУ ШЛЯХИ

⁷¹² Макаревський Ф. Матеріали... — С. 408.

У 1758 році для користування жителів Старої Самари була виділена земля в межах: р. Самара — р. Кільчень — шлях із Кам'янки на Самарь («Кодацький шлях») — р. Дніпро. За виділену землю самарські мешканці зобов'язалися щорічно виплачувати 100 крб. у Самарську паланку⁷¹³. Але з 1760-х рр. потреба у виділенні міської землі відпала і в дію вступило право «займанщини».

Б) Фортеці.

● *Старий Кодак.*

Найстаріший постійний населений пункт району за документами все ще визначається як місто (містечко) Кодацької паланки, але фактично на початку 1770-х рр. це вже лише невелика, стратегічно не дуже важлива фортеця з поселенням при ній. Старий Кодак «был в стороне от битого шляху, от главного казацкого тракта»⁷¹⁴, а до того ж розташований на «гористих во оном ивовся к прожитию негодных»⁷¹⁵ місцинах. Саме ці два фактори і зумовили його поступовий занепад.

● *Кам'янський ретраншемент.*

Заснування Кам'янського ретраншементу припадає на період російсько-турецької війни 1735-39 рр. За документами середини сторіччя в ретраншементі зберігалася певна кількість військових припасів. Коли при ньому виникла слобода, точно невідомо. У 1753 році серед населених пунктів Запоріжжя, у яких жили вихідці з Полтавського полку, вказується і «Низшою» Кам'янка⁷¹⁶. У 1754 році вона згадується як «Чапелеича» Камянка⁷¹⁷. А за відомості 1756 року в «деревне Камянце» проживало 27 вихідців з Гетьманщини та 10 з Польщі⁷¹⁸. На початок 1760-х рр. у Камянці Чаплинській зареєстровано 30 дворів та 90 козаків і інших чоловіків⁷¹⁹. Під час війни 1768-74 рр. слобода почала значно зростати за рахунок населення, яке переселялося під захист укріплення.

⁷¹³ Архів Коша... — Т. 3. — С. 376.

⁷¹⁴ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 134.

⁷¹⁵ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 183.

⁷¹⁶ Архів Коша... — Т. 3. — С. 61.

⁷¹⁷ Архів Коша... — Т. 3. — С. 115.

⁷¹⁸ Архів Коша... — Т. 3. — С. 221, 262, 165.

⁷¹⁹ Кабузан В. Заселение Новороссии... — С. 97.

- *Усть-Самарська фортеця.*

Фортеця створена під час російсько-турецької війни 1735–39 рр. як тилова база військ і гавань на Дніпрі перед порогами. Практично разом з фортецею виникла і слобода при ній. У 1741 році частина населення Усть-Самари перейшла до Старосамарського редуту⁷²⁰. Разом з Новобогородицьком слобода при Усть-Самарі була приписана до Полтавського полку. Гарнізон фортеці складав від 1 000 до 1 500 осіб. За результатами протестів запорожців проти захоплення Полтавським полком земель Самарської паланки слобода практично припинила існування. Власне фортеця продовжувала існувати і під час війни 1768 — 74 рр. використовувалась за первісним призначенням.

В) Слободи.

Окреме місце серед слобод, які розташовувалися в межах м. Дніпропетровська, посідає Кам'янка (Кам'янка Задніпрянська, Кам'янка проти Нового Кодаку, Старожитня Кам'янка). Слобода виникла у другій половині XVII ст. Швидше за все вона виникла не з зимівника, а для обслуговування потреб Новокодацького перевозу. На 1776 рік слобода мала 2 272 осіб і була одним з найбільших населених пунктів в межах колишніх Вольностей⁷²¹. Управління слободою здійснювалось посполитим отаманом. Слобода мала досить розвинене ремісничче та переробне виробництво, що теж помітно вирізняло її серед поселень Вольностей.

Всі інші слободи у районі, за існуючими джерелами, виникли з запорізьких зимівників. Відомість 1756 року про вихідців з Правобережної та лівобережної України, які оселилися в Запоріжжі, засвідчує існування слобід Таромське та Чаплі⁷²². За матеріалами В. Кабузана вже на початку 1760-тих рр. існували слободи: Таромське, Одинківка, а у 1770 році виникла слобода Сухачівка⁷²³. За Феодосієм Макаревським слобода Половиця виникла з зимівників вже на початку 1770-х рр.⁷²⁴, а Діївка вважалась урочищем з

⁷²⁰ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 42.

⁷²¹ К истории управления Новороссией князем Г. А. Потёмкиным. Вып. 2. — Екатеринослав, 1905. — С. 118.

⁷²² Архів Коша... — Т. 3. — С. 221, 256, 262.

⁷²³ Кабузан В. Заселение Новороссии... — С. 97.

⁷²⁴ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 149.

зимівниками⁷²⁵. Поселення, «прозиваємо» Лошаківкою, яке розташовувалось у гирлі р. Кільчень згадується лише у документі 1777 року⁷²⁶. За характером усі ці слободи були сільськогосподарськими поселеннями.

Азовська та Новоросійська губернії (1775 — 1784)

Перший період інтенсивної російської колонізації Півдня відзначається обережністю у поводженні з місцевим населенням, досить коректним вписуванням нових установ у існуючі системи управління краєм і використанням вже існуючих населених пунктів для створення «очагів» колонізації. Після «атакування» Січі і ліквідації запорізького війська землі Вільностей було розділено між Азовською та Новоросійською губерніями. Принципове рішення про розподіл земель було прийняте вже у 1775 році. 6 листопада князь Г. О. Потьомкін пише до Азовського губернатора В. Черткова: «Учиненное вашим пр-ством обще с господином генерал майором новороссийским губернатором и кавалером Муромцевым, разделение земель бывших запорожцов, по которому лежащая по левую сторону Днепра земли и селения отделены в азовскую губернию, я опробую, а потому и имеют все оныя отныне состоять в ведении и распоряжениях ваших...»⁷²⁷. Губернським містом Новоросійської губернії було визначено Кременчук. Центр Азовської губернії було тимчасово визначено у Білевській фортеці, «...а згодом, де стане в цій губернії місто...»⁷²⁸. У 1776 році було затверджено адміністративний поділ губерній за яким правобережжя сучасного м. Дніпропетровська відійшло до Саксаганського повіту, Слов'янської провінції, а Лівобережжя до Самарського повіту.

Повітовим містом Саксаганського повіту було визначено зимівник Панчохи на р. Саксагань, який перейменували в м. Саксагань⁷²⁹. Але вже у 1776 році було прийняте рішення «покуда сей

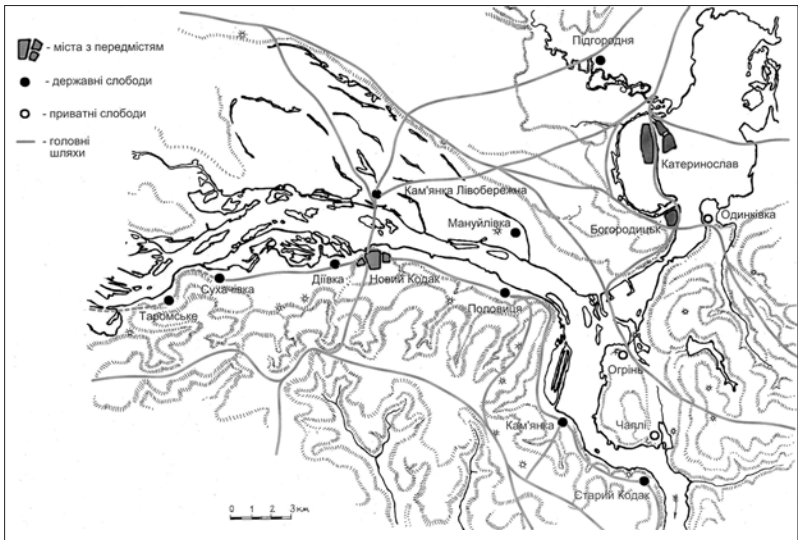
⁷²⁵ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 280.

⁷²⁶ Яворницький Д. До історії Степової України. — С. 71.

⁷²⁷ К истории управления Новороссией князем Г. А. Потёмкиным. Вып. 2. — С. 27.

⁷²⁸ Ревский С.Б. Екатеринбург Кильченский. — С. 12.

⁷²⁹ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 376. та Кабузан В. Заселение Новороссии... — С. 57.

Територія Дніпропетровська на середини 1783–1784

город поставится, то иметь... воеводскому правлению пребывания свое в местечке Кайдаках, лежащих на Днепре»⁷³⁰. Саксаганську воеводську канцелярію було відкрито 25 липня 1776 року товаришем Новоросійського губернатора, надвірним радником Ларіоном Алексеевим. Після молебна і відкриття канцелярії Новокодацька старшина під розпорядженням полковника козачого Вірменки трактували «обеденным столом на сорок кувертов» штаб и обер-офицеров гарнізону⁷³¹.

Обов'язки та права Саксаганської воеводської канцелярії були визначені у спеціальному «Наставлении». Права власне міста Новий Кодак у ньому не визначалися. Єдиним пунктом у ньому, який безпосередньо стосувався міста, був п. 12 «Розташований при Койдаках на Дніпрі перевіз, що оной за новим о губерніях положенням належить Азовській губернії, туди й віддати у розпорядження, вимагаючи від тамошнього уряду щоб прийняти наказано було»⁷³².

⁷³⁰ Кабузан В.М. Заселение Новороссии... — С. 57.

⁷³¹ Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших Запорожских владений / Л.Е.У.А.К. Вып. 9. — Екатеринослав, 1912. — С. 176.

⁷³² Там само. — С. 196.

28 січня 1777 року архієпископ Євгеній Булгарис затвердив постанову консисторії про призначення новокодацького священника Федора Фомича в сан протоієрея і на посаду протопопа Слов'янської провінції. На прохання губернатора М. В. Муромцева Слов'янська протопопія (духовне правління) була, до побудови Слов'янської фортеці, розміщена «при Новокодацькій Миколаївській церкві»⁷³³.

Поступово у Новому Кодакі формуються і інші повітові установи. Їх існування дотично фіксується у різних документах. На середину 1780-х рр. згадується навіть городничий та Новокодацьке громадське правління⁷³⁴. На жаль, збірки документів Саксаганських повітових властей або не збереглися, або не привертали уваги дослідників, і про час виникнення та роботу окремих інституцій інформація практично відсутня. Все ж зростаюче значення міста неперечне і засвідчується тим, що з початку 1783 року за Новим Кодаком було закріплено тимчасово наданий ранг повітового міста, а Саксаганський повіт було перейменовано у Новокодацький⁷³⁵. Як зазначав Феодосій Макаревський на початку 1780-х рр. Новий Кодак «надзвичайно збільшився народонаселенням, оживився торгівлею та виробництвом»⁷³⁶.

Новокодацька міська округа була створена згідно з планом роздачі земель у Новоросійській губернії (т. з. «Мельгуновський штат»)⁷³⁷ вже у 1770-х рр. За документом, наведеним В. Бідновим, на 1783 рік в межах округи знаходились:

- ✓ м. Нові Койдаки — дворів 287 — землі 17 220 десятин;
- ✓ державна слобода Половиця — дворів 113 ? — землі 6 795 десятин;
- ✓ державна слобода Кам'янка Лоцманська — дворів 33 ? — землі 2 025 десятин;
- ✓ державна слобода Старі Койдаки — дворів 75 ? — землі — 4 530 десятин.

⁷³³ Беднов В. К истории бывших запорожских старшин и козаков // ЛЕУАК. Вып. 10. — Екатеринослав, 1915. — С. 229.

⁷³⁴ Там само. — С. 235-247.

⁷³⁵ Кабузан В.М. Заселение Новороссии... — С. 15.

⁷³⁶ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 139.

⁷³⁷ Бойко А.В. Запровадження общинного устрою на Півдні України останньої чверті XVIII століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII — XIX століття. — Вип. 1. — Запоріжжя: ПА «Тандем — У», 1996. С. 81.

Загальна площа округи складала 39 000 десятин⁷³⁸. За іншими документами кордони округи проходили від р. Дніпра до р. Сухої Сури біля державної слободи Сухачівка і по р. Суха Сура, аж до її впадіння у Дніпро⁷³⁹.

На лівому березі Дніпра повітовим містом Самарського повіту первісно було визнано Новоселицю (Самарь). Але вже у 1775 році губернатор Азовської губернії В. Чертков під час об'їзду губернії визначає місце для створення губернського міста. Таке, на думку губернатора, вдале місце було визначено при впадінні річки Кільчень у Самару в восьми верстах від лівого берега Дніпра та в трьох верстах від Старо-Самарського ретраншементу (Новобородицька)⁷⁴⁰. Вже у 1776 році у документах використовується назва нового міста — Катеринослав.

Вибір місця для спорудження губернського центру і досі оцінюється дуже неоднозначно. У 1887 році М.М. Владимиров, побувавши на місці колишнього Катеринослава Кільченського, досить ретельно змалював місцевість. Він писав, що простір майже з усіх боків оточено водою, а під час розливу Дніпра, Самари та Кільчені терен буває взагалі відрізано від решти світу. Наочним прикладом цьому була Йозефсталь у 1845 році, коли висока вода затопила увесь «колонок» та майже усі жителі тимчасово, до спаду води, переселилися в інші місця. Схожа ситуація склалася з тією ж колонією у 1877 році, коли половина поселення теж стояла у воді. Цієї ж долі, майже кожного року, особливо у ті часи знавав старий Катеринослав. Весняні води, як вказують помітки на одній з осик поблизу Кронсартена, підіймаються інколи сажня на три і навіть більше.

М. Владимиров зауважив, що йому не доводилось зустрічати у архівах вказівок, чим керувався азовський губернатор В. Чертков, обираючи настільки непридатне місце під будівництво губернського міста. З північного та західного боків це місце охоплює «обиток», який майже завжди заповнено водою, із сходу — р. Кільчень (від 6 до 10 сажнів завширшки), а з півдня — ухил до Самари. Споруджена в цій частині міста фортеця (земляні вали) швидше здатна була захищати місто від повеней, ніж від ворога,

⁷³⁸ Беднов В. К истории... — С. 231.

⁷³⁹ Там само. — С. 235, 248.

⁷⁴⁰ Ревский С. Б. Екатеринослав Кильченский... — С. 12.

але й цього не була спроможна виконати задовільно. Колонія Йозефсталь, як зауважив М.Владимиров, розташувалась нижче колишнього Катеринослава, але за останні 70 років лише двічі страждала від повеней. Автор припустив, що у старі часи розливи річок були вищими⁷⁴¹.

Вибір місця був зумовлений тим, що Катеринослав планувався і споруджувався не лише як адміністративний та економічний центр, але й як місто-фортеця поблизу Нової Української (Дніпровської) укріпленої лінії, яка складалася з опорних пунктів у вигляді укріплених поселень, фортець, ретраншементів та міст-фортець. Тож за задумом Черткова низинна, заболочена місцевість з численними річками та протоками мала працювати на захист міста, збільшуючи його неприступність⁷⁴². Разом з тим існує думка, що вибір місця зумовлено недостатньою кваліфікацією Черткова і загальною непевністю уявлень про кліматичні умови Півдня та зумовлений ними режим річок⁷⁴³.

М. Кавун, визначаючи характер проекту «Катеринослав», серед іншого зазначив, що місто створювалось, як «метрополітенський центр колонізаційного засвоєння» та «мультикультурний центр, що вміщує в своєму середовищі представників різних етнічних утворень та ідентичностей, водночас на засадах спільної імперської ідентичності», а «назва міста символізувала пафос колонізаційного процесу»⁷⁴⁴. Взнявши до уваги ці положення, виведені з реальної історії Катеринослава Кільченського, можна зробити висновок, що крім військових, топографічних та економічних чинників на вибір місця під Катеринослав значною мірою вплинув і політичний чинник. Місто Катеринослав мало бути повністю новим містом, містом «без коренів». Тому для реалізації проекту «Катеринослав» обов'язково необхідним було обрати незаселене, або визначене незаселеним, місце, яке ніяк не пов'язано з місцевими політичними, урбаністичними, історичними тра-

⁷⁴¹ Первое столетие г. Екатеринослава. 1787 — 9 мая — 1887 г. Доклад Екатеринославское Городской Управы к торжественному заседанию Думы 9 мая 1887 года (Материалы для исторического очерка) / Сост. М.М. Владимиров. — Екатеринослав, 1887. — С. 274, 275.

⁷⁴² Ревский С. Б. Екатеринослав Кильченский... — С. 13.; Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 80; Історія міста Дніпропетровська. — С. 85.

⁷⁴³ Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья... — С. 84,199.

⁷⁴⁴ Історія міста Дніпропетровська. — С. 87.

диціями. Виходячи з цього, можна зауважити, що В. Чертков, що обійшов увагою набагато вигідніше розташовані Новобогородицьк та Новоселицю, обрав для Катеринослава місце більш-менш придатне по топографії, але найбільш оптимальне з політичної точки зору.

Проектування міста почалося ще у 1775 році. Вважається, що у 1776 році вже йшли будівельні роботи, або в усякому разі до місця будівництва доправлялися «рабочі люди», будівельні матеріали та інструменти. Допускається навіть, що на кінець 1776 року на місті майбутнього Катеринослава вже існувало робітниче поселення⁷⁴⁵. Але у січні 1777 року новоселецький священик Іоанн Ковалевський розбираючи справу про необхідність будівництва нової церкви у Старій Самарі (Богородичному) провів ревізію парафії і вніс до неї поселення Лошаківку «при гирлі Кільчені на самому асигнованому на азозовську (так у тексті — В. С.) губернію місці і мало повище річкою Кільченю» яке мало 14 дворів, 17 бездвірних хат, 128 чоловіків та 111 жінок та зимівники по р. Кільчені⁷⁴⁶. Тобто, хоча рішення про будівництво було вже прийнято, але ніяких помітних робіт на місцевості ще не починалося.

Проекти міста було дійсно остаточно затверджено лише на початку 1777 року і лише після цього було розпочате будівництво. Вже 11 жовтня 1777 року В. О. Чертков звітував князю Г. О. Потьомкіну, що, відвідавши у вересні будівництво Катеринослава, він знайшов губернаторський будинок вже спорудженим, почалися роботи по будинку губернської канцелярії і ще кількох спорудах власне міста⁷⁴⁷. Указом Сенату від 20 липня 1778 року губернатору Черткову наказується перевести губернське правління з Білевської фортеці у місто Катеринослава, а указом від 31 жовтня вже повідомляється про його переведення⁷⁴⁸. На 1778 рік Самарський повіт Азовської губернії вже носить назву — Катеринославський⁷⁴⁹, але докладні матеріали про переведення, чи заснування повітових установ на сьогодні практично відсутні.

⁷⁴⁵ Ревский С.Б. Екатеринослав Кильченский... — С. 15.; Історія міста Дніпропетровська. — С. 85.

⁷⁴⁶ Яворницький Д.І. До історії Степової України. — С. 71.

⁷⁴⁷ Днепропетровску 200 лет. 1776 — 1976: Сборник документов и материалов. — К.: Наукова думка, 1976. — С. 28.

⁷⁴⁸ Днепропетровску 200 лет. — С. 29.

⁷⁴⁹ Кабузан В.М. Заселение Новороссии... — С. 58.

На початок 1780 року у місті Катеринославі значиться 32 двори з населенням 352 людини. Серед них 185 чоловік челядники їх дружини та діти, а «чисте» населення переважно складається з військових, чиновників та їх родин (до купецтва та міщанства і їх родин належало лише 11 чоловік)⁷⁵⁰. На 1781 рік у місті проживало вже 2 194 особи, а на початок 1784 року кількість лише чоловіків складала 3 585 осіб⁷⁵¹.

У 1779 році були визначені ярмарки у Катеринославі які мали проводитись: 24 листопада (Великомучениці Катерини), 17 березня (Олексій Чоловік Божий), 9 травня (Св. Микола), 1 вересня (Сімеон Стопник). 28 грудня 1782 року було вирішено перенести ярмарок з 17 березня на Водохрещу та відмінити Водохрещенський ярмарок у Новоселиці⁷⁵².

Місто розвивалось надзвичайно інтенсивно. Але вже у 1782 році численні хвороби і скарги на важкий клімат міста призвели до його відвідин головним лікарем Шенфогелем. Він, оглянувши місцевість, знайшов її шкідливою для здоров'я людей, і визначив як непридатну та згубну для добробуту мешканців⁷⁵³. Такий висновок призвів до появи планів перенесення губерньського міста. Уже у грудні 1782 року було створено новий план міста за яким фортеця у гирлі р. Кільчень мала бути ліквідована, а центр міста від неї переносився до Новобогородицької фортеці, яку передбачалося значно розширити⁷⁵⁴.

Розбудова міста обумовила певні зміни шляхів сполучення. Головний поштовий шлях пройшов від Харкова, через Білевську фортецю, Новоселицю до Катеринослава і далі через р. Самару на Крим. Дещо змінився і напрямок «Брилевого шляху», головна гілка якого повернула північніше Новобогородицька у напрямку Катеринослава⁷⁵⁵.

Катеринославська міська округа створювалась у відповідності з положеннями того ж «Мельгуновського штату». На 1777 рік межі округи були вже приблизно визначені. Так, у жовтні цього

⁷⁵⁰ Яворницький Д. І. До історії Степової України. — С. 99.

⁷⁵¹ Ревский С. Б. Екатеринослав Кильченский... — С. 27.

⁷⁵² Первое столетие г. Екатеринослава. — С. 13.

⁷⁵³ Ревский С. Б. Екатеринослав Кильченский... — С. 26.

⁷⁵⁴ Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья... — С. 84.

⁷⁵⁵ Днепропетровску 200 лет. — С. 29.; Ревский С.Б. Екатеринослав Кильченский... — рис. 8 на С. 38-39.

року у відповідь на прохання бригадира Куроєдова про будівництво церкви в його слободі на р. Кільчені (рангову дачу у 1 500 десятин при р. Кільчені за течією з лівого боку він отримав ще у 1776 році)⁷⁵⁶, азовська губернська канцелярія повідомила, що «...пану бригадиру дача невідведена, незатверджена, і оная земля знаходиться воокруге губернського міста Катеринослава...»⁷⁵⁷. Все ж слобода Куроїдівка (суч. с. Перемога, Дніпропетровського р-ну) лишилася у ранговій дачі означеного бригадира і її землі можна визначити як межу міських земель по течії р. Кільчень, хоча за відсутності точних даних це лише припущення. Кордони по течії Дніпра та Самари визначалися двома старими і великими населеними пунктами Кам'янкою та Новоселицею. Лівобережжя р. Самари в межу міських земель не входило.

До 1780-х рр. влада вважала за краще не вносити кардинальних змін до існуючих структур, побоюючись можливих заворушень з боку колишніх запорізьких козаків в умовах непевного, фактично відкритого державного кордону. Як наслідок цієї непевності — у регіоні не проводилось активне закріпачення. Найбільші запорізькі слободи та зимівники реорганізовувались у державні військові слободи. Дрібні зимівники поступово ліквідувались, або перетворювались у хутори для утримання худоби⁷⁵⁸. В ареалі сучасного міста Дніпропетровська, з його великою насиченістю досить значними населеними пунктами, старі слободи переважно були перетворені у державні. Поява в цьому районі «рангових дач» обмежувалась існуванням двох великих за розмірами міських округ, у яких вони не виділялися. Спроби захоплення землі в їх межах, як міським чиновництвом, так і землевласниками-сусідами були, але, як правило припинялися втручанням держави.

«Рангові дачі» з'явилися лише по лівому березі р. Самара. За відомістю, складеною 1776 року в Азовській губернській канцелярії, значаться, як виділені до відведення поміщикам: генерал-поручику князя Прозоровського на р. Дніпрі та р. Татарці — 6 562 десятини та статському раднику Семічову на р. Самарі за

⁷⁵⁶ Манжура Ів. Первые наследники Запорожских земель // Катеринославский Юбилейный листок. — 1887 — №4. — С. 33.

⁷⁵⁷ Яворницький Д.І. До історії Степової України. — С. 89.

⁷⁵⁸ Бойко А.В. Запорізький зимівник останньої чверті XVIII століття. — Запоріжжя: РВП «Видавець», 1995. — С. 20.

течією і при балці Скотуватій Имачкі (мова йде про р. Маячку в межах м. Дніпропетровська — В.С.) — 4 950 десятин⁷⁵⁹. При цьому в межі маєтку Прозоровського увійшла слобода Чаплі, а Семічев став власником слободи Одинківки.

Доля фортець склалася різним чином. Старий Кодак було перетворено у державну слободу ще у середині 1770-х рр. Кам'янський ретраншемент та Усть-Самарська фортеця були ліквідовані у 1783 році, після приєднання Криму до Росії⁷⁶⁰. За даними Феодосія Макаревського при слободі Кам'янці, ще до ліквідації ретраншементу було поселено значну кількість робітників, зайнятих на будівництві каналів у дніпровських порогах⁷⁶¹.

Усть-Самарська фортеця відсутня вже на мапі частини р. Дніпро 1779 року. Замість неї вказано «поселення української лінії» (сел. Стара Огринь біля сучасної Ігреньської затоки). Південніше в гирлі р. Шиянки зазначено «поселення князя Прозоровського» (Чаплі)⁷⁶². В той же час Д. Яворницький зазначає, що Огринь, або Ігрень, та Чаплі засновано у 1780 — 1781 роках князем Олександром Андрійовичем Прозоровським⁷⁶³. Час ліквідації Усть-Самарської фортеці і перетворення слободи при ній у слободу князя Прозоровського лишається невизначеним. Існує свідчення про існування в районі колишньої фортеці державної слободи Рибальської з 17 дворів та 75 жителів (на 1793 р.)⁷⁶⁴, розташування якої лишається невідомим. Пізніше її землі було придбано німцями колоністами, які створили тут колонію Фішерсдорф (сучасне сел. Рибальське у м. Дніпропетровську), але чи спорудили вони колонію на новому місці, чи використали будівлі вже існуючої слободи лишається невідомим.

Катеринославське намісництво (1784 — 1796)

Період Катеринославського намісництва є найбільш бурхливим та нестабільним в історії російської колонізації Південної

⁷⁵⁹ Манжура Ів. Первые наследники Запорожских земель. — С. 32, 33.

⁷⁶⁰ Яворницький Д. Дніпрові пороги. — Дніпропетровськ: Промінь, 1989. — С. 23.

⁷⁶¹ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 272.

⁷⁶² Эварницкий Д. Планы части реки Днепра 1779 и 1780 гг. — Екатеринослав, 1905.

⁷⁶³ Яворницький Д. Дніпрові пороги. — С. 23, 26.

⁷⁶⁴ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 557.

України. Численні зміни адміністративно-територіального поділу намісництва, неодноразове перенесення та зміни рангів міст, зумовлені, як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками... Це все створює дуже строкату картину доби у якій проекти та задуми дуже важко відрізнити від реальних подій, а реальні події досить часто не мають під собою ніякої логічної, або хоча б документально обгрунтованої основи.

30 березня 1783 року було видано указ про об'єднання Азовської та Новоросійської губерній і створення нової адміністративно-територіальної одиниці — Катеринославського намісництва. Визначається його розподіл на 12 повітів та пропонується «за користю місцевою» призначити місто — центр намісництва⁷⁶⁵. 22 січня наступного 1784 року видаються два укази. У першому з них, адресованому Потьомкіну, Катерина II, затверджуючи розподіл Катеринославської губернії на 15 повітів, наказувала визначити час, протягом цього року, до відкриття цього намісництва і обрати місце цього відкриття та перебування правління, палат та інших судів, аж поки не буде споруджено губернське місто на правому боці ріки Дніпра біля Кайдак⁷⁶⁶. Другим указом призначалось ім'я планованому губернському місту, центру намісництва — Катеринослав. Разом із тим Катеринослав на річці Кільчень перейменовувався у Новомосковськ і перетворювався з губернського міста на повітове. Також повторно закріплювалось місце спорудження нового Катеринослава — для більшої зручності на правому боці ріки Дніпра, біля Кайдака⁷⁶⁷.

Згідно з першим указом князь Г. Потьомкін визначає для відкриття намісництва м. Кременчук, яке було губернським центром Новоросійської губернії. Указом Сенату від 4 липня 1784 року проголошується відкриття Катеринославського намісництва у м. Кременчук, який тимчасово стає губернським містом з намісницьким правлінням, палатами, присутніми місцями та резиденцією правителя намісництва генерал-майора І.М. Синельникова⁷⁶⁸. У Кременчук переводяться з Новомосковська (Катеринослава) і губернські установи Азовської губернії, які вливаються у склад установ намісництва⁷⁶⁹.

⁷⁶⁵ Ревский С.Б. Екатеринослав Кильченский... — С. 27.

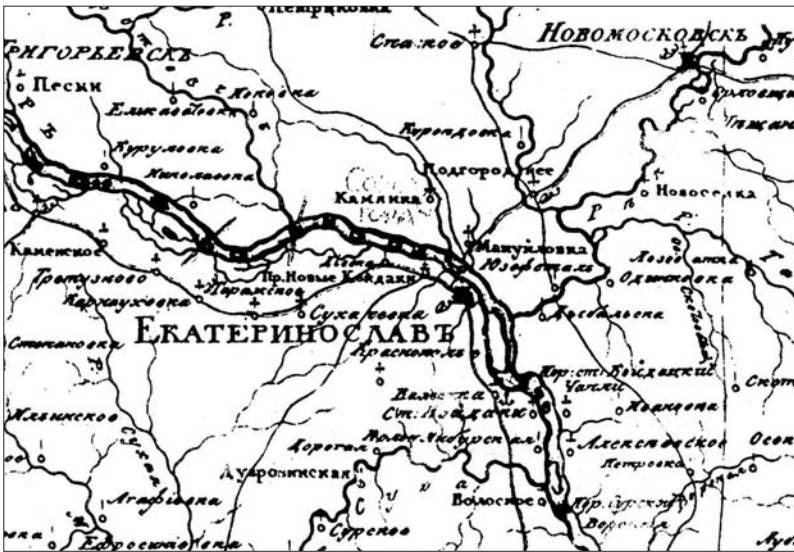
⁷⁶⁶ Там само. — С. 29.

⁷⁶⁷ Ревский С.Б. Екатеринослав Кильченский... — С. 29.

⁷⁶⁸ Там само. — С. 29.

⁷⁶⁹ Історія міста Дніпропетровська. — С. 88.

Дуже розповсюджена думка про те, що з перенесенням м. Катеринослава на правий берег Дніпра, у Кайдаки були переведені і повітові установи. Так, ще Феодосій Макаревський, а за ним і М. Владимиров стверджують, що з першого Катеринослава населення та усі владні структури вийшли. Оскільки нове місто ледь починало будуватись, то вся адміністрація військова та цивільна в очікуванні побудови міста та для нагляду над роботами тимчасово розміщена була у Нових Кайдаках⁷⁷⁰. Певний сенс у цьому є. У Кайдаки, як осердя майбутнього Катеринослава, було перенесено повітові установи Нікопольського (колишнього Слов'янського) повіту, бо за адміністративно-територіальним поділом нового намісництва Катеринославський повіт було створено шляхом об'єднання Саксаганського та Нікопольського повітів⁷⁷¹.

Генеральна карта Росії кінця XIX ст.
(фрагмент. З книги В. В. Бінкевича, В. Ф. Камеко
«Городок старинный запорожский Самарь с перевозом», 2000. С. 147)

⁷⁷⁰ Первое столетие г. Екатеринослава.. — С. 29, 30.

⁷⁷¹ Кабузан В. Заселение Новороссии... — С. 119.

Повітові установи Новомосковського повіту теж переносились, але пізніше і не в Новий Кодак. Первісно вони лишилися на місці. Так збереглося розпорядження консисторії від 23 листопада 1784 року про зміни статусів міст та підпорядкування населених пунктів у зв'язку із створенням намісництва, в якому зазначається, що духовним правлінням слід «теперішньому слов'янському розташованому у Кайдаках, бути та найменуватися катеринославським; ...теперішньому катеринославському найменуватися новомосковським...»⁷⁷². Вже у цьому ж 1784 році Слов'янський протопоп Федір Фомич починає підписуватись, як протопоп Катеринославський і підписується так, аж до своєї смерті у 1790 році, що не викликає ніяких заперечень з боку влади⁷⁷³. А Новомосковське духовне правління у 1785 році фіксується у колишньому Катеринославі Кільченському⁷⁷⁴. Аналогічне розпорядження було віддане і стосовно цивільних повітових установ, але можливо трохи пізніше. За Феодосієм Макаревським, від 1787 по 1791 рік Новий Кайдак у багатьох місцевих паперах, навіть офіційних, носив назву Катеринослав⁷⁷⁵.

Після перенесення губернського центру повітове місто Новомосковськ вступає у смугу швидкого занепаду. Обставини цього занепаду не досить чітко визначені хронологічно, а їх внутрішня логіка на сьогодні мало зрозуміла. Перші проекти перенесення міста Новомосковська до Богородицького ретраншементу датуються 1783 — 1784 рр.⁷⁷⁶. Ці проекти розроблялися на основі більш ранніх розпоряджень про перенесення міста, які були видані після висновків Шенфогеля. Але остаточне розпорядження щодо перенесення міста видане лише 23 вересня 1786 року. Князь Г. Потьомкін рекомендував І. Синельникову через непридатність міста Новомосковська перемістити його на підвищене місце до Богородицького ретраншементу. При цьому купці, що мешкали в ньому, могли селитись там чи в новому Катеринославі. Для цього повітові судові установи мали влаштувати в Новомосковську на цьому, новообраному місці. Розташовані ж у Новомосковську казенні будови, виділивши частину для судових місць повітового

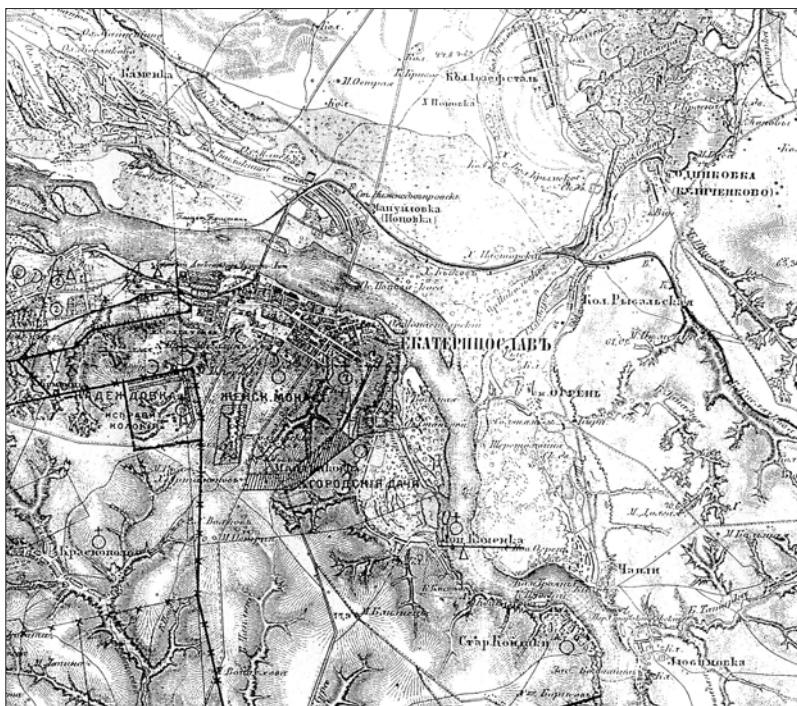
⁷⁷² Яворницький Д. До історії Степової України. — С. 144.

⁷⁷³ Беднов В. К истории... — С. 232.

⁷⁷⁴ Яворницький Д. До історії Степової України. — С. 151.

⁷⁷⁵ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 139.

⁷⁷⁶ Тимофеевко В. Города Северного Причерноморья... — С. 85.

Катеринослав та його околиці у сер. XIX століття

міста в Богородицькому ретраншементі, планували перевести в Катеринослав, а непотрібні — продати з відкритого торгу⁷⁷⁷.

Таке зволікання у справі перенесення міста, як і наполягання князя Потьомкіна на своїй попередній думці щодо місця його розташування, пов'язане з тим, що у 1783 — 1786 роках існувало два варіанти розташування центру Новомосковського повіту — Богородицький ретраншемент та Олександрівська фортеця⁷⁷⁸. В подальшому в «Атласах» намісництва як місто Новомосковськ

⁷⁷⁷ Яворницький Д. Історія міста Катеринослава / Пер. Н. М. Підгорна, Г. І. Прейкшас, Т. С. Завгородня; Упоряд. В. А. Сирота, В. С. Чернишов. — Дніпропетровськ: Січ, 1996. — С. 22.

⁷⁷⁸ Тимофієнко В. Розпланувальні системи південних міст за архівними альбомами кінця XVIII ст. // Архітурна спадщина України. Т. 3., Ч. 1 / Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / За ред. В. Тимофієнка. — Київ: Видавництво «Українознавство», 1996. — С. 133, 134.

визначається саме Новобогородицький ретраншемент. Але вже з плану міста 1790 року, на якому відмовились від проектних позицій і обмежилися фіксуванням наявної забудови, можна побачити, що місто залишилось у стані 1784 року. Не було створено жодного нового кварталу і схоже на те, що навіть не споруджено жодного нового будинку⁷⁷⁹.

Це пов'язано з тим, що незважаючи на розпорядження про перенесення міста Новомосковська, воно продовжило існування на первісному місці Катеринослава. На 1787 рік у ньому ще значиться 2 474 мешканців⁷⁸⁰. У цьому ж році відповідно з «Грамотою на права та вигоди містам російської імперії» від 21 квітня 1785 року у ньому проходять вибори і створюється шестиголосна Новомосковська міська дума⁷⁸¹. Лише 10 вересня 1791 року виходить розпорядження князя Г.О. Потьомкіна, в якому він констатує, що за виходом на козацьку службу міщан, а купців за переходом у місто Катеринослава, в Новомосковську при влаштованих на трирічне служіння виборах, необхідних до новомосковського міського магістрату суддів обрати не було з кого, а тому він підтримує ініціативу віце-губернатора Тібеткіна про переведення Магістрату і Думи у Катеринослава з найменуванням — «Катеринославські»⁷⁸².

У церковних документах під 1791 роком зафіксоване прохання священика Свято-Духівської церкви м. Новомосковська, в якому він зазначає, що в його парафії «окрім городничого з штатною командою, з ротою солдат та деякої кількості канцеляристів, нині вже нікого немає» і прохає перевести його у Павлоград⁷⁸³. Промеморією від 20 жовтня 1793 року Катеринославське намісницьке правління повідомляло у духовну консисторію, що у Новомосковській управі благочиння бувають часто справи, за якими потрібно приводити свідків до присяги, а священик відсутній. Нового священика духовне правління не призначає, а священик богородичанський Михайло Котляревський за хворобами та роботою при своїй парафії не завжди може служити у Новомосковську⁷⁸⁴.

⁷⁷⁹ Тимофеєнко В. Города Северного Причерноморья... С. 86.

⁷⁸⁰ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 — 1880 гг. — М., 1959. — С. 178.

⁷⁸¹ Яворницький Д. Історія міста Катеринослава. — С. 24.

⁷⁸² К истории управления Новороссией князем Г. А. Потёмкиным. Вып. 1. — Катеринослава, 1905. — С. 105, 106.

⁷⁸³ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 425.

⁷⁸⁴ Там само. — С. 426.

За іншими офіційними документами 1792 та 1793 років Новомосковськ та Новобогородицьк вказуються як різні населенні пункти. Перше має церкву Святого Духа, 15 дворів та населення у 327 осіб⁷⁸⁵, а друге — Покровську церкву, 18 дворів та населення у 169 осіб⁷⁸⁶. Виходячи з зазначеного, можна зробити висновок, що перенесення м. Новомосковська до Богородицького ретраншементу відбулося лише формально. Насправді населення Новобогородицька та Новомосковська (Катеринослава Кільченського) просто розійшлося, а остаточний край їх існуванню було покладено указом 1794 року про перенесення повітового міста у слободу Новоселиця⁷⁸⁷.

Не менш цікаві і дивні речі відбуваються і з землею колишньої Катеринославської округи. У тому ж 1786 році у якому виходить розпорядження Г.О. Потьомкіна про перенесення Новомосковська до Богородицького ретраншементу з території міських земель, за розпорядженням намісницького правління, виділяється «рангова дача» генерал-майора Василя Степановича Попова у 4 500 десятин⁷⁸⁸. У маєтку Попова швидко зростає слобода Мануйлівка (Поповка), будується церква, панський будинок з великим садом при березі Дніпра (слобода розмішувалась по суч. вул. Ростовській та Луговській, а церква та панський будинок в районі просп. Воронцова у м. Дніпропетровську). Крім цього у 1789 році з міських земель виділяється німцям-колоністам 1 791 десятина⁷⁸⁹. Власне колоністів було поселено у колишньому форштадті Катеринослава Кільченського, який вони і перетворили на колонію Юзефсталь (Йозефсталь, Йосипівка, Самарівка). У 1790 році князь Потьомкін навіть дозволив колоністам перевезти з Новомосковська до «Хортицького округу» грецьку та вірменську церкви, які стояли порожні⁷⁹⁰. Тобто, певний час у межах колишнього Катеринослава розмішувались два населених пункти — місто Новомосковськ та колонія Юзефсталь. Саме у цих незбагнених і ма-

⁷⁸⁵ Там само. — С. 426.

⁷⁸⁶ Там само. — С. 557.

⁷⁸⁷ Тимофеенко В. Города Северного Причерноморья... — С. 86.

⁷⁸⁸ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 537.

⁷⁸⁹ Новицкий Я.П. Старожитные уезды Екатеринославской губернии — Новомосковский и Павлоградский // Сборник статей Екатеринославского Научного общества по изучению края (издан к XVIII археологическому съезду в г. Екатеринославе). — Екатеринослав, 1905. — С. 209.

⁷⁹⁰ К истории управления Новороссией князем Г.А. Потёмкиным. Вып. 1. — С. 31.

лозрозумілих розподілах міських земель швидше за все і варто шукати справжні причини зникнення як Новомосковська, так і Новобогородицька.

В той же час стосовно розміщення власне нового губерньско-го міста Катеринослава, у перші роки існування намісництва не було ніякої певної думки. Після указу 1783 року про заснування Катеринославського намісництва, правитель намісництва Т. Тутолмін запропонував розташувати Катеринослав при містечку Кобеляках. Ця ідея існувала нетривалий період, була швидко відхилена і лишилася нереалізованою⁷⁹¹.

Після указів 1784 року у першій частині «Опису Катеринославського намісництва» з'являється визначення: «Екатеринослав, вновь учреждаемый город из местечка Новым Кайдаком называемого и на правом берегу Днепра против устья реки Самары лежащего»⁷⁹². У другій частині цього ж «Опису» зазначається, що «губернский город Екатеринослав, из Новых Кайдак на правом берегу реки Днепра»⁷⁹³. Аналізуючи дві частин цього «Опису», професор А. Бойко зауважив, що вони є різними за часом і об'єднані під час фондоутворення. Враховуючи особливості частин, він відносить першу до 1784 року, а другу — до 1785–1786 років⁷⁹⁴. Аналогічне визначення існує і в указі від 2 березня 1786 року про поїздку імператриці на Південь, де при визначенні маршруту значилося: «поднепру донового Койдака где назначено быть губерньскому городу Екатеринославу...»⁷⁹⁵. Ця фраза майже дослівно повторюється і у виданому 1786 року «Путешествии...» де зазначається: «от Киева Днепром на галерах до Кайдак, где строится Губернский город Екатеринослав...»⁷⁹⁶.

Можна вважати, що в цих документах Новий Кодак подано перш за все, як стратегічний орієнтир для розміщення нового міста, а насправді місце під будівництво було ще у 1783 році обра-

⁷⁹¹ Історія міста Дніпропетровська. — С. 89.

⁷⁹² Бойко А.В. Атласи Катеринославського намісництва останньої чверті XVIII століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII — XIX століття. — Вип. 3. — Запоріжжя: РА «Тандем — У», 1998. — С. 123.

⁷⁹³ Там само. — С. 124.

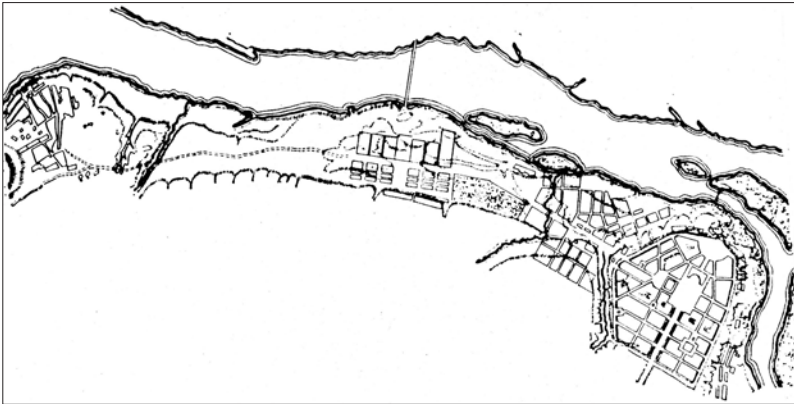
⁷⁹⁴ Там само. — С. 124.

⁷⁹⁵ Первое столетие г. Екатеринослава. — С. 61.

⁷⁹⁶ Путешествие ея императорского величества в полуденный край России, предпринятое в 1787 году. — Санкт-Петербург: Типография Горного училища, 1786. — С. 2.

но набагато нижче по Дніпру на великому пагорбі, біля закруту ріки, неподалік од слободи Половиця⁷⁹⁷. Указ, у якому зазначалося терміново розробити «план строения того города и оный нам представить» було видано лише у 1785 році⁷⁹⁸. Лише після цього указу з'являються перші проекти, які дозволяють дійсно визначити місце будівництва нового міста на пагорбі біля Половиці. Протягом 1785 — 1786 років розробляється три проекти.

Першим є «План местоположения назначенного для города Екатеринославля», який О. Швидковський та В. Тимофійєнко дають у 1785-1786 роками і називають автором Клода Геруа; С. Ревський — 1783 роком та визнає автором М. Казакова. Другий проектний план міста, складений у квітні 1786 року, С. Ревський вважає першим варіантом проекту К. Геруа (В. Тимофійєнко — роботу Кременчугської архітектурної команди і датує 1784 роком). Лише 13 жовтня 1786 року було затверджено третій план роботи К. Геруа⁷⁹⁹.

Катеринослав II. План міста. 1795 р.

У серпні 1786 р. жителі слободи Половиця, повідомляють архієпископа Славенського та Херсонського Никифора, що хоча дозвіл на будівництво нової церкви, замість погорілої б серпня

⁷⁹⁷ Історія міста Дніпропетровська. — С. 89.

⁷⁹⁸ Тимофеєнко В. Города Северного Причерноморья... — С. 117.

⁷⁹⁹ Історія міста Дніпропетровська. — С. 89.; Тимофеєнко В.И. Города Северного Причерноморья... — С. 116, 117.

1783 р., у них є, а «лесу пиленого и непиленого, равно и прочих материалов приготовлено уже достаточное количество. Но как в селении нашем ныне назначен город Екатеринослав, место однакож для строения города Екатеринослава ещё не разделено на кварталы, и где, по будущему положению города, благопристойнее церкви быть должно, узнать непочем; то мы приостановились постройкою новой церкви»⁸⁰⁰. Далі вони повідомляють, що у Половиці вже почалися роботи на яких працюють військові команди та колодники, які теж мають потребу у християнських відправах і тому просять відкрити хоча б молитовний будинок. У цьому зверненні привертає увагу те, що після 1783 р. жителі Половиці не лише встигли отримати дозвіл на спорудження нової церкви, але й заготовити будівельний матеріал, не маючи жодного уявлення про спорудження нового міста. Початок робіт у 1786 р. одразу змінив їхні плани.

Водночас питання, що власне почали споруджувати у Половиці влітку 1786 р., лишається відкритим. Лише 10 жовтня 1786 року Г. Потьомкін, видаючи кошти на будівництво, в наказі наміснику І. Синельникову зазначав: «...приступить немедленно к заготовлению материалов и припасов, сколь можно в большем числе, поблизости к назначенному от меня под город месту, где теперь находится деревня Половица»⁸⁰¹. Тобто реальне затвердження місця нового будівництва при слободі Половица за 5-7 км нижче Нового Кодака відбулося аж восени 1786 року.

Розглядаючи історію будівництва Катеринослава Дніпровського, неможливо обійти увагою існуючі відомості про Катеринослав від Кайдак до Кайдак, які використовуються вже з першої половини ХІХ ст. Д. Яворницький, посилаючись на «Листи з Катеринослава» Г. Титова, подає наступні обриси цього плану: «...місто Катеринослав мало займати у довжину за течією ріки Дніпра, 30 верст, а завширшки від Дніпра до річки Мокрої Сури 25 верст. Обидві сусідні з ним слободи, Новий Кодак та Старий Кодак, мали увійти у склад міста, як його форштадти. Під пасовище відводилось місту 8 000 десятин землі.

Головні споруди мали бути на горі, проти ріки Дніпра та Мононастирського острова. Це: присутні місця, цивільна та духовна

⁸⁰⁰ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 153.

⁸⁰¹ Історія міста Дніпропетровська. — С. 91.

дикастерія, на взірць стародавніх базилік, гостинний двір, лавки на взірць афінських пропілей, біржа, театр, архієрейський будинок, кілька православних церков та найголовніша з них Преображенський, на 12 престолів, собор. Усі вулиці у місті мали бути у 30 сажнів завширшки»⁸⁰². Відомості про те, що Катеринослав мав розташовуватися по течії Дніпра, також існують у Г. Березицького (відносяться до першої чверті XIX ст.), історичній записці колезького секретаря Гладкого⁸⁰³ та роботах Гавриїла Розанова⁸⁰⁴.

За усієї грандіозності та фантастичності цього проекту межа міських земель планованого міста Катеринослава і склад запропонованих до включення у місто населених пунктів дивовижно нагадує кордони і склад поселень Новокодацької міської округи, яка реально існувала у першій половині 1780-х рр.

Існують і інші цілком офіційні підтвердження привласнення Катеринославом земель м. Нового Кодака та Новокодацької міської округи. У «Записці про стан міста Катеринослава», яка датується 1820-ми рр. зазначалося, що первісно вигінна земля вважалася спільною з обома Кайдаками а також входила в середину поселення лоцманів придніпровських порогів. Крім того у власності міста знаходились два острови: Монастирський та Становий. Після російсько-турецької війни, смерті Г.О. Потьомкіна та Катерини II, вигінні землі відійшли до Старого і Нового Кодаків та Лоцманської Кам'янки, а частково передані приватним особам. Становий острів перейшов генерал-фельдмаршалу князю О. Прозоровському. Первісна кількість землі під містом оцінювалась у 17 485 десятин. Але після переведення з Дубровни в 1792 році казенних фабрик для неї було відведено 214 десятин 750 сажнів, та під поселення фабричних селян 6 709 десятин 1 909 сажнів. Роздано: «Генерал-лейтенантом Каховським — штаб-лікарю, колезькому асесору Роде... 1 500 десятин. Та йому ж Роде, в іншому місці біля самого міста, взагалі, майже лісної 300 деся-

⁸⁰² Яворницький Д. Історія міста Катеринослава. — С. 29.

⁸⁰³ Бойко А.В. Рапорт В.О. Черткова головному командиру князю Г.О. Потьомкіну про заснування поселень в Азовській губернії // Історія та культура Придніпров'я. невідомі та маловідомі сторінки. Вип. 3. — Дніпропетровськ: НГУ, 2006. — С. 34.

⁸⁰⁴ Днепрпетровск. Архитекторы / Н.П. Андрущенко, М.Э. Кавун, Н.А. Лопатюк и др.; Под общ. ред. Н. Н. Кондель-Перминовой; Редкол.: Б.Л. Ерофалов, Н.Н. Кондель-Перминова, И. Г. Пидорва (предс.) и др. — Киев: Издательский дом А+С, 2006. — С. 28.

тин; генерал-майором Хорватом, забраних ним під поселення при проведенні ревізії 1795 року, з різних казенних сіл перейшли з Малоросії без письмового виду козаків та іншого звання людей, обернених потім за іменним Височайшим повелінням у казенне відомство під назвою село Краснопілля 3 997 десятин 572 сажнів... Та крім того, вимежовувано нинішньою межевою конторою казенним поселянам, які тут до заснування міста і залишилися тимчасово до переведення їх в інші казенні поселення в передмісті Мандриківці, необхідної для водопою худоби міської землі 1 066 десятин 407 сажнів». Містечко Нові Кайдаки (7 верст від центру Катеринослава) виявилось відрізним від міста смугою фабричної землі. Більшість їх жителів виселилось, утворивши село Михайлівку. Земля Нових Кайдаків при генеральному межуванні відійшла до Михайлівки та інших казенних поселень, які виникли поблизу⁸⁰⁵.

Визначена у цій «Записці» площа первісної території міста Катеринослава дуже нагадує площу земель, які у 1783 р. належали власне м. Новому Кодаку (17 220 десятин), але не відповідає ані площі земель державної слободи Половиця (6 795 десятин), ані загальній площі земель Половиці, Лоцманської Кам'янки та Старого Кодаку (13 350 десятин)⁸⁰⁶. В той же час географія вилучення земель з міського володіння свідчить про те, що Катеринослав первісно отримав усю Новокодацьку міську округу. Більше того, швидше за все він продовжував володіти її землями, аж до реформ 1860-х рр. Так, за даними кінця 1850 — початку 1860-х рр. у володінні м. Катеринослава рахувалося казенних (тобто власне міських земель) — 4 554 десятини і казенно-селянських — 32 093 десятини, що разом складало — 36 647 десятин⁸⁰⁷.

А. Єгоров пояснював ситуацію, що виникла з міськими землями, дещо наївно: «Тимчасові гості за п'ять — шість років звикли вважати поселення кайдачан до такої міри своїм, що й перебравшись до Половиці продовжували дивитись на кайдацьку землю,

⁸⁰⁵ Швидько Г.К. До історії землеволодіння та господарства Катеринослава кінця XVIII — початку XIX ст. // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. — Дніпропетровськ: МП «Промінь». — С. 41, 42.

⁸⁰⁶ Беднов В. К истории... — С. 231.

⁸⁰⁷ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / Составил Ген. штаба капитан В. Павлович. — С.-Пт: Типография Департамента Генштаба, 1862. — С. 302.

як на власну, і продовжують це робити і цей час. Сто років пройшло від того, як кайдачани гостинно прийняли у себе катеринославців, і увесь цей час вони плачуться на їх чорну невдячність. Старожитнє кайдацьке володіння вважається міським...»⁸⁰⁸. Насправді ніякого привласнення «за звичкою» швидше за все не було. Землі, приналежні та підпорядковані Новому Кодаку, первісно були просто повністю переписані на м. Катеринослав як його міські землі. Подальші проблеми з міською землею можна пояснити, по-перше, тим, що керування регіоном проводилося у «ручному» режимі, а, по-друге, стрімким зменшенням обсягів будівництва Катеринослава на початку 1790-х рр.

Указ про розмежування землі Катеринославського намісництва вийшов лише 3 березня 1787 року, але у зв'язку з війною розпорядження про створення межової експедиції при Катеринославському намісницькому правлінні вийшло лише 15 липня 1792 року. Аж навесні 1793 року капітан Яків Пономарьов вніс до Міської Думи першу пропозицію по майбутньому межуванию. Реально межування почалося 22 березня 1795 року «від урочища боерак, де була половицька церковна дача». Вже у 1795 році межа була доведена до Нових Кайдак. 12 березня 1796 року представник Думи при межуванні повідомив, що лишилося лише включити до міських земель приєднанні до міста Нові Кайдаки. Але через спротив місцевих жителів, які створювали численні перешкоди роботі, аж до бійок, роботи затримались. Цей спротив можна зрозуміти, якщо взяти до уваги, що після приєднання Нового Кодака до міських земель, крім частини новокодацької землі, прирізали ще 1 100 десятин землі з спільної дачі Сухачівки та Дійовки⁸⁰⁹. Тож межування було завершено лише у 1798 р., а затверджено аж у 1800 р.⁸¹⁰.

На початок реального межування земель в межах міської округи вже склалася надзвичайно складна земельна ситуація. Наприкінці 1780-х рр., за розпорядженнями князя Г. О. Потьомкіна було створено лоцманську громаду до якої увійшли державні сло-

⁸⁰⁸ Егоров А. Екатеринославское блукание (1776 — 1791). — Екатеринослав, 1887. — С. 9.

⁸⁰⁹ Книжка к плану г. Екатеринослава, составленному и изданному в 1898 году городскими землемерами Н. Пехотинским и П. Гинзбургом. — Екатеринослав, 1898. — С. 39.

⁸¹⁰ Первое столетие г. Екатеринослава. — С. 123, 124, 127.

боди Лоцманська Кам'янка та Старі Кодаки з земельними володіннями у 6 822 десятини 2 106 кв. сажнів⁸¹¹ (у 1783 р. земельні володіння цих двох населених пунктів разом складають 6 565 десятин)⁸¹². Крім того, як вже зазначено вище, на 1795 рік з міських земель було вилучено ділянки фабрик, Хорвата, штаб-лікаря Роде та слободи Мандриківки. Надзвичайно цікаве свідчення про вилучення генерал-майором Хорватом 3 997 десятин 572 кв. сажні з міських земель під влаштування слободи Краснопілля. По зловживанням Хорвата (в тому числі і стосовно заснування Краснопілля) проводилось слідство під час царювання Павла I і серед інших звинувачень в указі від 12 березня 1798 р. значиться і скарга жителів м. Нових Кайдак о «відрізаній у них у володіння Хорвату землі більш 4 000 десятин»⁸¹³. Про ситуацію з земельними володіннями слободи Половиця свідчить, заслухане в засіданні Міської Думи 21 червня 1792 р., ходатайство половицької «громади поселян казенних залишеної... для поселення у пригороді Катеринослава», які скаржилися, що вносять оклад за усю землю колишнього казенного поселення Половиця, а користується землею місто, хоча земля ще не відмежована⁸¹⁴.

Саме виходячи з цієї ситуації, а не з первісних намірів та проєктів, і було визначено реальні межі земель м. Катеринослава, в які було включено і містечко Новий Кодак. Тобто проєкт Катеринослава від Кайдак до Кайдак і від Дніпра до Сури має під собою реальне підґрунтя і не є фантастичним, тому що мова йде не про спорудження власне міста таких розмірів і, можливо, навіть не про виділення власне міської землі, а про визначення території і меж міської округи.

Яку територію в межах округи мало, за первісними намірами, зайняти м. Катеринослава, на сьогодні достеменно встановити неможливо. За матеріалами «Атласу Катеринославського намісництва» 1787 р. у Катеринославському повіті вказано 1 місто та 1 містечко⁸¹⁵. Місто це напевно повітовий та намісницький центр — Катеринослава. Але містечко це — не Новий Кодак, а ліквідова-

⁸¹¹ Козар П. Лоцмани Дніпрових порогів... — С. 37.

⁸¹² Беднов В. К истории... — С. 231.

⁸¹³ Яворницький Д. До історії Степової України. — С. 460.

⁸¹⁴ Первое столетие г. Екатеринослава. — С. 149.

⁸¹⁵ Полонська-Василенко Н. Південна Україна року 1787 (3 студій з історії колонізації) // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Т. 2. — Мюнхен, 1967. — С. 104.

ний, із зменшенням рангу, повітовий центр — Нікополь⁸¹⁶. Тобто, за «Атласом» 1787 р., як і за іншими джерелами 1784 — 1786 рр. м. Катеринослав та м. Новий Кодак не розділяються та визначаються як єдине ціле. Виходячи з цього, можна говорити, що на цьому етапі будівництва міста Катеринослава мова йшла не стільки про реальне формування повністю нового міста, скільки про перенесення міського центру в межах певної міської території.

У складених планах як 1785 — 1786 рр., так і у планах Івана Старова 1790 — 1792 рр. дійсно «ніякі вулиці і проспекти не тягнуться до Нових, а тим більше до Старих Кайдак...», а територія цих населених пунктів у них навіть не показана⁸¹⁷. Разом із тим жоден з проектів міста «потьомкінської доби» (за винятком другого з вказаних планів 1785 — 1786 рр.) не є повністю завершеним. Першій і третій плани 1785 — 1786 рр. фактично являють собою плани першої черги будівництва міста. Плани міста, розроблені І. Старовим, послідовно відображають першу, першу — другу та першу, другу — третю черги будівництва. Але навіть план 1792 р., останній з розроблених та затверджених планів міста XVIII століття, не є закінченим⁸¹⁸. Деякі квартали у низинній частині міста буквально «підвішені у повітрі» і композиційно низинна частина міста явно незавершена. Крім того, на плані міста 1792 р., обов'язкова для завершених проектів південних міст кінця XVIII — початку XIX ст., захисна санітарна смуга, яка формувалася бульварами чи ровами з системою застав, вказана лише для першої (Нагірної) черги будівництва⁸¹⁹.

Цікавою особливістю усіх планів є і повна відсутність кварталів чи територій, призначених для розміщення планованих у місті виробничих комплексів, які мали бути створені згідно з «Начертанием города» князя Потьомкіна 1786 р.⁸²⁰. У той же час місце для розміщення фабрик було обрано ще за життя Г. По-

⁸¹⁶ Тимофеенко В.И. Формирование градостроительной культуры Юга Украины (материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР). — Киев, 1986. — С. 45.

⁸¹⁷ Історія міста Дніпропетровська. — С. 91.

⁸¹⁸ Плани міста широко подані у Ревский С. Формирование и развитие исторического центра г. Днепропетровска // Памятники русской архитектуры и монументального искусства. — М., 1983.; Тимофеенко В. Города Северного Причерноморья...; Днепропетровск. Архитекторы / Н.П. Андрущенко, М.Э. Кавун, Н.А. Лопатюк и др.

⁸¹⁹ Тимофеенко В. Города Северного Причерноморья... — С. 205.

⁸²⁰ Яворницький Д. Історія міста Катеринослава. — С. 24.

тьомкіна. 16 серпня 1787 р. він наказував: «В половицах для заведення фабрик... отвесьть на законном основании надлежащее количество земли...»⁸²¹. Пізніші картографічні матеріали свідчать, що місце для виробничих комплексів було обрано за межами плану Катеринослава 1792 р. «между Екатеринославля и Кайдак» по Петербурзькому (Верхньодніпровському) поштовому тракту, або, як його починають в цей час називати «Прощект от Екатеринослава до Кайдак»⁸²². На плані міста 1793 р., на якому вперше вказано виробничий комплекс, міська структура вже значно поширилася саме в бік Нових Кайдак. В. Тимофієнко проаналізувавши мапи м. Катеринослава, створені у 1790-х рр., дійшов висновку, що хоча Нові Кайдаки не дуже вписуються в місто, але міська планувальна структура тяжіє саме в напрямку до цього населеного пункту⁸²³.

Надзвичайно цікаво розвивалися і політико-адміністративні відносини між Новим Кодаком та Катеринославом. Як уже зазначалося, з середини 1780-х по 1791 р. усі інституції, розміщені у Новому Кодаку, отримують назву «Катеринославських», як до центру будівництва міста та центру Катеринославського повіту досить часто назву «Катеринослава» використовують і до самого міста. Так зробив протопоп Федір Фомич, який у рапорті від 28 квітня 1785 року повідомив єпископа Никифора про початок розбудови соборної Миколаївської церкви у місті Катеринославі⁸²⁴. Так зробив і князь Г. Потьомкін у доповіді від 10 серпня 1785 р.: «Подношу карту положению Кайдак, где назначен губернский город Екатеринослав, который будущего года начнётся...»⁸²⁵. Тобто, хоча Новий Кодак і не змінив своєї назви, але сприймався він саме як частина майбутнього міста.

Разом з тим ідеологічна складова проекту Катеринослава Дніпровського, ідентична ідеології відпрацьованій ще під час будівництва Катеринослава Кільченського, але ще більш масштабна, вимагала відторгнення попередньої традиції, подолання перепон у «степах безплідних», виклику природним силам і чітко означеного успіху саме імперської колонізації. Проводячи ана-

⁸²¹ Історія міста Дніпропетровська. — С. 99.

⁸²² Там само. — С. 106.

⁸²³ Тимофієнко В. Города Северного Причерноморья... — С. 123.

⁸²⁴ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 143.

⁸²⁵ Історія міста Дніпропетровська. — С. 101.

логію, можна сказати, що будівництво «південної столиці» йшло за петербурзьким зразком. Для розміщення центру нового міста також було обрано у багатьох відношеннях не найкраще місце. Якщо Петербург первісно було орієнтовано на будівельні традиції Північної Європи, регіону, який був у сфері найближчих інтересів Петра I, то проект Катеринослава у «Начертании» Г.Потьомкіна не менш виразно орієнтований на античні зразки, до Греції та Константинополя. І, згідно з тією ж петербурзькою традицією, довкола Катеринослава було розпочато створення легенди про будівництво на порожньому місці. Будь-який попередник міста був приречений на забуття. Ця позиція визначилась під час відвідин Катеринослава імператрицею Катериною II. Заснування нею 9 травня 1787 р. Преображенського собору було одразу ж означене як заснування власне міста. При цьому відкидався не лише зв'язок (територіальний та юридичний) Катеринослава та Нового Кодака, але навіть власне існування Катеринослава до цього моменту, хоча воно вже було оформлене кількома указами та розпорядженнями.

В Указі 1 червня 1789 р. говорилося про перенесення губерньського правління з м. Кременчука, де воно розташовувалося тимчасово до влаштованого на Дніпрі губерньського міста Катеринослава⁸²⁶. Цей документ сприяв подальшому розвитку ситуації. Губерньські установи були дійсно переведені в нове місто, в той час як повітові продовжували діяти у Новому Кодаку. Фактично на певний час, дуже незначний час, з'являються два Катеринослави (або два центри одного Катеринославу): біля Половиці та у Новому Кодаку.

Низькі темпи формування міста, які були зумовлені реаліями розвитку регіону, вже на початку 1790-х рр. змусили значно скоротити містобудівні програми. В 1790 р., хоча виведення з нього повітових установ проводилось дещо пізніше, Новий Кодак вже не визначається, як частина м. Катеринослава⁸²⁷. А на 1793 р. Катеринослав та Новий Кодак чітко визначаються як окремі населенні пункти. Так, 5 квітня 1793 року правитель намісництва В.В. Каховський повідомляв єпископа Іова: «Протоиерей Иоанн Станиславский, жительствующий в Новых Кайдаках, разстоянием

⁸²⁶ Днепропетровску 200 лет. — С. 33.

⁸²⁷ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 144.

от губернского города Екатеринослава в семи верстах, объяснил мне, что он будучи утверждён грамотою, данною ему от покойного преосвященного Амвросия, епископа Екатеринославского, на Екатеринославскую протопопию, исправляет звание своё в Екатеринославском уезде, коего присутственные места, бывшие в Кайдаках, переведены уже в губернский город Екатеринослав, в том же месте остаётся ныне только сельская полиция. Признавая он, Станиславский, за нужное отправлять богослужение соборное... в Екатеринославской церкви Казанской Богоматери, соответственно возложенному на него сану требует о перемещении его из Кайдак в Екатеринослав...»⁸²⁸. 15 квітня 1793 р. цей перехід останньої повітової установи до Катеринославу був схвалений єпископом. Близько цього часу Новий Кодак знов стає самостійною адміністративною одиницею і навіть отримує ранг містечка.

Але, чи то в силу інерції попередніх задумів, чи то через певні меркантильні інтереси новоствореної катеринославської міської громади розпочинається зворотний процес. Те тяжіння Катеринослава до Нового Кодаку, яке помітно у планах міста початку 1790-х рр., присутнє і у інших сферах відносин між поселеннями.

Ще на засіданні 30 червня 1792 року Міська Дума постановила заснувати у м. Катеринославі чотири ярмарки: 1 січня; 21 квітня (день народження Катерини II), 28 та 29 червня (день вступу на престол та тезоіменитство цесаревича Павла) і 20 і 22 вересня (день народження цесаревича та коронація Катерини II). Постанова Думи була затверджена намісницьким правлінням. Але вже у серпні 1794 року дума зазначала, що на заснованих ярмарках з'їзду торговців взагалі не буває і прохала намісника перенести ярмарки, які діють у Нових Кайдаках (на Сирному тижні, на Трійцю, 15 серпня, 26 вересня, 5 та 6 грудня), до м. Катеринослава. Намісницьке правління пішло назустріч міській владі та наказало нижчому земському суду «не дозволяти збиратись у Кайдаках на ярмарки». Але перемістити ярмарки вдалося лише у 1795 році, при цьому Дума вимушена була посилати на новокодацькі ярмарки спеціального нарочного для «перегону» торговців. У другій половині цього року по журналах Думи вже зафіксовані збори з переведених Успенської та Іванівської ярмарок⁸²⁹. Розпо-

⁸²⁸ Там само. — С. 158.

⁸²⁹ Первое столетие г. Екатеринослава.. — С. 104.

чате у 1795 р. межування міських земель, з самого початку проводилось з урахуванням включення в їх межу Нового Кодаку.

З липня 1795 року вийшов указ про приєднання до Катеринослава розташованого біля губернського міста казенного містечка Нові Кайдаки⁸³⁰. Згідно з указом граф Платон Зубов 19 липня 1795 року видає розпорядження про знищення у Кайдаках вільного продажу вина, замінивши його передбаченою для міст відкупною системою. 31 серпня 1795 року намісницьке правління розпорядилось про підпорядкування Кайдацької поліції Катеринославському городничему і наказало провести опитування усіх казенних поселян про бажання записатись у купецтво або міщанство. Ті, хто не бажає записуватись, мали переселитись. До купецтва виявили бажання записатись два чоловіки, а до міщанства — чотири. Інші (121 господар) виявили бажання залишитись селянами і переселитись до хутора Каплуна на р. Сурі (ця земля все ще належала новокодацькій громаді)⁸³¹.

Останнім актом підпорядкування м. Новий Кодак м. Катеринославу стало розпорядження 1796 р. про перенесення наплавного мосту через Дніпро з Кременчука до Катеринослава, яке супроводжувалося закриттям Новокодацького перевозу⁸³². Цим розпорядженням було локально змінено усталену схему шляхів сполучення. З неї було вилучено Новий Кодак і повністю переорієнтовано на м. Катеринослав.

Новоросійська та Катеринославська губернії (1797 — 1800-ті)

Незважаючи на негативне відношення до управління регіоном за Павла I, яке існує у місцевій історіографічній традиції, слід зазначити, що саме в цей час починається стабілізація адміністративно-територіального поділу та управління регіоном, заснована на його реальному потенціалі, яка була завершена вже за Олександра I.

15 січня 1797 року вийшов указ про влаштування Новоросійської губернії, за яким м. Катеринослав зберігало ранг гу-

⁸³⁰ Там само. — С. 127.

⁸³¹ Первое столетие г. Екатеринослава. — С. 129, 130.

⁸³² Тимофеенко В. Города Северного Причерноморья... — С. 122.

бернського міста, при цьому збільшуються як площа губернії, так і площа повіту⁸³³. 22 грудня 1797 р. вийшов указ про перейменування м. Катеринослав у Новоросійськ⁸³⁴. У 1802 р. місту повертається ім'я Катеринослав і здійснюється остання значна зміна адміністративного устрою, внаслідок якої створюється Катеринославська губернія⁸³⁵.

Припинення державного фінансування, непевність у майбутньому міста та заходи, вжиті під час приєднання до нього Нового Кодаку, призвели до досить дивних коливань міської статистики. Якщо за відомістю, складеною у 1793 р., у місті значиться 200 дворів та 682 жителя⁸³⁶, на кінець серпня 1797 року лише у м. Катеринославі нараховується 142 двори та 1 184 чоловік населення⁸³⁷. У відомості 1799 року у місті Новоросійську значиться 505 дворів, у Нових Кайдаках — 29 дворів і в Мандриківці (міській) — 22 двори. Але у 1800 році у місті зафіксовано лише 494 двори і населення у 2 634 душі⁸³⁸. Стабільне зростання населення відновлюється лише на початку ХІХ ст. і досягає на 1808 р. 4 980 осіб⁸³⁹.

Після закінчення межування у 1798 році усіх земель м. Катеринослава, включно із землями під шляхами, Дніпром, яругами, «проектном заселеним та незаселеним», передмістям Новими Кайдаками, солдатською слободою, рахувалось 4 700 десятин і 576 квадратних сажнів⁸⁴⁰.

У 1804 р. губернатор П. фон Берг вносить пропозицію змінити план м. Катеринослава утвердивши його центр у низинній частині, а нове будівництво сконцентрувати на «полугорі» довкола нього⁸⁴¹. Внаслідок листування, яке виникло з цього приводу, було розроблено кардинально новий план міста, затверджений 6 березня 1806 р.⁸⁴². Планування розроблене І. Старовим залишалось без змін. Новий план міста логічно продовжуючи ідеї плану затвердженого у 1792 р. та реальний напрямок розвитку міста пе-

⁸³³ Яворницький Д. До історії Степової України. — С. 356, 357.

⁸³⁴ Там само. — С. 448.

⁸³⁵ Днепропетровску 200 лет. — С. 38.

⁸³⁶ Там само. — С. 35.

⁸³⁷ Первое столетие г. Екатеринослава. — С. 113, 114.

⁸³⁸ Там само. — С. 211, 212.

⁸³⁹ Історія міста Дніпропетровська. — С. 113.

⁸⁴⁰ Первое столетие г. Екатеринослава. — С. 127.

⁸⁴¹ Історія міста Дніпропетровська. — С. 115.

⁸⁴² ДІМ. — Арх. 30.

редбачав створення сітки нових кварталів по другій надзаплавній терасі (вздовж сучасних вул. Чкалова, просп. Пушкіна та Калініна). В цьому проекті забудова міста нарешті сягнула Нових Кайдак. Саме цей план пізніше було покладено у основу нового плану міста, затвердженого у 1817 р.

У 1810 — 1820-х рр., виходячи з фактичного стану речей, місцева влада просила містечко Нові Кайдаки, яке після побудови фабрик і відведення їм землі стало черезполосним, від міста відокремити і приєднати до суміжних з ним селищ Сухачівка, Таромське і Михайлівка. А роздану під заселення краснопільським і мандриківським поселянам міську землю на підставі статей 2 і 3 «Міського положення» по-старому повернути місту. Людей перевести в Нові Кайдаки з огляду на те, що це містечко з переходом тамтешніх жителів у Михайлівку повністю запусіло, або ж розмістити їх в інших селах⁸⁴³. Ці пропозиції були, частково, задоволені у 1838 р., коли Нові Кайдаки було перетворено у державну слободу та виведено із складу міста. При цьому земля довкола і під самими Новими Кайдаками залишилась міською⁸⁴⁴.

Окрім стабілізації міста в цей період відбувається і остаточне закріплення оточуючих його населених пунктів. У 1798 р. виникає остання з приміських державних слобод — Діївка⁸⁴⁵. У 1811 р. — остаточно регламентується устрій громади дніпровських лоцманів⁸⁴⁶. З завершенням межування земель кордони та ранги населених пунктів залишалися незмінними протягом десятиріч.

⁸⁴³ Швидько Г. До історії землеволодіння... — С. 44.

⁸⁴⁴ Книжка к плану г. Екатеринослава, составленному и изданному в 1898 году городскими землемерами Н. Пехотинским и П. Гинзбургом. — Екатеринослав, 1898. — С. 39.

⁸⁴⁵ Макаревський Ф. Матеріали... — С. 280.

⁸⁴⁶ Козар П. Лоцмани Дніпрових порогів... — С. 15.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Кожне з трьох поселень, які в центрі уваги цієї книги — Стара Самарь, Старий та Новий Кодаки, пройшли у XVI–XVIII ст. певну еволюцію. На неї впливали як внутрішня логіка розвитку, так і зовнішні чинники. Життєздатність, серед інших факторів, обумовлювалася природністю/штучністю виникнення поселення.

На жаль, поки що Новий Кодак, Половиця, Кам'янка-Лівобережна археологічно повністю недосліджені, а Старий Кодак, Усть-Самара і Лоц — Кам'янка досліджені лише фрагментарно. Наявні вже зараз, попри фрагментарність досліджень, археологічні матеріали свідчать, що Стара Самарь вела активне торговельне життя в XVI ст., коли писемних джерел про її функціонування фактично не збереглося.

Чи засновувалися тут укріплення за урядовим указом, чи поставали як наслідок місцевої ініціативи (що значно вірогідніше власне з огляду на відсутність писемних джерел) — не так важливо через наявну природну, економічну потребу в таких укріпленнях. Мотиви появи Старого Кодака уряд Речі Посполитої окреслив чітко. Він виникає як важливий воєнно-стратегічний пункт, мілітарна опора планованої польської колонізації регіону. Причини виникнення Нового Кодака певною мірою повторюють причини появи Старої Самарі. Так само важливий торговельний шлях, так само перевіз — і лише згодом набуття адміністративних і воєнних функцій.

Випробуванням на міцність для кожного з цих населених пунктів став початок XVIII ст., коли внаслідок воєнно-політич-

них подій вони були зруйновані і на певний час втратили оборонні функції. Старий Кодак так і не відновив свого значення — Кошу вдалося не допустити сюди залозу центрального (російського) уряду, а сам він не мав потреби і можливостей у штучному підтриманні розвитку цієї фортеці.

Інша доля спіткала Стару Самарь. Після повернення запорожців під російську протекцію і внаслідок російсько-турецької війни 1735-1739 рр. її укріплення було відновлено, а сама вона знову, як і після 1688 р., стала місцем розташування військових відділів центрального уряду. За значенням для контролю над Вольностями у XVIII ст. Старосамарський ретраншемент можна порівняти хіба що з Новосіченським — перший символізував урядову присутність на півночі Вольностей, другий пильнував саму Січ.

Однак тільки військовою складовою піднесення Старої Самарі в другій половині 1730-х рр. пояснити неможливо. Внаслідок прирідності її постання і зручного розташування, життя не припинялося тут після зруйнування Богородицької фортеці і значно поживалося завдяки переселенцям під час війни 1735-1739 рр. Проте її екстериторіальність стосовно Коша і утворення тут сотні Полтавського полку зіграли зі Старою Самарою злий жарт. Фактично, мешканці міста мали вести із запорожцями війну. Для старосамарців ці «бойові» дії виявилися програвшими — спочатку, правдами і неправдами, Січ домоглася обмеження перевозу; згодом низовики створили умови, в яких неможливо було займатися господарством. Ліквідація сотні і передання Старої Самарі під юрисдикцію Коша були фактичним визнанням неможливості далі жити в умовах економічної блокади з боку запорожців.

Новий Кодак вийшов з важких часів початку XVIII ст. з найбільшими здобутками. Місто не тільки відновилося як важливий господарський і торговельний центр. Унаслідок жвавого економічного розвитку Новий Кодак набуває адміністративних функцій — стає паланковим центром, що також сприяло його піднесенню. Звичайно, його еволюція не була тільки висхідною. Політика втручалася то введенням митних тарифів, то набігами, то намаганням центральної влади повернути мешканців Нового Кодака на старі місця проживання. Проте до 1790-х рр. внутрішніх резервів вистачало як на опір, так і на розвиток.

У вступі ми вже говорили, що в центрі уваги перебувають ті населені пункти, які означаються в документах як «город». Зро-

зуміло, що «город» не обов'язково є тотожним місту і тому варто поговорити про ознаки міста і можливість застосування цього терміну щодо Старої Самарі, Старого і Нового Кодаків.

Критерій чисельності населення мало що дає для визначення типу поселення, адже треба враховувати, по-перше, історичний період, оскільки пересічне європейське місто часів Середньовіччя значно відрізняється від міста XVIII ст. По-друге, важлива демографічна ситуація в певному регіоні в певний час. Чисельність міщан українського Правобережжя на середину і кінець XVII ст. непорівняна; те саме можна сказати про міста багатьох німецьких земель до і після початку Тридцятилітньої війни. Тому показник чисельності населення враховувати варто, але він має відносний характер і має аналізуватися в порівнянні з чисельністю населення інших поселень регіону.

Можливим є підхід, який передбачає офіційне визнання за поселенням статусу міста відповідними державними органами. Це, однак, передбачає наявність таких органів і достатньо високий рівень регулювання життя суспільства. Для нашого регіону в XVI-XVIII ст. такий підхід може виконувати лише допоміжну роль, оскільки Кіш дуже насторожено ставився до втручання центральних урядів у справи підконтрольної йому території, а сам не вважав за потрібне займатися офіційним ранжуванням поселень у Вольностях.

Ключовим, на нашу думку, у визначенні міського характеру населеного пункту є виконання ним функцій центру для округи, яка включає в себе інші поселення різного типу. Обов'язковим у такому випадку є комплексний підхід. Адже місто може бути воєнним, адміністративним, культурним, комунікативним, торговельним та ремісничим (згодом — промисловим) центром певної території. До зовнішніх ознак варто віднести регулярність забудови, наявність громадських центрів у планувальній структурі поселення. Спробуймо поглянути під таким кутом зору на розвиток Старої Самарі, Старого і Нового Кодаку.

Для Самарі XVI-XVII ст. наразі фіксуємо виконання торговельних, комунікативних та воєнних функцій міста. Гадано до них можна долучити ремісничу, але для підтвердження розвитку власного ремесла потрібні подальші дослідження. З часу побудови Богородицької фортеці значно посилюється воєнна функція. Місто не лише захищає місцеве населення, а і слугує базою для

виправ на Кримський ханат та центром присутності російських військ у Вольностях. Уряд стимулює оселення тут ремісників та купців і надає право на міське врядування. Планування було регулярним — порядковим, а вулиці зорієнтовано на фортечні брами. Місто мало три площі — адміністративного, торговельного та кульгово-торговельного призначення.

Після відновлення Старої Самарі в другій половині 1730-х рр. вона набуває статусу сотенного міста, тобто стає адміністративним центром округи. Але водночас із формальним визнанням починається фактичний занепад торгівлі та ремесла, юрисдикція звужується тільки до власне міських меж у зв'язку із занепадом інших поселень Старосамарської сотні, зменшується чисельність населення. Підсумком став згін людей 1762 р., після чого навіть поступове заселення у 1770-х рр. вже не повернуло Старій Самарі втрачених функцій міського центру.

Старий Кодак одразу після побудови мав воєнну функцію, яку символізував комендант, та адміністративну — її втілював губернатор. Біля фортеці розташовувалося торговельно-ремісничє поселення, проте воно було орієнтованим переважно на задоволення потреб гарнізону. В середині фортеця не мала поважної забудови, за межами стін планування переважно вільне, пристосоване до рельєфу. Після встановлення над Старим Кодаком козацького контролю він зберігає воєнну, але, найімовірніше, втрачає адміністративну функцію. Повідомлення про кодацького полковника в документах кінця XVII — початку XVIII ст. не дозволяють однозначно вирішити питання про його резиденцію. Протягом другої половини XVII ст. Старий Кодак виконує комунікативну функцію як перевалочний пункт постачання Січі збіжжям. Проте після зруйнування укріплень на початку XVIII ст. Старий Кодак не повернув собі колишнє воєнне значення і поступово втрачає елементи міських функцій. Очевидно, найточнішим означенням для нього є «фортеця зі слободою».

Новий Кодак постає як населений пункт, що обслуговує з правого берегу Дніпра Кодацький перевіз. Свідчення про його розвиток в другій половині XVII ст. вкрай фрагментарні, що пов'язано із домінуючою воєнною роллю Старого Кодака та застосуванням назви «Кодак» до обох населених пунктів, що фактично не дозволяє визначити, до якого з Кодаків відноситься інформація джерел. Проте пересування значних мас військ на кримському

напрямку у мазепинську добу згадують його як важливий комунікативний центр. Розквіт Нового Кодака припадає на XVIII ст. Воєнно-стратегічне значення цієї фортеці не варто перебільшувати — з роллю Старого Кодака у XVII ст. його порівняти не можна. Фортеця мала захищати населення округи і прикривати перевіз. Новий Кодак набуває функцій адміністративного центру, перетворюючись на паланковий центр, у віданні якого знаходиться близько 12 тисяч кв. км. терену на Правобережжі та дніпровські острови.

Місто проводить як місцеву, так і транзитну торгівлю, оснащується інфраструктурою для її обслуговування, стає центром розвитку ремесла. Для виконання різноманітних міських функцій наявні адміністративні будинки та громадські місця. Розпланування в межах міських укріплень було регулярним — порядковим, поза ними — більш вільним. Новий Кодак вирізняє з-поміж інших досліджуваних населених пунктів виконання функцій церковного центру, причому як для прилеглих поселень самою Миколаївською церквою, так і для північних паланок Вольностей завдяки перебуванню тут центру Старокодацького хрестового намісництва. Таким чином, протягом другої половини XVII-XVIII ст. Новий Кодак еволюціонує і набуває стійких міських ознак.

Подальші процеси в останній чверті XVIII століття можна підсумувати наступним чином:

1. На 1775 р. в районі існувала стабільна система населених пунктів з чіткою ієрархією, сформована з урахуванням усіх місцевих особливостей (топографічних, напрямків головних шляхів тощо).

2. Після 1775 р. утвердження нових населених пунктів, незважаючи на їх ідеологічну новизну, відбувалося за рахунок цієї системи і зазнало значного впливу вироблених у ній вимог до місця розташування. Спроба зігнорувати вже вироблені принципи розміщення населених пунктів обернулася катастрофою для Катеринослава Кільченського та значними ускладненнями для Катеринослава Дніпровського.

3. Ідеологічний зв'язок між Катеринославом Кільченським та Катеринославом Дніпровським є неzapеречним. Але реальний вплив Катеринослава Кільченського на формування Катеринослава Дніпровського незначний. Того, що можна визначити як «переведення» міста, насправді не існувало. Губернські установи

Азовської губернії після переведення в Кременчук були злиті з установами Новоросійськими і саме таким чином виникла намісницька адміністрація, згодом переведена у Катеринославі. Повітові установи Новомосковського повіту було переведено до Новоселиці. Миська Дума була створена як Новомосковська і лише після запусіння міста її перевели у Катеринославі.

4. У територіальному та адміністративному плані Катеринославі Дніпровський є правонаступником повітового міста Новий Кодак, від якого було отримано повітові установи, певні елементи міської влади та територію міського округу. Причому отримано не внесенням ззовні, а перенесенням у межах єдиної адміністративно-територіальної структури, яку можна визначити як первісний проект «Катеринославі Дніпровський» або «Великий Катеринославі».

5. Слобода Половиця мала лише опосередкований вплив на формування території міста Катеринославі.

6. Ігнорування ролі м. Новий Кодак в історії Катеринославі-Дніпропетровська пов'язане не з об'єктивними обставинами, а з потужною пропагандистською кампанією, яка розпочалася ще у 1780-х рр., а на початку XIX ст. почала оформлюватись як історіографічна традиція.

Історія сучасного Дніпропетровська в такому ракурсі постає значно повнішою. Вона складається з кількох етапів. Перший умовно можна назвати козацьким — за домінуючою в регіоні соціальною силою. В цей період відбувається формування системи поселень в районі сучасного Дніпропетровська і утверджується домінування урбаністичного центру — Нового Кодака. Наприкінці XVIII ст. на нашому терені мав постати один з центрів Російської імперії, проте ідеологічно мотивовані спроби повністю розірвати з попередньою спадщиною виявилися безуспішними і Катеринославі інтегрує козацькі поселення, зокрема Новий Кодак. Цей етап, до кінця XIX ст., був періодом функціонування міста перш за все як адміністративного центру. Після початку бурхливого розвитку металургії починається новий етап, який змінює обличчя міста та його соціальний склад. Попри всі зміни, що відбулися з кінця XIX ст., принципово нерв його життя не змінився — ним залишається металургія, хоча, можливо, ми стоїмо на порозі великих перетворень.

Як би там не було, все це — наша історія. Ми можемо намага-

тися відмовитися чи то від козацького, чи то від імперського періоду — у людей різні погляди на минуле і часто такі погляди призводять до вибірковості. Тоді вивчається і наголошується саме те, що є ідеологічно вигідним в межах певної концепції. Але такий підхід тільки збіднює нас. Поблукайте вуличками Нового Кодака — найстаршими вулицями нашого міста. Послухайте дзвони Миколаївської церкви — найстаршої церкви міста. І після цього скажіть самі собі — чи хочете ви не помічати цю частину нашого минулого?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абросимова С., Мицик Ю. Документи з історії запорозького козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна. — №3 (1998). — С. 7-35.
2. Александров И.Г. Днепрострой. Проект. Том I. Исследования. — М., 1929.
3. Андреева С.С. Організація боротьби з чумою на запорізько-татарському прикордонні за часів Нової Січі // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII — XIX століття. — Вип. 4(5). — Запоріжжя: РА «Тандем — У», 1999.
4. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — Дніпропетровськ: Видавництво «Січ», 2004.
5. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. — К., 1997.
6. Археологія Української РСР. Ранньослов'янський та давньоруський період. — К.: Наукова думка, 1975. — Т. 3.
7. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734-1775. — Т. 1. — К., 1998.
8. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734-1775. — Т. 2. — К., 2000.
9. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734-1775. — Т. 3. — К., 2003.
10. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734-1775. — Т. 4. — К., 2006.
11. Беднов В. К истории бывших запорожских старшин и козаков // ЛЕУАК. Вып. 10. — Екатеринослав, 1915.

12. Беднов В. Материали для истории колонизации бывших Запорожских владений // ЛЕУАК. Вып. 9. — Екатеринослав, 1912.

13. Белічко Ю. Україна в творчості І.Ю. Репіна. — Київ: «Мистецтво», 1963.

14. Білівненко С. Участь козацтва у відкупках та підрядах на півдні України // Козацька спадщина. — Вип.1. — Нікополь-Запоріжжя, 2005. — С.138-142.

15. Бінкевич В.В., Камеко В.Ф. Містечко старовинне запорізьке Самарь з перевозом: Краєзнавчий нарис. — Дніпропетровськ, 2000.

16. Бойко А. До історії дніпровських лоцманів // Південна Україна. — №1 (1996). — С.34-39.

17. Бойко А.В. Атласи Катеринославського намісництва останньої чверті XVIII століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII — XIX століття. — Вип. 3. — Запоріжжя: РА «Тандем — У», 1998.

18. Бойко А.В. Запорізький зимівник останньої чверті XVIII століття. — Запоріжжя: РВП «Видавець», 1995.

19. Бойко А.В. Запровадження общинного устрою на Півдні України останньої чверті XVIII століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII — XIX століття. — Вип. 1. — Запоріжжя: РА «Тандем — У», 1996.

20. Бойко А.В. Рапорт В.О. Черткова головному командирю князю Г.О. Потьомкіну про заснування поселень в Азовській губернії // Історія та культура Придніпров'я, невідомі та маловідомі сторінки. Вип. 3. — Дніпропетровськ: НГУ, 2006.

21. Бойко А. Питання будівництва Катеринослава в працях Д.І.Яворницького (Матеріали до історії Катеринослава) // Проблеми історіографії та джерелознавства запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д.І.Яворницького — Запоріжжя, 1993. — С. 62-72.

22. Боплан, Гійом Левассер де. Опис України // Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Меріме П. Богдан Хмельницький / Пер. з фр., примітки та передм. Я.І. Кравця. — Львів: Каменяр, 1990.

23. Бунин А.В., Саваренская Т.Ф. История градостроительного искусства. Т. 1. — М.: Стройиздат, 1979.

24. Вандюк О.П., Харлан О.В. «Проект зони охорони пам'ятки історії національного значення Новобогородицької фортеці (охор. № 1443) в м. Дніпропетровську». — Дніпропетровськ: ПП «САД», 2005.

25. Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 1-2.

26. Векленко В., Ковальова В.Ф., Шалобудов В. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Стара Самарь та Богородицької фортеці // Український археографічний щорічник. — Київ-Нью-Йорк, 2004. Вип. 8/9.

27. Векленко В. Нові знахідки православних старожитностей з території посаду Новобогородицької фортеці // Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Вип. 15. — К., 2006.

28. Вечерський В.В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. Київ: Головкивархітектура — НДІТІАМ, 2001.

29. Вечерський В. Історіографія архітектури і містобудування доби Гетьманщини // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том ССХІ. Праці Комісії архітектури та містобудування. — Львів, 2001. — С. 18-53.

30. Вечерський В. Містобудування та фортифікації Лівобережної України X-XIX ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том ССХІХ. Праці Комісії архітектури та містобудування. — Львів, 2005. — С. 7-34.

31. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. — К.: Видавничий дім А.С.С., 2005.

32. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. — К.: НДІТІАМ — Головкивархітектура, 2003.

33. Всеобщая история архитектуры: В 12 т. — Москва, 1968. — Т. 6: Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV — первой половины XIX вв.

34. Гісцова Л. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії як джерело до вивчення історії поселень Вольностей військових // Січеславський альманах. — Вип. 2. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 20-27.

35. Годованюк Е.М. Исследование бастионных займищ Вольны // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. — Киев, 1980.

36. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994.
37. Голобуцький В. Запорозька Січ в останній часи свого існування. — Дніпропетровськ, 2004.
38. Головка Ю. Впровадження митної системи на півдні України // Південна Україна. — №4 (5). 1999.
39. Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. — Дніпропетровськ, 2004.
40. Грибовський В. Запорожці і ногайці в контексті Великого кордону // Козацька спадщина. — Вип. 1. — Нікополь-Запоріжя, 2005.
41. Гуржій О. Іван Скоропадський. — К., 2004.
42. Ділова документація Гетьманщини. — К., 1993.
43. Днепропетровск. Архитекторы / Н.П. Андрущенко, М.Э. Кавун, Н.А. Лопатюк и др.; Под общ. ред. Н.Н. Кондель-Перминовой; Редкол.: Б.Л. Ерофалов, Н.Н. Кондель-Перминова, И.Г. Пидорван (предис.) и др. — Киев: Издательский дом А+С, 2006.
44. Днепропетровск. Архитектурно-исторический очерк. Андрущенко Н.П., Зубарев С.Е., Ленченко В.А. — К.: Будівельник, 1985.
45. Днепропетровску 200 лет. 1776 — 1976: Сборник документов и материалов. — К.: Наукова думка, 1976.
46. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. — К., 2007.
47. Добровольський А.В. Сліди перебування слов'ян XII-XIII ст. у Надпорожжі. — АП, т. I. — К., 1949.
48. Довідка про Новобогородицьку фортецю директора Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей Голубчик Л.М.
49. Дослідження побутових та фортифікаційних пам'яток козацьких часів (XVII — XVIII ст.) // Звіт про науково-дослідну роботу «Північно степове Подніпров'я від доби бронзи по пізні середньовіччя: Протистояння та взаємодія культур» — Дніпропетровськ: ДНУ, 2005. — С. 28-81.
50. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775 — 1880 гг. — М., 1959.
51. Егоров А. Екатеринославское блукание (177 — 1791). — Екатеринослав, 1887.
52. Енциклопедія історії України. — К., 2005. — Т. 1.

53. Заїка Г.П. Українська лінія. — Київ-Полтава, 2001.
54. Залюбовский Г. Брилевый шлях // Екатеринославский Юбилейный листок. — Екатеринослав, 1887.
55. Земли Южной Руси в IX-XIV вв. (История и археология). — К.: Наукова думка, 1985.
56. Заруба В. Кодак. Нарис історії фортеці. — Д., 2004.
57. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. — Дніпропетровськ, 2003.
58. Ивакин Г.Ю. Связи Киева с Византией во второй половине XIII-XIV вв. // Южная Русь и Византия. — К.: Наукова думка, 1991.
59. Известия Императорской Археологической Комиссии. Вып. 44. — Петроград, 1912.
60. Історія міста Дніпропетровська/ За наук. ред. А.Г. Болєбуруха. — Дніпропетровськ, 2006.
61. Історія української архітектури / Ю.С. Асеєв, В.В. Печерський, О.М. Годованок та ін.; За ред. В.І. Тимофієнка. — К.: Техніка, 2003.
62. Історія українського козацтва: Нариси в 2 томах. — К., 2006. — Т.1-2.
63. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — пер. пол. XIX века (1719 — 1858 гг.) — М.: Издательство «Наука», 1976.
64. Калинка П.Ф., Липка К.Л., Маслий Л. Е. Днепропетровщина: природа и экономика. — Днепропетровск: Областное издательство, 1959.
65. Камеко В.Ф., Бінкевич В.В., Шалобудов В.М. До часу виникнення та місця знаходження містечка Самарь // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2003.
66. Каченко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. — Дніпропетровськ: Січ, 1991.
67. К истории управления Новороссией князем Г.А. Потёмкиным. Вып. 1. — Екатеринослав, 1905.
68. К истории управления Новороссией князем Г.А. Потёмкиным. Вып. 2. — Екатеринослав, 1905.
69. Книжка к плану г. Екатеринослава, составленному и изданному в 1898 году городскими землемерами Н. Пехотинским и П. Гинзбургом. — Екатеринослав, 1898.
70. Ковальова І., Шалобудов В., Векленко В. Нові досліджен-

ня посаду Богородицької фортеці // Січеславський альманах. — Вип.1. — Дніпропетровськ, 2005. — С. 21-35.

71. Ковальова І. Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я //Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава. — 2002 (2), 2003 (1).

72. Козар П. Лоцмани Дніпрових порогів: Історичний нарис. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996.

73. Козар П. На Дніпрельстан через пороги. — Дніпропетровськ: УкО ІМА-прес, 2000.

74. Козирев В. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII — перша половина XIX ст.) — Запоріжжя, 1999.

75. Корж Н. Устное повествование бывшего запорожца // Запорожская Сечь. — М., 2004.

76. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. (за документами РДАДА) / Упоряд. В.Мільчев. — Запоріжжя, 2004.

77. Костомаров Н. Мазепа. — М., 1992.

78. Кочергін І. Козацький період в історії міста Дніпропетровська // Січеславський альманах. — Вип.1. — Дніпропетровськ, 2005. — С. 175-182.

79. Кривошея В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації. Вид. 2, доповнене, уточнене і виправлене. — К., 2005.

80. Крикун М. Між війною і радою: Козацтво правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII ст. — К., 2006.

81. Кузик Т. Відомість про залінійні поселення від 17 січня 1762 р. як джерело до історії Старосамарської сотні Полтавського полку // Січеславський альманах. — Вип. 2. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 27-35.

82. Кузик Т., Хмарський Т. Документи з історії запорозького козацтва в зібранні рукописів Одеського товариства історії і старожитностей // Український археографічний щорічник. — Вип. 8 9. — С. 597-619.

83. Кузьмук О. Начальники січових церков // Український археографічний щорічник. — Вип.8-9. — С.566-596.

84. Кузьмук О. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII-XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. — К., 2006.

85. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). — К., 2006.

86. Ласкофский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. III. — Санкт-Петербург, 1865.

87. Лашенко Х. Проблема лісокористування на Запоріжжі в світлі документів архіву Коша // Південна Україна. — № 2 (1996). — С. 100-107.

88. Ленченко В. О. Архітектура XVI — XVIII ст. в Україні // Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. — К.: ІЗМН, 1997. — С. 135 — 156.

89. Ленченко В. А. К истории дерево-земляных укреплений на Украине в XVII-XVIII вв. // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. — Киев, 1980.

90. Летопись Херсонского музея за 1909 — 1911 гг. Вып. 3. // Экскурсии 1909 года.

91. Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992.

92. Логвин Г. Н., Нельговский Ю. А., Колобанов С. К. Строительство в период феодализма (2-я пол. XIII-перв. пол. XVII в.) // Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР: в 3-х т. — К.: Наукова думка, 1989.

93. Лиман І. Особливості релігійності запорозьких козаків // Південна Україна. — №2 (1996). — С. 78-86.

94. Лиман І. Церква в духовному світі запорозького козацтва. — Запоріжжя, 1997.

95. Лист Дніпропетровського національного університету від 22.02.05 р. № 88-904-17 директору Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей Л. М. Голубчик.

96. Лист директора Дніпропетровського обласного центру охорони історико-культурних цінностей Л. М. Голубчик Дніпропетровському міському голові І. І. Куліченку від 06.09.2004 р.

97. Листи Івана Мазепи. 1687-1691/ Упоряд. та авт. передм. В. Станіславський. — К., 2002. — Т. 1.

98. Макаревский Феодосий. Краткие сведения о местной иконе Божьей матери, находящейся в Самарском Пустынно-Николаевском монастыре Екатеринославской епархии // Скалозуб Ю. История Екатеринославской епархии 1775 — 1917 годы. — Дніпропетровськ: Січ, 2001.

99. Малінова Г., Сапожников І. О. О. Рябінін-Скляревський:

матеріали до біографії. — Одеса-Київ, 2000.

100. Манжура И. Первые наследники Запорожских земель // Екатеринославский Юбилейный листок. — 1887 — №4.

101. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / Составил Ген. штаба капитан В. Павлович. — СПб.: Типография Департамента Генштаба, 1862.

102. Материалы для истории южнорусского края (1715-1774). Сост. А.Андреевский. — Одесса, 1886.

103. Мицик Ю. Козацький край. — Дніпропетровськ, 1997.

104. Мицик Ю. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія та особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею проф. Г.К.Швидько. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 55-96.

105. Мицик Ю.А. Новобогородицька фортеця // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К. — Запоріжжя, 2002.

106. Мицик Ю. Царичанка козацька. — К., 2004.

107. Музаркевич И. Описание городов и уездов Азовской Губернии // Записки Одесского Общества истории и древностей. Т. 3. — Одеса, 1853.

108. Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період) — К., 1957.

109. Нилик К.К. Влияние природных условий на выбор трасс древних транспортных путей // Взаимодействие природы и человека в процессе общественной революции. — М., 1981.

110. Новицкий Я. Материалы для истории Запорожских казаков (Из Запорожского Сечевого архива за 1770 и 1771 гг.) // ЛЕУАК. Вып. 5. — Екатеринослав, 1909.

111. Новицкий Я. С берегов Днепра // Сборник статей Екатеринославского Научного общества по изучению края. — Екатеринослав, 1905.

112. Новицкий Я. Старожитные уезды Екатеринославской губернии — Новомосковский и Павлоградский // Сборник статей Екатеринославского Научного общества по изучению края (издан к XVIII археологическому съезду в г. Екатеринославе). — Екатеринослав, 1905.

113. Олійник О. Місце зимівника в територіально-адміністративному устрої запорозьких Вольностей // Південна Україна. — №1 (1996). — С.52-56.

114. Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775). — Запоріжжя, 2005.
115. Описание реки Днепра от м. Переволочного до Чернаго моря // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 3. — Одесса, 1853. — С.571-577.
116. Очерки истории Запорожья. — Запоріжжя, 1992.
117. Памятники градостроительства и архитектуры УССР. — Т. 2. — К.: «Будівельник», 1985.
118. Паспорт пам'ятки історії Новобогородицької фортеці (Старосамарського ретраншементу). 7 грудня 1976 р.
119. Пашенко О., Водотика С., Удовиченко І. Структура та функції правоохоронних органів Запорозької Січі // Козацька спадщина. — Вип. 1. — Нікополь-Запоріжжя, 2005. — С. 131-133.
120. Первое столетие г. Екатеринослава. 1787 — 9 мая — 1887 г. Доклад Екатеринославское Городской Управы к торжественному заседанию Думы 9 мая 1887 года (Материалы для исторического очерка) / Сост. М. М. Владимиров. — Екатеринослав, 1887.
121. Пірко В. Заселення і господарське освоєння степової України в XVI- XVIII ст. — Донецьк, 2004.
122. План представляющий положение города Екатеринослава // ДІМ. — Арх. 30.
123. Полищук Н.С., Пономарев А.П. — отв. ред. Украинцы. Серия «Народы и культуры», — М., «Наука», РАН, НАНУ. — 2000.
124. Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 9.
125. Полонська-Василенко Н. Південна Україна року 1787 (3 студій з історії колонізації) // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Т. 2. — Мюнхен, 1967.
126. Поль О. Мишурин Ріг // Почесний громадянин краю (До 170-річчя від дня народження Олександра Поля). Бібліографічний покажчик. — Дніпропетровськ, 2002.
127. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. №1761 «Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» // Додаток 1.стор.1 Перелік пам'яток національного значення Дніпропетровської області.
128. Поух А.В. Етнополітична ситуація на степовому кордоні як один із чинників генезис українського козацтва (до історіог-

рафії проблеми) // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та мало відомі сторінки. Науковий щорічник. — Вип. 2. — Дніпропетровськ, НГУ. — 2005.

129. Проспер Меріме. Богдан Хмельницький. — Львів: «Каменяр», 1990.

130. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. — Львів: «Свічадо», 2001.

131. Путешествие ея императорского величества в полуденный край России, предприимлемое в 1787 году. — Санкт-Петербург: Типография Горного училища, 1786.

132. Путешественные записки Василья Зуева от С.Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. — СанктПетербург, 1787.

133. Пучков А. Города: От библейских времен до средневековья. — К.: Издательский дом А+С, 2005.

134. Работы на посаде Богородицкой (новобогородицкой) крепости XVII — XVIII вв. у пос. Шевченко // Отчет о работах археологической экспедиции научно-исследовательской лаборатории археологии Приднепровья ДНУ в 2005 г. — Днепропетровск: ДНУ, 2006. — С.42-64.

135. Раппопорт П.А. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X — XV вв. — М. — Л., 1961.

136. Ревский С. Екатеринослав Кильченский: Историко-архитектурный очерк. — Днепропетровск, 1974.

137. Ревский С. Формирование и развитие исторического центра г. Днепропетровска // Памятники русской архитектуры и монументального искусства. — М., 1983.

138. Репан О. Два документи з історії місцевого краю XVIII ст. // Під знаком Клію: На пошану О.Апанович. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 35-39.

139. Репан О. Наш край у 30-і роки XVIII ст. // Історія та культура Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 9-18.

140. Рисунок и акварель русских художников втор. пол. XVIII - нач. XX вв. Каталог выставки. Киевский Государственный музей русского искусства. — Киев, 1964 г./ Репин Илья Ефимович. Рисунки выполненные во время путешествия по Украине в 1880 году.

141. Розанов Гавриил. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой — Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского с упразднением губер-

ний Новоросійської і Азовської, за коими послідовало упразднення і Славянської єпархії. С 1751 по 1786-й рік // Записки Одеського Товариства історії і древностей. — Т. 3. — Одеса, 1853.

142. Розанов Гавриил. «Устне повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа». — Одеса, 1842. // Приложение к газете «Собор». Репринтное издание. — Днепропетровск, 1991.

143. Русина О., Горобець В., Чухліб Т. Незнайома Кліо. — К., 2002.

144. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — Москва: «София», «Гелиос». — 2001.

145. Рябінін-Склярєвський О. Запорозькі заколоти і керуюча верства Коша XVIII ст. // Малінова Г., Сапожников І. О.О. Рябінін-Склярєвський: матеріали до біографії. — Одеса — Київ, 2000.

146. Сборник летописей, относящийся к истории Южной и Западной России. — Киев, 1888.

147. Січинський В. Чужинці про Україну. — К.: Довіра, 1992.

148. Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Війська Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994.

149. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Козирев В. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII — перша половина XIX ст.) — Запоріжжя, 1999. — С. 411-491.

150. Слованевская Л. Исследования казацких памятников на Днепропетровщине и Херсонщине // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби. — Вип. 5. — К., 1996.

151. Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.). — К.: Наукова думка, 1975.

152. Смолічев П. Археологічні розкопи на терені Дніпрельстану в с. Кічкасі, Запорізької округи, у вересні — жовтні, р. 1927 // Збірник Дніпропетровського крайового історично-археологічного музею, т. I. — Дніпропетровськ, 1929.

153. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. — Екатеринослав: Тип-я С.И. Барановского, 1914.

154. Сокульський А.Л. Віхи край шляху. // Народна пам'ять про козацтво. — Запоріжжя: «Интербук», Запорізький центр, 1991.

155. Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686-1699. — К., 2004.

156. Станіславський В. Збройні Сили Гетьманщини та Запорозжя в боротьбі з Османською імперією в 1695-1696 рр. за даними неопублікованих листів І. Мазепи // Січеславський альманах. — Вип. 1. — Дніпропетровськ, 2005. — С. 90-100.
157. Старостін В. Столиця степового краю. — Дніпропетровськ, 2004.
158. Старостін В. Історія Старого Кодака // www.ukrterra.com.ua
159. Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. — Дніпропетровськ, 1996.
160. Стороженко І.С. Степовий кордон України (XV-XVII ст.) // Історія міста Дніпропетровська. — Дніпропетровськ: Грані, 2006.
161. Тимофеєнко В. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. — К., 1984.
162. Тимофеєнко В. Формирование градостроительной культуры Юга Украины (материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР). — К., 1986.
163. Тимофієнко В. Розпланувальні системи південних міст за архівними альбомами кінця XVIII ст. // Архітектурна спадщина України. Т. 3., Ч. 1 / Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / За ред. В. Тимофієнка. — К., 1996.
164. Толочко П.П. Происхождение древнейших восточнославянских городов // Земли Южной Руси в IX-XIV вв. (История и археология). — К.: Наукова думка, 1985.
165. Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Вид.2, доп. і переробл. — К. — Запоріжжя, 2006.
166. Універсали українських гетьманів від І.Виговського до І.Самойловича (1657-1687). — Київ-Львів, 2004.
167. Універсали Івана Мазепи (1687-1709). — Київ — Львів, 2002.
168. Ушаков Ю.С. Архитектурное наследие — в строй современности (опыт народной архитектуры Русского Севера). — Ленинград, 1980.
169. Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — Дніпропетровськ, 2000.
170. Харлан О.В. Дерев'яна Покровська церква міста Нікополь. До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівні особливості // Сучасні проблеми архітектури та

містобудування. Вип. 16. — К.: КНУБА, 2006. — С. 112-124.

171. Харлан О.В. Природнокліматичні фактори та територіально-історичні передумови виникнення архітектурно-планувальних традицій на території колишніх Вольностей Запорозьких // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Вип. 3. — Дніпропетровськ: НГУ, 2006. — С. 116.

172. Харлан О.В. Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Архітектурна та мистецька спадщина XVIII — XIX ст. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Вип. 2. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2005. — 109.

173. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. — Москва, 1967.

174. Центральний державний історичний архів у м. Києві. Ф.51. Генеральна військова канцелярія.

175. Ченцова Н. Атестати запорозьких козаків в архіві Коша нової Запорозької Січі як джерело до вивчення козацьких біографій // Історія та особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею проф. Г.К.Швидько. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 139-154.

176. Ченцова Н. Митна політика Запорозької Січі: деякі аспекти дослідження проблеми // Січеславський альманах. — Вип.1. — Дніпропетровськ, 2005. — С. 125-131.

177. Чернявський Д. Історичні околиці Катеринослава // Зоря. — серпень 1925. — частина 8.

178. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. — К., 2005.

179. Шалобудов В. Свідчення використання протикорабельної артилерії у матеріалах Богородицької фортеці // Січеславський альманах. — Вип.2. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 41-44.

180. Шатров М. Город на трех холмах. — Днепрпетровск, 1969.

181. Швидько Г. Боротьба запорозького козацтва за збереження своїх вольностей в 50-60 рр. XVIII ст. // Південна Україна. — №1 (1996). — С. 26-34.

182. Швидько Г. Документи Російського державного військово-історичного архіву про торгівельні відносини між Запорозькою Січчю і Гетьманщиною у другій половині XVIII ст. // Південна Україна. — №4-5 (1999). — С. 9-15.

183. Швидько Г.К. До історії землеволодіння та господарства Катеринослава кінця XVIII — початку XIX ст. // Питання аграр-

ної історії України та Росії: матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. — Дніпропетровськ, 1996.

184. Швидько Г. Картографічні матеріали Російського державного військово-історичного архіву як джерело до історії Південної України // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. — Вип. 1. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 92-97.

185. Швидько Г. Пошуки істини (До початкової історії м. Дніпропетровська) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. — Вип. 1. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 107-121.

186. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — С. 44-45.

187. Шевал'є П. Історія війни козаків проти Польщі. — К.: «Томіріс», 1993.

188. Эварницкий Д.И. (Д.И. Яворницкий) Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — К.: Веселка, 1995.

189. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 1. — Владимир, 1903.

190. Эварницкий Д. Планы части реки Днепра 1779 и 1780 гг. — Екатеринослав, 1905.

191. Яворницький Д. Вольності запорізьких козаків. Твори у 20 томах. Т. 2. — Запоріжжя, 2005.

192. Яворницький Д.І. Дніпрові пороги. — Дніпропетровськ, 1989.

193. Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / За заг. ред. Н. Капустіної. — 3-тє вид., випр. і доп. — Дніпропетровськ, 2005. — Ч.І.

194. Яворницький Д.І. Історія міста Катеринослава / Пер. Н.М. Підгорна, Г.І. Прейкшас, Т.С. Завгородня; Упоряд. В.А. Сирота, В.С. Чернишов. — Дніпропетровськ: Січ, 1996.

195. Яворницький Д. До історії степової України. — Дніпропетровськ, 2004.

196. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К., 1990-1991.

197. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К.: Генеза, 1997.

198. Яковлев В. История крепостей. — М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; СПб.: «Издательство Полигон», 2000.

199. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667). — К., 2003.

200. Яценко В. Взаємовідносини Московської держави та Війська Запорозького низового в контексті інтеграційних перетворень у кінці XVII — на початку XVIII ст. // Січеславський альманах. — Вип.1. — Дніпропетровськ, 2005. — С. 65-89.

**О. Репан
В. Старостін
О. Харлан**

**ПАЛІМПІСЕСТ:
поселення XVI-XVIII ст.
в історії Дніпропетровська**

Редактор Буряюк. Ю. Г.
Коректор Вишневий В. В.
Верстка Сліпокурова Л. С.

Підписано до друку _____. Формат 60×100 ¹/₁₆.
Ум.-друк. арк. _____. Тираж _____ прим.
Віддруковано на _____. Замовл. № _____.

Видавництво «Українські пропілеї»
Україна, м. Київ, вул. Комінтерна, 1.
Ас 186-Б.
